

BUDAPESTI KÖNYVSZEMLE

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

KAZAI VIKTOR ZOLTÁN

– GYÓGYÍR A DEMOKRÁCIA
BETEGSÉGÉRE?

SZABÓ MIKLÓS – MIFÉLE ÁLLAM?

ERŐSS GÁBOR –

A MUNKÁSOSZTÁLY KRIPTÁJA

KOCSIS LÁSZLÓ – HOGYAN LÉPJÜNK TÚL

A MODERN METAFIZIKÁN?

KLANICZAY GÁBOR – SZEMBENÉZNI

TÖRTÉNELMI MÍTOSZOKKAL

HERMANN ZOLTÁN –

HŐSÖK ÉS HŐSÉNEKEK

ZSUPÁN EDINA –

AZ ORVOS-HUMANISTA GALEOTTO

MARZIO

SZŐNYI GYÖRGY ENDRE –

A HERMETIKA SZÍNE ÉS
VISSZÁJA

PROBLÉMA

TÖRŐ LÁSZLÓ DÁVID

– A TÁRSADALMI NEMEK
HISTORIOGRÁFIÁJA

SZEMLE

KÁDÁR-KORI VEZETŐK,
ZSIDÓ SÍRKÖVEK, AVANTGÁRD MŰVÉSZNŐK,
KORAMODERN ESZTÉTIKA

MI A PÁLYA?

CARLO GINZBURG, FREDRIC
JAMESON, PERRY ANDERSON

FONTOS KÖNYVEK

BUDAPESTI KÖNYVSZEMLE

Főszerkesztő: Wessely Anna

Harsányi Tamás (tördelőszerkesztő), Sebes Katalin (szöveggondozó)

A szerkesztőbizottság elnöke: Laki Mihály

Szerkesztőbizottság: Bodnár M. István, Borgos Anna, Gyáni Gábor, Klaniczay Gábor,

Lakner Judit, Madarász Aladár, Majtényi László, Margócsy István

36. évfolyam 2. szám

2024. ősz - tél

BÍRÁLAT

Kazai Viktor Zoltán: Gyógyír a demokrácia betegségére?	Tóth Gábor Attila: Nemdemokrácia Az alkotmányjogi patológia és terápia alapja	99
Szabó Miklós: Miféle állam?	Takács Péter: Az államok rendszertana és tipológiája <i>Államelméleti elemzés</i>	107
Erőss Gábor: A munkásosztály kriptája	Didier Eribon: Visszatérés Reimsbe	112
Kocsis László: Hogyan lépünk túl a modern metafizikán?	Huoranszki Ferenc: Túl a modern metafizikán	121
Klaniczay Gábor: Szembenézni történelmi mítoszokkal	Nora Berend: Stephen I, the First Christian King of Hungary From Medieval Myth to Modern Legend	129
Hermann Zoltán: Hősök és hősenek	Ács Pál: Hősök és hősenek A magyar hősköltészet Zrínyi előtt	139
Zsupán Edina: Az orvos-humanista Galeotto Marzio	Galeotto Marzio: De doctrina promiscua edited by Enikő Békés	145
Szőnyi György Endre	Hamvas Endre Ádám: Hermész Triszmegisztosz titkos arcai	154

PROBLÉMA

Törő László Dávid	A társadalmi nemek története és a historiográfia	159
--------------------------	--	-----

SZEMLE

Laki Mihály	Kozák Gyula: hogy mi ezt túléltek... Portrévázlatok a Kádár-korszak vezetőiről	171
Lővei Pál	Bányai Viktória – Dávidházi Péter (szerk.): Lelked legyen bekötve az élet kötésébe Megéledő sírfeliratok a tatai zsidó temetőben	173
Sasvári Edit	Avantgárd nőírók, női alkotók Szerk. Földes Györgyi	176
Komáromy Zsolt	Szécsényi Endre: A modern esztétika feltalálása Megjegyzések a brit esztétika kora modern történetéhez	178

MI A PÁLYA?		
Avishag Zafrani kérdezte Carlo Ginzburgot (interjú)		184
Terry Eagleton:	A dolog izgalma (Fredric Jameson: The Years of Theory)	190
Christopher Clark:	A motorok moraja (Perry Anderson: Disputing Disaster – A Sextet on the Great War)	193
BIBLIOGRÁFIA		
Merényi Miklós Fontos könyvek 2003. II. félév – 2004.		200

BUKSZ – Budapesti Könyvszemle

<http://buksz.c3.hu>

ISSN 0865-4247

Kiadja a Budapesti Könyvszemle Alapítvány
Szerkesztőség: buksz@listbox.elte.hu

A grafikai-tipográfiai arculatot Pohárnok
Mihály és Harsányi Tamás tervezte.

Nyomda: Prime Rate Kft.

Éves előfizetési díj:
papíron: 7000 Ft, digitálisan 5000 Ft

Számlaszám:
HU48 1040 2166 2163 4716 0000 0000

Kapható az Írók Boltjában.

GYÓGYÍR A DEMOKRÁCIA BETEGSÉGÉRE?

KAZAI VIKTOR ZOLTÁN

Tóth Gábor Attila:

Nemdemokrácia

Az alkotmányjogi patológia és terápia alapjai

Oriold és társai, Budapest, 2024. 424 oldal,

5250 Ft

BEVEZETŐ

A 2010-es autoriter fordulatot követően Tóth Gábor Attila volt az egyik első alkotmányjogász, aki felismerte az Orbán-kormány valódi természetét, és megkongatta a vészharangot. Több kollégájával együtt még a választás évében útnak indította a *szuverén.hu* blogoldalt, azzal a céllal, hogy konstruktív alternatívát kínáljanak az alkotmányos demokrácia kiábrándult és cinikus olvasataival szemben, 2011-ben pedig a Humboldt Egyetemen Kovács Krisztával közösen a Magyarországon elhatárolható alkotmányjogi barbárságról workshopot kezdeményeztek, amely egyben az egyik kulcsmozzanata volt a *Verfassungsblog* nevű szakmai blogoldal nemzetközi felfutásának.¹ Ugyanebben az évben jelent meg szerkesztésében a *Constitution for a Disunited Nation* című kötet,² az Alaptörvénnyel bevezetett rendszer első átfogó kritikai tudományos vizsgálatának eredménye.

Hamarosan világossá vált, hogy az alkotmányos demokrácia magyarországi hanyatlása nem más, mint egy világméretű jelenség hazai megnyilvánulása. Ennek megfelelően a szerző is kiterjesztette tudományos vizsgálatának kereteit, és azzal kezdett el foglalkozni, ami közös a demokrácia eróziójának folyamatában a különböző országokban. Ennek a vizsgálódásnak a betetőzője a *Nemdemokrácia* kötet, amely elsősorban a magyar alkotmányos demokrácia megbetegedését és lehetséges orvoslását tárgyalja, de az elemzést alkotmányelméleti alapokra helyezi, és az elvont fogalmakat az összehasonlító alkotmányjog jól ismert példáin keresztül magyarázza el.

A KITŰZÖTT CÉLOK

A könyv céljainak tisztázása azért fontos, mert lehetővé teszi, hogy a recenzens ne a saját szakmai véleményétől tegye függővé értékelését, hanem párbeszédbe lépjen a szerzővel arról, sikerült-e megvalósítani eredeti törekvéseit. Olvasatom szerint szerző alapvetően három cél elérését tűzte ki a könyv megírásával: az első az alkotmányos demokrácia melletti kiállítás, a második a nemdemokrácia mint patológia bemutatása, a harmadik pedig a nemdemokrácia megelőzését és orvoslását szolgáló megoldások tárgyalása.

A szerző már a legelső oldalakon egyértelművé teszi, hogy nem semleges nézőpontból ír a nemdemokrácia jelenségről, hanem tudatosan kiáll és védelmébe veszi az alkotmányos demokráciát. Az alkotmányosság és a demokrácia eszméjét civilizációs vívmánynak tekinti, amely az emberi szabadság biztosítását, a hatalom közjogi korlátozását, a zsarnokság elkerülését, valamint a közösségi önkormányzás elvének megvalósítását szolgálja.

Az alkotmányos demokrácia eszméjét ugyanakkor veszély fenyegeti nem csupán önkényuralomra törő politikusok, hanem az ilyen törekvéseket igazolni próbáló apologeták felől is. Ez sarkallja arra a szerzőt, hogy újra kézbe vegye a klasszikusokat, tanácsért forduljon hozzájuk, és szellemi párbeszédbe bocsátkozzék velük. Elismeri, hogy az alkotmányos demokrácia hanyatlásának történelmi, gazdasági, szociális, kulturális és egyéb fontos okai is vannak, ám ezeket kizárja az elemzésből, és vizsgálódását a jogi szférára szűkíti le.

Az alkotmányos demokrácia melletti kiállást szolgálja a nemdemokrácia mint patológia bemutatása, amire azért van szükség, mert az önkényuralom korábbi megnyilvánulásaihoz képest a modern nemdemokrácia tudatosan a demokrácia látszatát kelti, és tartózkodik a nyilvánvalóan nemdemokratikus eszközök használatától. A könyv tárgyalja az új típusú nemdemokráciákat működtető újszerű mechanizmusokat és a nemdemokráciának az alkotmányjogban is megjelenő patológikus tüneteit.

A bevezető további ígérete, hogy a diagnózis mellett szól a nemdemokrácia mint patológia megelőzéséről és terápiájának jogi lehetőségeiről is, tekintve, hogy „[a] demokrácia ellenálló képességét lehet javítani, és ha már bekövetkezett a baj, lehetséges a demokratikus helyreállítás” (17. old.). Az olvasó így

1 ■ Maximilian Steinbeis: Verfassungs-Barbarei in Budapest. *Verfassungsblog*, 2011. január 20., <https://verfassungsblog.de/verfassungsbarbarei-budapest-2/>

2 ■ Gábor Attila Tóth (ed.): *Constitution for a Disunited Nation. On Hungary's 2011 Fundamental Law*. CEU Press, Bp., 2011.

abban a reményben lapoz tovább, hogy van gyógyír az alkotmányos demokrácia hanyatlására.

A továbbiakban igyekszem az említett három célkitűzéshez kapcsolódva összefoglalni a könyv mondanivalóját, majd röviden értékelni, hogy a szerzőnek mennyiben sikerült törekvéseit megvalósítania.

ALKOTMÁNYOS DEMOKRÁCIA: ELÉRENDŐ CÉL ÉS VISZONYÍTÁSI PONT

Az alkotmányos demokrácia eszméje elvont és nagyon összetett, ezért fontos tisztázni, hogy pontosan mi mellett áll ki szerző. Definíciót ugyan nem ad, de több helyen is tárgyalja az alkotmányosság és a demokrácia fogalmát és a kettő közötti kapcsolatot.

ALKOTMÁNYOSSÁG

Az alkotmányosság legkésőbb a felvilágosodás korzakára visszavezethető, több évszázados hagyomány. Egyszerre jelenti az egyéni szabadságot biztosító és a közhatalmat korlátozó normatív elvek halmazát, és az elvek megvalósítása érdekében alkalmazott társadalomszervező gyakorlatokat. A szerző szavaival: „[a]z alkotmányosság [...] felfogható úgy, mint szakadatlan intézményes törekvés a zsarnokság megakadályozására és annak az eszmének a megvalósítására, hogy mindenki számít, nem csak néhányan.” (94. old.) E szakadatlan, bár korántsem zökkenőmentes igyekezet sikerének kiváló példái többek között az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának és további emberi jogi normáknak az elfogadása, és olyan, az emberi jogok védelmére (is) hivatott regionális és globális szervezetek létrehozása, mint az Egyesült Nemzetek Szövetsége, az Európa Tanács vagy az Európai Unió.

DEMOKRÁCIA

A demokrácia eredetileg nem szerepelt az alkotmányosság követelményei között. Ugyanakkor legkésőbb a XX. század második felére a demokratikus berendezkedés lett az általánosan elfogadott, elvárt és követendő minta. Noha a demokrácia fogalma máig vitatott, a szerző összegzi a pozitív állításokat, amelyek karakterjegyeiről megfogalmazhatók.

Az első állítás az, hogy egy demokráciában a többség szava dönt. A többségi elv érvényesül a választási és népszavazási eljárásokban, valamint a képviselői szervek döntéseiben is. A többségi eljárás olyan intézményes megoldás, amely lehetővé teszi, hogy a plurális társadalomban fontos kérdésekről döntés születessen.

A második állítás az, hogy a többségi elv nem lehet korlátlan sem a döntéshozatalt, sem az eredményét tekintve. A kisebbségben maradó egyéneket és csoportokat ugyanis védelemben kell részesíteni, hiszen a többségi döntés igazságtalan is lehet. Egy

alkotmányos rendszer csak akkor demokratikus, „ha az eljárási, részvételi jogok tekintetében mindenkit egyenrangúnak tekint, és a döntések tartalma is egyenlő tagságot garantál mindenkinek, a többségben és a kisebbségben lévő egyéneknek egyaránt” (190. old.). A többségi elv alkalmazása tehát csak addig legitim, amíg a mindenkori kisebbség jogait és érdekeit tiszteletben tartja.

ALKOTMÁNYOSSÁG ÉS DEMOKRÁCIA KAPCSOLATA

Az alkotmányosság és a demokrácia elvei pedig szorosán összefonódnak, sőt feltételezik egymást. A két elv viszonyának ezt a felfogását hívja a szerző Kis János nyomán *koherenciatézis*-nek (196. old.). Ebben az értelemben az alkotmányosság fogalma egyrészt azokra a liberális elvekre utal, amelyekre szükség van a demokráciához, ilyen például az egyéni szabadság és egyenlőség, az autonómia, a kollektív önkormányzatiság és az egyenlő jogok. Másrészt azokat a jogi-intézményi megoldásokat takarja, amelyek a liberális értékeket védik a demokrácia megvalósulása érdekében. A demokrácia olyan többségi eljárást jelent, amely megfelelő alkotmányos keretek között zajlik: ide tartozik a jogszerű, plurális és tisztességes döntéshozatal, az általános és egyenlő választójog, a szabad szervezkedés, vita és információcsera, továbbá az eljárási szabályok betartásáról gondoskodó független és pártatlan intézmények működése. A koherenciatézis szerint tehát az alkotmányosság és a demokrácia kapcsolata szimbiotikus, azaz alkotmányosan nem igazolható sem az illiberális demokrácia, sem a nemdemokratikus liberalizmus.

A két elv kapcsolatának ugyanakkor létezik egy rivális felfogása, amelyet *kompromisszumtézis*-ként jellemez a szerző. Eszerint ellentét feszül az egyéni szabadságot képviselő liberalizmus és alkotmányjogi garanciái, valamint a többség uralmát megvalósító demokrácia között. Mivel ez a két elv teljesen nem egyeztethető össze, az alkotmányos demokrácia szükségképpen csak kompromisszumok egyensúlyaként fogható fel: az egyéni szabadságot a többség akarata bizonyos szintig korlátozza, és a többségi elvet a liberalizmus valamilyen mértékben keretek közé szorítja. Ez a felfogás azért problematikus, mert az egyensúly felborulhat, akár a demokratikus, akár a liberális értékek javára.

A modern nemdemokraták kihasználják a két elv szembeállítását, és – látszólag a többségi elv minél tökéletesebb megvalósítása érdekében – aránytalanul korlátozzák a liberális értékek érvényesülését. A valóságban viszont a többségi elv alkotmányos korlátainak leépítésével éppen azokat a liberális értékeket ássák alá, amelyek a demokrácia egészséges működéséhez szükségesek. Így fordulhat elő, hogy a demokrácia megbetegszik, és elkezd patológikus tüneteket mutatni.

A NEMDEMOKRÁCIA MINT PATOLÓGIA ÉS MŰKÖDÉSÉNEK JELLEMZŐI

A könyvben a patológia szó az alkotmányos demokrácia megbetegedését, kóros elváltozását, abnormális állapotát jelöli. A szerző egy régi hasonlathoz nyúl vissza, amely az államot élő szervezetnek láttatja, minden alkotmányos intézményével mint testrészekkel együtt. A nemdemokráciát pedig patológiának tekint, amely megtámadja az állam testét és meggátolja, hogy az egészséges alkotmányos demokráciaként működhessen.

ALKOTMÁNYJOGI PATOLÓGIA

Az alkotmányjogi patológia ismérve, hogy rendszer-szintű problémaként jelentkezik. Tehát nem egyszerűen az alkotmányosság és a demokrácia elvének alkalmankénti megsértéséről van szó, ami egészséges jogrendszerekben is gyakran előfordul. A szerző meghatározása szerint „[a]z alkotmányos rendszer patológiája egyszerre jelentkező, összefüggő, szisztematikus jelenség[sor]; [a]z alapvető jogokat és a hatalommegosztást érintő negatív eltérések [összessége], amelyek kimutathatók az alkotmány normáiban és az intézményes gyakorlatokban” (115. old.). Amikor ez a betegség megtámad egy jogrendszert, akkor az „alkotmány [...] nem tudja betölteni azt az alapvető feladatát, hogy biztosítsa az emberek egyéni és a nép kollektív önrendelkezési jogát, és meggátolja önkényuralom kialakulását” (114. old.).

Az alkotmányos demokrácia megbetegedése nincs sem történelmi korszakhoz, sem földrajzi helyhez kötve. Indiában a kormányzó többség és a bírói hatalom közötti hosszan tartó, súlyos konfliktus Indira Gandhi miniszterelnöksége idején (az 1960–70-es években), ugyanannak a betegségnek a tünete, mint amelyik nem olyan rég a bírói függetlenség rendszer-szintű sérelmét okozta Magyarországon és Lengyelországban. A betegség időről időre felüti fejét a világ minden táján.

Ez sajnálatos, de egyáltalán nem meglepő, hiszen „[a] modern alkotmányosság távolról sem egyszerű idealista fejlődéstörténet” (97. old.). A nagyhatalmak imperialista törekvései, a gyarmatosítás, vagy éppen a totalitárius rendszerek kialakulása azt mutatja, hogy az alkotmányos demokrácia mint eszmény elérésének folyamata korántsem zavartalan. A szerző szerint a bigott vallásosság, a nacionalizmus, a vezérimádat vagy a háború iránti rajongás nem egyszerűen történelmi anakronizmusok, hanem az alkotmányos fejlődést hátráltató, sőt visszavetítő társadalmi tényezők.

Az önkényuralmi rendszereknek a történelem során számos változatuk alakult ki, többségük időben megelőzi az alkotmányos demokrácia eszméjének születését. Ide sorolható többek között a despotizmus, a türannisz, a diktatúra, az autokrácia és az abszolutizmus. Leírásuknak ugyanakkor hosszú hagyománya és így terjedelmes szakirodalma van;

éppen ezért a szerző vizsgálódásának fókuszában a modern, avagy új típusú nemdemokrácia áll.

A MODERN NEMDEMOKRÁCIÁK JELLEMZŐI

Az új típusú nemdemokráciák megkülönböztető jegye, hogy szemben az önkényuralmi rendszerek korábban kialakult változataival, az alkotmányos intézmények és eljárások szintjén tudatosan a demokrácia látszatát keltik. A kortárs autokrata vezérek döntő többsége nem erőszakkal, a parlament feloszlásával, szükségállapot bevezetésével vagy puccsal jut hatalomra, hanem többé-kevésbé demokratikus választások eredményeként. Az is megfigyelhető, hogy ezek a vezetők uralmuk legitimálására fenntartják és működtetik a demokrácia alapvető intézményeit: a választásokat, a parlamentet és a politikai szabadságjogok formális elismerését. A politikai berendezkedés valódi működése ugyanakkor nem felel meg a többségi elvű demokrácia minimális követelményeinek sem, mert a jogrendszer egésze az uralkodó párt(ok) korlátlan és ellenőrizetlen hatalomgyakorlását szolgálja.

A színlelés ellenére kimutathatók az új típusú nemdemokráciák működésének bizonyos állandó jellemzői. Az egyik az, hogy az újonnan kialakult nemdemokráciákban a választási eredményhez forradalmi igazolás is társul, ezzel indokolják az alkotmányosság elveit sértő átalakítást. A rendszerátalakítás pedig a különböző országokban jól bevett mintázatot követ. A mintázat első eleme a törvényhozó hatalom demokratikus működésének felszámolása a rendeleti kormányzás szerepének felerősítésével, a parlament tanácskozó és ellenőrző funkciójának kiüresítésével és a nyilvánosság korlátozásával.

A második elem a bírósági rendszer függetlenségének, pártatlanságának és szakmai integritásának kikezdése. Először a kormányzó párt(ok) a legfelső bírói fórumokra terjesztik ki politikai befolyásukat, hiszen ők hozzák meg a végső döntéseket, és gyakorolnak ellenőrzést az alsóbb bíróságok felett, majd lassan haladnak lefelé a hierarchiában. A leggyakrabban alkalmazott módszerek: a bírák eltávolítása felfüggesztés vagy kényszernyugdíjazás, valamint fegyelmi eljárások révén, a bírói önkormányzati szervek független működésének ellehetetlenítése, a bírósági eljárások felgyorsítása, a jogorvoslathoz és a törvényes bíróhoz való jog korlátozása, valamint az alkotmányos felülvizsgálat kiüresítése.

A harmadik elem a médiaszektor feletti hegemonia megszerzése. E cél elérésére a kortárs autokraták részben hagyományos cenzurális eszközöket (jogi tiltások és hatósági engedélyezések) alkalmaznak, részben a modern kommunikációs technika kínálta lehetőségeket használják ki. A közszolgálati média, valamint a média- és hírközlési hatóság feletti kontroll kiterjesztése jogilag egyszerűen megoldható a kormányzó párt(ok) számára. A magánszektorban már nehezebb biztosítani a döntő befolyást, de piaci

manőverek bonyolult hálózatra támaszkodva el tudják érni, hogy a médiavállalatok tulajdonosi szerkezete a kormánypart(ok)hoz lojális piaci szereplőknek kedvező módon változzon meg, és a hirdetési piac működése eltorzuljon. A média közhatalmi kontrollfunkcióját pedig aláássák a szólásszabadság és az információhoz való hozzáférés korlátozásával, hamis információk terjesztésével, valamint azzal, hogy a független orgánumok munkáját adminisztratív eszközökkel ellehetetlenítik, az újságírókat zaklatják.

A rendszerátalakítás negyedik eleme a bizonyos sérülékeny csoportokat érintő kirekesztő mechanizmusok működtetése. Ez két lépésben történik. Először a kormányzó pártok előnyben részesítenek, sőt adott esetben állami elismerés rangjára emelnek meghatározott etnikai, vallási, kulturális jellemzőket. Azután a preferált karakterjegyekkel nem rendelkező, egyébként is hátrányos helyzetű csoportokat, például a romákat, a migránsokat, a melegeket, valamint az ő érdekeiket védő szervezeteket stigmatizálják, a „nép ellenségének” vagy „külföldi ügynöknek” bélyegzik.

A nemdemokrácia kialakítási mintázatának utolsó elemeként tárgyalja a szerző az állandó kivételes állapotot. A kortárs autokratákra jellemző, hogy valamilyen rendkívülinek minősített helyzetre – terrorizmus, háború, migráció, járvány stb. – hivatkozva korlátozzák a törvényhozó és a bírói hatalom munkáját, továbbá teljesen vagy részlegesen felfüggesztik az alapjogok védelmét. Ugyanakkor a korlátozó intézkedések nem a rendkívüli helyzet alapjául szolgáló problémák megoldására szolgálnak, hiszen nincs logikus kapcsolat közöttük, hanem az alkotmányos demokrácia leépítését eredményezik.

Még ha valaki ismeri is a nemdemokráciák kiépülésének szokásos mintázatát, adott esetben nehezen tudja eldönteni, melyik jogi átalakítás legitim és melyik nem az. Az alkotmányos demokrácia alapvető elveiről általános konszenzus született ugyan, de csupán azért, mert olyan magas absztrakciós szinten vannak megfogalmazva, hogy a különböző világfelfogások alapján eltérő tartalommal lehet feltölteni őket. A szerző ezt úgy szemlélteti, hogy egy alapelv értelmezésének lehet A és B verziója, s mind a kettő legitim. A nemdemokrácia viszont bevezet (vagy újra elővesz) egy N koncepciót, amelyet nem lehet összeegyeztetni az alkotmányos demokrácia elveivel.

A szerző többek között a szuverenitás fogalmát hozza fel példaként, amely egyaránt vonatkozhat a parlamenti szuverenitásra (A koncepció) és a népszuverenitásra (B koncepció). Viszont e két koncepció csak azért válhat az alkotmányos demokrácia jelentéstartalmának részévé, mert elismerik a szuverenitás korlátait, mindenekelőtt a jog uralmát. A nemdemokráciákban használatos N koncepció ugyanakkor tagadja a szuverenitás korlátait: az államra és a népre hivatkozás célja a nemzetközi kötelezettségek teljesítése alóli mentesülés, a parlamenti szuverenitás citálása pedig a fékek és ellensúlyok rendszerének

felszámolását hivatott igazolni. A nemdemokrácia oly módon torzíttja el a szuverenitás fogalmát, hogy abból gyakorlatilag vezéri szuverenitás lesz.

A NEMDEMOKRÁCIA MEGELŐZÉSE ÉS ORVOSLÁSA, VALAMINT A DEMOKRATIKUS HELYREÁLLÍTÁS

Az alkotmányos demokrácia nem teljesen védetlen a nemdemokratikus tendenciákkal szemben. A demokrácia bizonyos mértékben képes az önkorrekcióra, amelyet jogi megoldások segítenek elő. Ezzel párhuzamosan az alkotmányjogban vannak bizonyos eszközök, amelyekkel megelőzhető vagy orvosolható a nemdemokrácia okozta patológikus tünetek. Ha pedig a nemdemokrácia már kiépült és megszilárdult, az alkotmányjognak a demokratikus helyreállításra is van néhány receptje.

A DEMOKRÁCIA ELLENÁLLÓ KÉPESSÉGE

Egy demokratikus rendszer többé vagy kevésé képes megakadályozni a saját hanyatlását. Ellenálló képessége ugyanakkor nagyrészt jogon túli tényezőktől függ. A jog leginkább azzal tudja segíteni a demokratikus rezilienciát, hogy bevezet bizonyos (alkotmány) jogi intézményeket a hatékony védekezés érdekében az önkényuralmi törekvésekkel szemben. Ilyen intézményes megoldásnak tekinthető például a pártalapítás joga, valamint az egyéb politikai szabadságjogok alkotmányellenes vagy antidemokratikus célú gyakorlásának tilalmazása, a választási rendszer tisztességének biztosítása és a nép ellenállási jogának alkotmányba foglalása.

ALKOTMÁNYJOGI PREVENCIÓ ÉS TERÁPIA

Emellett az alkotmányosság fejlődése során is kialakultak olyan eszközök, amelyekkel az önkényuralmi hatalmi törekvések megelőzhetőek. Az első ilyen eszköz maga az írott alkotmány. Az alkotmány akkor tudja betölteni preventív szerepét, ha nem csupán létrehozza a jogalkotó, a végrehajtó és a bírói hatalmat, hanem a hatalomgyakorlás jogi korlátairól és hatékony kikényszerítésükről is rendelkezik.

A második preventív eszköz a szabadságjogok rögzítése és tényleges érvényesülésük biztosítása. Az alkotmányosság kezdete óta a szabadságjogok alapvető funkciója az önrendelkezési jog garantálása mind az egyén, mind pedig a közösség szintjén. A személyi önrendelkezés azt jelenti, hogy minden minimálisan kompetens embernek joga van meghozni a saját életére, szabadságára és javaira vonatkozó döntéseket. A kollektív önrendelkezés pedig arra jogosítja fel a közös kormányzat alatt élő emberek összességét, hogy döntsenek a közösség egészét érintő ügyekben, például az intézmények létrehozásáról vagy a rendelkezésre álló erőforrások elosztásáról.

Az alkotmányosság eróziójának harmadik megelőzési technikája a hatalommegosztás intézménye-

sítése. Ez a technika hagyományosan két lépésre bontható: az első a hatalmi ágak (vagy központok) elválasztása egymástól, a második pedig az egyes hatalmi ágak feljogosítása egymás ellenőrzésére a hatalom-túlterjeszkedés megakadályozása érdekében. A képletet bonyolítja, hogy a szövetségi rendszerekben nemcsak horizontálisan, de vertikálisan is meg kell osztani a hatalmat.

A prevenció eszközök sorában említhető végül az egyetemesség elve, amely szerint az alkotmányosság értékei, intézményei és mechanizmusai nemcsak az egyes államok szintjén, hanem a nemzetközi jogrendszerben is felvethetők és bizonyos mértékig megvalósíthatók globális állam létrehozása nélkül is. Ez az elméleti alapja az olyan regionális és globális szervezetek törekvéseinek, mint például az Európa Tanács vagy az Egyesült Nemzetek Szövetsége, amelyek igyekeznek a közhatalom gyakorlására és az emberi jogokra vonatkozó általánosan érvényes standardok elfogadására és érvényesítésére.

Mindezen prevenció eszközök megléte ellenére alkotmányjogi rendellenességek még (viszonylag) jól működő alkotmányos demokráciákban is előfordulnak. Az alkotmányjogi rendellenességek súlyosságuktól és gyakoriságuktól függően nagyon változatos képet mutatnak. Ez utóbbi szempont alapján megkülönböztethetünk egyedi, visszatérő és rendszerszintű zavarokat. Felismerésükre és kezelésükre viszont már vannak bizonyos jogi technikák.

A rendellenességek sorában a szerző első helyen említi az általános és egyedi jogi normák (például törvények, rendeletek, bírósági határozatok) ütközését az alkotmánnyal. Az alkotmányellenesség lehet eljárási vagy tartalmi alapú, megnyilvánulhat a jogalkotás elmulasztásában vagy éppen valamely jogszabály alkalmazásában. A szerző szerint ilyenkor a legkézenfekvőbb megoldás, ha az a hatalmi ág orvosolja a rendellenességet, amelyik előidézte. Ha viszont a törvényhozó, a végrehajtó hatalom vagy a rendes bíróságok nem hajlandók saját hatáskörben kiküszöbölni a problémát, akkor szükség van külső beavatkozásra. Ennek a külső ellenőrzésnek világszerte elterjedt, de nem vitán felül álló megoldása az alkotmánybíráskodás, amelynek hagyományosan gyenge és erős formáját különböztetjük meg. Az alkotmánybíráskodást végző szerv vagy csak arra kap felhatalmazást, hogy megállapítsa és jelezze a politikai hatalmi ágaknak a problémát (gyenge forma), vagy arra is, hogy megsemmisítésükkel vagy alkalmazási tilalom kimondásával eltüntesse az alkotmányértő normákat a jogrendszerből.

Alkotmányjogi rendellenesség olyan formában is előfordulhat, hogy az alkotmány két szabálya között keletkezik ellentét, ami tipikusan egy ún. alkotmányellenes alkotmánymódosítás elfogadásával következhet be. Az alkotmányellenesség ebben az esetben is lehet tartalmi vagy eljárási. A korrigálására két technika alakult ki. Az egyik, hogy az alkotmány szövegében kifejezetten korlátozzák az alkotmánymódosítás

lehetőségét, tipikusan megváltozhatatlansági klauzulák vagy különleges eljárási szabályok formájában, ami mércéül szolgálhat az alkotmányos felülvizsgálat során. A másik, hogy kifejezett rendelkezés hiányában az alkotmánybíráskodás maga olvaszt ki bizonyos tartalmi vagy eljárási korlátokat az alkotmány szövegéből. Az előbbiekből értelemszerűen következik, hogy a szerző szerint az alkotmányon belüli normaütközéseket elsősorban alkotmánybíráskodás útján lehet orvosolni.

A könyvben az alkotmányjogi rendellenességek sorában az utolsó helyen szerepel az alkotmány és a nemzetközi jogi norma ütközése. Hogy egy országban a nemzetközi és a nemzeti jogrendszerek egységének (monizmus) vagy különálló, párhuzamos létezésének (dualizmus) elve érvényesül-e, az kihat a konfliktus feloldására. Általánosságban a nemzetközi jog elsőbbségéből, a *pacta sunt servanda* és az emberi jogok egyetemességének elvéből következően a nemzetközi bíróságok hatásköre kiterjed a nemzetközi joggal ellentétes alkotmányos szabályok felülvizsgálatára és a normaütközés megállapítására is. A nemzetközi bíróságoknak ugyanakkor nagyon korlátozottak a lehetőségeik döntéseik kikényszerítésére, ezért alapvetően az államra marad a normaütközés feloldása alkotmánymódosítás vagy bírói alkotmányértelmezés útján. Az alkotmány és a nemzetközi jog közötti konfliktus kialakulásának megelőzése és korrigálása a nemzeti és nemzetközi bíróságok együttműködésének útján is megvalósulhat.

AZ ALKOTMÁNYOS DEMOKRÁCIA HELYREÁLLÍTÁSA

Ha az alkotmányjogi rendellenességek korrigálására szolgáló megoldások nem használnak, akkor kialakulhat és megszilárdulhat a nemdemokrácia. Az önkényuralmi rendszerek bukásának vagy leváltásának okait a szerző nem tárgyalja. Ehelyett bemutatja, hogy az alkotmányjog milyen eljárásokat ismer az alkotmányos demokrácia helyreállítására.

Amíg egy országban van demokratikus jogelveken alapuló alkotmány, továbbá működik független és pártatlan bíróság, addig a negatív trendek stratégiai pereskedés és alkotmányértelmezés útján megfordíthatók. Az ilyen típusú jogérvényesítés viszont csak akkor idézhet elő rendszerszintű változásokat, ha a nemdemokratikus rendszer ingatag, és a társadalomban (még vagy már) vannak olyan demokratikus mozgások, amelyek a bíróságokat is demokratikus irányba húzzák. Stabil nemdemokráciában ezzel a megoldással nem lehet széles körű és tartós pozitív változásokat elérni, mert hiányoznak az alapjogok érvényesülésének és a közhatalom tényleges ellenőrzésének intézményes garanciái.

Hanyatlása esetén egy nemdemokratikus rendszert le lehet váltani békés úton alkotmányreform segítségével, akár alkotmánymódosítással, akár új alkotmány elfogadásával. Ilyenkor az eljárás a nemdemokrácia érvényes alkotmánya alapján megy

végbe a jogszerűség kritériumainak megfelelően, és együttműködés a nemdemokrácia reformerei együttműködnek az uralkodó hatalom ellenzékével. Az alkotmányreform alapvetően a rendszer demokratikus minőségének növelését célozza, és jó esetben ezt el is éri.

A nemdemokratikus rendszer leváltásának következő módja a forradalmi alkotmányozás, amelynek többféle történeti formáját szokás megkülönböztetni: klasszikus, totalitarizmus utáni, illetve posztkoloniális. Egyik legfontosabb ismertetőjegyük, hogy az új alkotmányt egy központi döntéshozó fórum fogadja el, amely a nép alkotmányon túli hatalmára hivatkozva cselekszik. Az alkotmányozó testület tehát nem követi a felváltandó rendszer eljárási szabályait, nem keresi az együttműködést a régi rend képviselőivel, ám ettől még az eljárás nem feltétlenül erőszakos. A folyamat eredményeképpen egy radikálisan új alkotmányos struktúra jön létre, a régi rendszerrel való jogfolytonosság ugyanakkor nem minden jogi normára nézve szakad meg.

A forradalmitól elkülönül a posztautoriter alkotmányozás, amely a XX. század második felében működő és fenntarthatatlannak bizonyuló autokratikus berendezkedés átalakításának módjaként terjedt el. Ebben a kétfázisú folyamatban az első, átmeneti szakasz a régi rend szabályainak megfelelően zajlik a hanyatló rendszer reformerei és a hatalomváltó ellenzék képviselői közötti, tipikusan kerekasztal-tárgyalások keretében. Az átmenetet lezáró második szakaszban a demokratikusan megválasztott alkotmányozó testület (parlament vagy alkotmányozó nemzetgyűlés) a kormánypártok és az ellenzék kompromisszumára támaszkodva fogadja el az új alkotmányt. Habár ebben az esetben tényleges forradalomra nem került sor, tartalmát tekintve az alkotmányos változás mégis forradalmi léptékű.

Az eddig tárgyalt eljárások a hagyományos és sokat tanulmányozott önkényuralmi rendszerek leváltása során alakultak ki. Tóth Gábor Attila azt állítja, hogy a demokratikus működést szimuláló modern nemdemokráciára a rendszerváltó folyamatok eddig ismert modelljei nem illeszthetők rá, és kidolgozza az alkotmányos demokráciába történő átmenet egy újabb, a „kétfázisú helyreállító alkotmányozásnak” nevezett modelljét.

Erre a modellre szerinte azért van szükség, mert a demokratikus intézmények kényszerű fenntartásának következtében még a rendszerszintű manipulációk ellenére is előfordulhat, hogy a nemdemokratikus uralkodó párt elveszti teljhatalmát, ami bizonyos mértékű alkotmányos reformhoz vezethet. Ez az alkotmányos reform bekövetkezhet kooperatív körülmények között, ha a hatalmában meggyengült nemdemokratikus kormányzó párt rákényszerül az ellenzékkel való együttműködésre, vagy pedig választási vereséget szenved, és átadja a hatalmat az új, demokratikus kormánytöbbségnek. Viszont alkotmányos reformra csak konfrontatív

körülmények között kerülhet sor, ha a választáson alulmaradó nemdemokratikus párt megtagadja a hatalom átadását, vagy ha a kormányváltás formálisan megtörténik ugyan, de a nemdemokratikus hatalomhoz lojális közjogi tisztségviselők a formális jog keretein belül szabotálják az új kormánytöbbség hatalomgyakorlását. Ebben a helyzetben kettős közhatalom jön létre, amely alatt sem a kooperatív alkotmányozás, sem pedig a parlamenti kormányzás nem lehetséges.

Erre a konfrontatív forgatókönyvre dolgozta ki a szerző a helyreállító alkotmányozás kétfázisú modelljét, amely egy negatív és egy pozitív szakaszból áll. A negatív, átmeneti fázis a nemdemokratikus jogrendet megalapozó normák érvénytelenítésére, valamint az új, demokratikus kormány legitim hatalomgyakorlását blokkoló közjogi intézmények felfüggesztésére és ideiglenes helyettesítésére irányul. A folyamat nem (feltétlenül) a felváltandó jogrend szabályainak betartásával zajlik, mert a régi rend képviselőivel valószínűtlen bármiféle együttműködés. Ugyanakkor minden fontos változásnak a parlamenti és a társadalmi nyilvánosság előtt, átlátható módon kell történnie. A legalitás elvétől való részleges eltérést a folyamat célja, vagyis a nemdemokrácia felszámolása és a kormányozhatatlan állapot megszüntetése indokolja és igazolja.

Az átmeneti negatív szakaszt követi az alkotmányozás pozitív fázisa, amelynek végső törekvése a demokratikus intézményi struktúra helyreállítása. Ez már egy sokkal nyugodtabb periódus, amelyben lehetőség nyílik a demokratikusan megválasztott pártok közötti együttműködésre és kompromisszumkeresésre. Az egész folyamatot a parlament vagy az alkotmányozó nemzetgyűlés által kidolgozott új alkotmány elfogadása zárja le.

KRITIKA

Az alkotmányos demokrácia védelmére kelni nemes feladat, amelyet a szerző becsülettel teljesít. Nagy alaposággal és jól érthető módon érvel amellett, hogy az egyének és közösségük minél teljesebb önrendelkezése, valamint a közhatalom korlátozása csak alkotmányos demokráciában valósulhat meg. Megcáfolja az összes olyan tudományos magyarázatot, amely a nemdemokrácia önkényuralmi jellemzőit próbálja igazolni vagy pozitív színben feltüntetni. Az alkotmányelmélet legjelesebb képviselőinek munkáira és az összehasonlító szakirodalomból jól ismert példákra támaszkodva strukturáltan és részletesen ismerteti az új típusú nemdemokráciák működését, valamint a kialakulásuk megelőzésére és orvoslására szolgáló jogintézményeket. Jelentős érdemei miatt a *Nemdemokrácia* könnyen válhat az alkotmányos értékek mellett elkötelezett közjogászok stabil referenciapontjává.

Am ha kiszélesítjük a potenciális olvasóközönség körét és a művet belehelyezzük az Orbán-rendszer

működésének 14. évébe, tartok attól, hogy a szerző csak korlátozott mértékben tudja elérni az alkotmányos demokrácia melletti kiállás célját, legalábbis az itthoni közegben.

Először is, a fejtegetései túl nagy távolságot tartanak a nemdemokráciák mindennapi rögválóságától, és közvetlenül nem szállnak vitába a kortárs nemdemokráciák apologetáinak érveivel. Erre lehetőség lett volna, mondjuk az I. rész 4. fejezetében, amelyben a szerző azokat a koncepciókat tárgyalja, például a szociáldarwinizmust vagy a relativizmust, amelyek éppenséggel az alkotmányos demokráciát tartják a politikai berendezkedés körös, természetellenes állapotának. Érdekes lett volna bemutatni, hogy e tudományos elméleteket miként vulgarizálják és ferdítik el a kortárs nemdemokratikus rezsimekben. A szerző ezzel ellentétes döntése persze elméleti szinten azzal védhető, hogy a tudományos munkát rendszerlegitimáló célból csupán színlelő szerzők valójában nem részesei a szakmai diskurzusnak.

A valóság viszont mégiscsak az, hogy az autoriter vezetők által fenntartott áltudományos műhelyek ontják magukból az alkotmányos demokrácia alapvető tételeit megkérdőjelező anyagokat,³ és ezzel segítik a rendszer jelenlegi és jövőbeli működtetőinek indoktrinálását. A szerző ezzel természetesen tisztában van, hiszen maga is inspirációja egyik fontos forrásaként hivatkozik arra, hogy manapság „olyan írások sokasága jelenik meg, amelyek nem megérteni és megértetni próbálják az új alkotmányjogi formációkat, hanem dacolva a tényekkel és értékekkel, a demokrácia egy legitim változatának akarják feltüntetni a nemdemokráciát” (18. old.). Természetesen irreális várakozás, hogy a szerző sikerről léphet fel a nemdemokráciákban közpénzmillárdokból finanszírozott áltudományos tevékenységgel szemben. Mégis a könyv egyik hiányossága, hogy csak közvetve reagál az alkotmányos demokráciát relativizáló és a nemdemokráciát igazolni próbáló kortárs szereplők állításaira. Ezzel pedig elszalasztja a lehetőséget, hogy jól használható szellemi muníciót kínáljon a közjog szakavatott és értékelkötelezett

művelőin kívül mindazoknak, akik a nemdemokrácia hazugságait a széles nyilvánosságban próbálják kommunikálni.

Az sem teljesen világos, hogy a szerző milyen közönségnek szánja könyvét. Az előszóban azt írja: „Elsőként a magyar szakmai közönség elé terjesztem a dolgozatot. Egyszerűen itt kell, hogy megjelenjen.” (19. old.) Ehhez képest viszont meglepő, hogy a 2010 utáni magyarországi eseményekre csak utal a mű, és egyáltalán nem foglalkozik az Orbán-rendszer teoretikusainak munkáival.

Egy mű nyelvének és egyben címzett közönségének megválasztása nagy felelősség, mert aa tartalomra is kihat. A szerző számára világos a kapcsolat a könyv elméleti fejtegetései, a külföldi példák és a magyarországi fejlemények között, ám korántsem tesz meg mindent azért, hogy egy átlagosan jól informált magyar olvasó is könnyen felismerje ezt a logikai összefüggést. Példának okáért a demokratikus működés színlelésének mutatói között tárgyalja a szuverenitás elvének kiforgatását a nemzetközi és uniós kötelezettségek alól való mentesülés érdekében, anélkül, hogy bemutatná az Orbán-kormány és az Alkotmánybíróság ez irányú lépéseit. Vagy például a bíróságok elfoglalása mint az egyik önkényuralmi jellegzetesség ismertetése során utal ugyan a magyarországi folyamatokra, de elmulasztja felsorolni a bírósági függetlenség felszámolásának lépéseit. De említhetném a kétfázisú helyreállító alkotmányozásról szóló részt is, amelynek kizárólag a lábjegyzeteiben van magyar vonatkozású utalás, és a szerző nem reagál érdemben egyetlen olyan aggályra sem, amelyet kritikusai az ötlet hazai megvalósíthatóságával kapcsolatban korábban megfogalmaztak.⁴ Az a benyomásom, hogy a szerző alapvetően nemzetközi közönségnek szánta a könyvet, de először magyarul kívánta megjelentetni. Így viszont tartok attól, hogy egy átlagos magyar olvasónak, főleg, ha nem közpolitikai események iránt régóta és aktívan érdeklődő (köz)jogász, nem lesz könnyű a szerző érveit és megállításait a magyar helyzetre vonatkoztatni és a hazai köznyezetben hasznosítani.

A könyv céljai elérésének további korlátja, hogy a szerző jelentősen leszűkíti vizsgálódásának körét. Nem kívánja minden szempontból megvilágítani és megmagyarázni az alkotmányos demokrácia hanyatlását. Kizárja a történelmi, gazdasági, szociális, kulturális, pszichológiai és egyéb szempontú megközelítéseket, bár elismeri, hogy ezek is fontosak. Így fogalmaz: „A dolgozat jogi fókuszú, ezért kénytelen figyelmen kívül hagyni az összetett közélet egyébként nem elhanyagolható részét. Az alkotmányjogi anomáliák mélyebben fekvő társadalmi, gazdasági és politikai okainak beható elemzése meghaladja a vizsgálódás kereteit.” (15. old.)

A mű tárgyának szerzői lehatárolását a recenzensnek is tiszteletben kell tartania. Mindazonáltal fontos leszögezni, hogy egy „jogi fókuszú” munka egyáltalán nem „kénytelen figyelmen kívül hagyni”

3 ■ Így például a Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Alapítvány, az MCC Press, valamint az Alapjogokért Központ kiadásában tucatszámra jelennek meg a Fidesz-KDNP holdudvarának vezéregyéniségei, így például G. Fodor Gábor, Schmidt Mária vagy Orbán Balázs rezsimlegitimáló munkái, valamint a liberális demokrácia alapvető értékeit relativizáló és nevelésszerűsítő könyvek, amelyek elárasztják a legnépszerűbb könyvesboltokat.

4 ■ A vitában elhangzott érvek összefoglalásához lásd Kazai Viktor: A rendszerváltás forgatókönyvei. *merce.hu*, 2021. november 19.

5 ■ A jogtudományi kutatás módszertani kérdéseiről röviden lásd Mark van Hoecke: *Legal doctrine: Which Method(s) for What Kind of discipline?* Hart, Oxford, 2013. A jogot társadalmi összefüggéseiben vizsgáló jogtudományi irányzathoz bevezetőképp lásd Denis Galligan: *Law in Modern Society*. Oxford University Press, Oxford, 2007. Az empirikus jogtudományi módszertanról pedig lásd Jakab András – Sebők Miklós: *Empirikus jogi kutatások. Paradigmák, módszertan, alkalmazási területek*. Osiris – MTA TK, Bp., 2020.

a társadalmi valóságot. Minden jogintézmény konkrét történelmi, gazdasági, szociális, kulturális stb. események hatására jött létre, és ilyen problémákat hivatott megoldani. Annak elemzése és értékelése, hogy valamely jogintézmény milyen viszonyban áll az általa szabályozni kívánt társadalommal, hogy képes-e betölteni a funkcióját, igenis a jogtudomány területére tartozik, amit el lehet végezni akár más tudományterületek, például a közgazdaságtan, a kriminológia vagy a politikatudomány eredményeinek felhasználásával vagy empirikus jogi kutatások segítségével.⁵ A *Nemdemokrácia* nem azért rekeszti ki a szűk értelemben vett jogon túli szempontok tárgyalását, mert „jogi fókuszú”, hanem mert a szerző választott módszere az alkotmányelmélet és a bírósági jogesetközpontú összehasonlító alkotmányjog kombinációja. Ez legitim módszertani választás, ám nem teszi lehetővé az alkotmányos demokrácia mint jogi konstrukció teljesítményének empirikus vizsgálatát. A szerző ugyan a bevezetőben kijelenti, hogy „[a]z alkotmányos demokrácia [...] az eddigi ismereteink szerint a legértékesebb és a legjobb teljesítményre képes berendezkedés” (17. old.), de ennek alátámasztására nem nyújt részletes érvelést. Ezzel hiányérzetet kelt, hiszen így adós marad annak magyarázatával, hogy ha ez a politikai berendezkedés társadalmilag annyira hasznos, mint amilyennek a liberális jogteoretikusok tartják, akkor miért következik be időről időre az alkotmányos demokrácia hanyatlása.⁶ Kicsit leegyszerűsítő magyarázatnak tűnik mindent a nemdemokraták hatalomvágyára és a társadalom jellemzői hibáira fogni. Érdekes lett volna megismerni a szerző gondolatait arról, hogy az alkotmányos demokrácia a közhatalom korlátozásával, az egyéni és kollektív önrendelkezés jogának biztosításával milyen mértékben tudta kielégíteni a társadalom materiális igényeit.

A könyv célkitűzéseinek elérését az is hátráltathatja, hogy a nemdemokrácia megelőzésére és orvoslására szolgáló eszközök tárgyalását tartalmazó rész rendkívül bíróságközpontú. Az alkotmányjogászokra általánosságban jellemző, hogy hajlamosak a bírói felülvizsgálatban látni az alkotmányos demokrácia védelmének legerősebb jogi garanciáját. Elméleti szinten ez indokolható, hiszen a jogszabályok és egyedi határozatok megsemmisítésével vagy alkalmazási tilalmának kimondásával valamely alkotmánybíróság elvileg valóban jelentős kontrollt tud gyakorolni a politikai hatalmi ágak és a közigazgatás felett. A tapasztalat viszont azt mutatja, például a lengyel és a magyar példából kiindulva, hogy az alkotmánybíráskodást végző szervek a fékek és ellensúlyok rendszerének rendkívül törekeny elemei.

Maga a szerző is hosszú oldalakon keresztül tárgyalja, hogy a nemdemokrata vezetők milyen változatos technikákkal hajtják sikeresen befolyásuk alá az alkotmánybíróságokat. A magyar Alkotmánybíróság is alig pár év alatt vált a hatalom öréből annak kiszolgálójává. Ráadásul az Európai Unió Bíróságának és

az Emberi Jogok Európai Bíróságának ítéletei sem voltak képesek semmilyen rendszerszintű változást elérni Magyarországon.⁷ A szerző megemlíti, hogy stabil nemdemokráciákban a stratégiai pereskedés és a bírói alkotmányértelmezés nem alkalmas tartós pozitív változás előidézésére. A magyar tapasztalat azonban azt mutatja, hogy az alkotmánybíróságok még a születőfélben lévő nemdemokrácia kialakulásának megakadályozására vagy legalább érdemi hátráltatására sem feltétlenül alkalmasak. Ennek fényében a szerző meglepő módon nem reflektál érdemben arra a kérdésre, hogy vajon igazán a bírói felülvizsgálat-e az alkotmányos demokrácia védelmére legalkalmasabb intézményi biztosíték, vagy ideje más megoldások után nézni.⁸

Kézenfekvő lett volna legalább azokat a nemzetközi mechanizmusokat tárgyalni, amelyeket kifejezetten az alkotmányos demokrácia hanyatlásának megakadályozására találtak ki. A magyar helyzetből kiindulva kínálta magát a lehetőség, hogy a szerző az Európai Unió olyan jogállamisági mechanizmusait is bemutassa, mint például az Európai Bizottság jogállamisági jelentései, a kötelezettségszegési eljárások, vagy az uniós források felfüggesztése, amelyek azért részleges sikereket el tudtak érni.⁹ Az olvasónak hiányérzete marad azért is, mert a szerző csak említés szintjén foglalkozik a többszintű alkotmányossággal, de a regionális és globális szervezetek jogvédelmi mechanizmusait nem tárgyalja a prevenció és terápia eszközei között.

Mindezen észrevételek ellenére a legjobb szívvél ajánlom Tóth Gábor Attila könyvét az olvasóknak. Remélem, hogy kritikai megjegyzéseim némelyike arra sarkallja őt, hogy a *Nemdemokrácia* mű következő kiadása előtt némileg dolgozza át a kéziratot. Ha erre mégsem kerülne sor, a magyar jogtudományi szakirodalom akkor is kifejezetten értékes alkotással gazdagodott. □

6 ■ Szalai Barna: Hat elmélet, ami rávilágít a demokratikus visszacsúszás okaira Magyarországon. *quibit.hu*, 2021. október 1.

7 ■ Lásd erről a témáról például Petra Bárd: In courts we trust, or should we? Judicial independence as the precondition for the effectiveness of EU law. *European Law Journal*, 27 (2022). 1–3. szám, 185–210. old.

8 ■ Mint ahogy azt például Tom Ginsburg és Aziz Huq teszi a *How to Save a Constitutional Democracy* című munkájukban (University of Chicago Press, Chicago–London, 2018.).

9 ■ Lásd például az EU-s pénzek visszatartásával kikényszerített bírósági reformtörvény elfogadását, amelyet Matuk Tamás, az ÖBT korábbi elnöke sikerként értékel. Miklósi Gábor: „Azért sejtették, hogy nem fogunk elgyávulni”, 444. hu, 2023. június 16.

MIFÉLE ÁLLAM?

SZABÓ MIKLÓS

Takács Péter:

Az államok rendszertana és tipológiája

Államelméleti elemzés

Gondolat Kiadó, Bp., 2023. 534 oldal, á.n.

„Az állam én vagyok.”

(XIV. Lajos)

A címbeli kérdésre vannak egyszerű, egyben kimerítő válaszok, mint XIV. Lajos közismert meghatározása; vagy éppen – egy Lajossal később – Rousseau tétele: „Az állam mi vagyunk” (máshol, hasonlóképpen: „*We, the people...*”); hogy aztán megint egy Lajossal később a szót államformaváltó tett kövesse. Az élet, s vele a címbeli kérdés megválaszolása azonban ennél többnyire jóval bonyolultabb. Mi, emberek, sokfélék vagyunk; sokfélék az álmaink, és sokfélék az államaink. De mégis: mifélék? – hiszen sokféle az osztályozásuk is. A szerző ezekre a kérdésekre keres és kínál választ 506 oldalba

1 ■ MTMT – Bibliográfiai Szakbizottság: *Típus, besorolás, jelleg. A Magyar Tudományos Művek Tárában alkalmazott dokumentumtípus-besorolások.* (Tudományos adat főtípussal bővített verzió.) Dokumentum verzió: 4.4 Bp., 2022. 07. 04.

2 ■ „Nem időszaki, hanem egy vagy több, meghatározott számú kötetben megjelenő, szabad szemmel olvasható szöveget, ill. illusztrációt tartalmazó, befejezett egészet alkotó kiadvány (MSZ 3402). Uo. 6. old.

3 ■ „Egy témát, problémát, jelenséget, stb. átfogóan, a teljesség igényével tárgyaló, fejezetekre tagolódó könyv, amely a meglévő ismeretek szintetizálására építve új, jelentős tudományos eredményeket tartalmaz.” Uo. 10. old.

4 ■ „Valamely tudományterület alapvető ismereteit tartalmazó vagy fogalmait magyarázó kiadvány (lexikon, enciklopédia).” Uo. 11. old.

5 ■ „A szaktudomány normáinak megfelelő formában, tárgyalásmóddal és ellenőrzési eljárással készült, tudományos közösségnek szánt, publikálás esetén tartós hordozón tárolt és a nyilvánosság számára hozzáférhető mű, kiadvány, közlemény, amely témájában rendszerint: a) eredeti elméleti vagy empirikus kutatási eredményről számol be; vagy: b) meglévő eredményeket dolgoz fel, szintetizál, értékeli; vagy: c) a szakirodalomban való eligazodást, tartalomfeltárást szolgálja.” Uo. 5. old..

6 ■ „Tudományos szakmai ismeretek és eredmények közlési módja a nagyközönség számára érthető formában. A közlés célja lehet a tudományos ismeretanyag elterjesztése, a tudomány szerepének népszerűsítése, a közgondolkodás, életmód stb. befolyásolása a tudomány tekintélyének segítségével.” Uo. 5. old. old.

7 ■ S jut eszünkbe Umberto Eco könyve: *A lista mánora.* Ford. Sajó Tamás. Európa, Bp., 2009.

8 ■ Lásd pl. Leonel Aguilar – Stefano Bennati – & Dirk Helbing: How learning can change the course of evolution. *Plos One* (2019/9) doi. 10.1371/journal.pone.0219502.

tömörítve (plusz a mutatók). A „tömörítés” itt nem üres szóvirág: a lapok tartalommal vannak megtöltve, nincs szócséplés, üresjárat, elkalandozás – minden mondat a helyén van, s mindegyikre szükség van. A kötet műfaji besorolására több lehetőség is kínálkozik. Kézenfekvő az MTMT által alkalmazott definíciókhoz fordulni, ha már az államok besorolását kívánjuk besorolni.¹ Eszerint a főtípus egyértelműen: könyv.² Azon belül: monográfia,³ amely használható kézikönyvként⁴ is, mert az elmélyült és átfogó érdeklődés hiányában is segítséget kínál fogalmak, összefüggések, történeti folyamatok és a vonatkozó szakirodalom megismeréséhez és használatához. A jelleg tekintetében is kétszintű igény vagy érdeklődés kielégítésére is kézbe vehető: alapvetően és eredendően tudományos⁵ mű, amely azonban a szó legjobb értelmében vett ismeretterjesztő⁶ munka is, azaz jó volna, ha az ismeretterjesztő feldolgozások mind ilyen színvonalon születnének meg.

A cím már előrevetíti, hogy (legalább) két különböző, de egymással össze is függő áttekintésre számíthatunk: egy rendszertanra (II. rész) és egy típustanra (III. rész). Az államok rendszerezése a rendszerező fogalmak kialakítása után történhet, vagyis – figyelmeztet a szerző – az osztályozó rendszereket nem felfedezzük, hanem megalkotjuk (26. old.) – ezért is lehet belőlük olyan sok, teszi hozzá az olvasó.⁷ A választott fő rendszerező kategória az államforma. A típusalkotás megfigyelésén, a hasonlóságok feltárásán és az erre támaszkodó általánosításon alapul, és az államformánál magasabb szintű kategóriát képez. Jellegzetes változata a történeti, ritkábban a koncepcionális államtípusok elkülönítése.

Az állam-jelenség változásait és változatait illetően antropológiai értelemben véve a végső kérdés az, hogy mi az állandó (ha van ilyen) az emberi természetben. Úgy tudjuk, hogy az ember mint *homo sapiens sapiens* anatómiáját és fiziológiáját tekintve évek tízezrei óta (hagyjuk nyitva, hogy pontosan hány éve) változatlan. Bár a tanult magatartásformák aránya az embernél sokszorosan meghaladja a genetikusan kódoltakét (és alkalmasint módosítja is érvényesülésüket⁸), viselkedésének mélystruktúrája nemünk számára örökölt és közös. A „mélystruktúra” kifejezés nem véletlenül idézi fel Noam Chomsky alakját: az ő univerzális generatív grammatikájában az „univerzális” az ember egyetemes nyelvi képességére utal, arra a velünk született adottságra, mely-

nek révén képesek vagyunk nyelveket létrehozni és használni.⁹ Genetikailag adott készülékünk a nyelvi képességre van „huzalozva”, amelyet aztán az anyanyelvünkre hangolunk. Ez magyarázza, hogy kisgyermekként olyan gyorsan meg tudunk tanulni egy olyan nehéz nyelvet is, amilyennek a magyart tartjuk, miközben felnőttként egy (vagy több) második nyelv elsajátítása hosszas kínlódás után is kudarc közeli eredményt hozhat.

Az ember azonban nemcsak *homo semioticus*, hanem *homo socialis* (*zoón politikon*) is.¹⁰ E tényből legalább két további kérdés fakad: Mi indítja az embereket az együttélésre (erről szolt még Adam Smith is), és milyen formát öltön az (elkerülhetetlen) együttélés? Érthető, miért ez volt a (számunkra releváns) filozófiai reflexió egyik első tárgya a görög antikvitásban. Mivel pedig a reflexív birtokbavételi fogalmak kimunkálásával megy végbe, meghatározásuk, amint a fogalmi jegyek alapján történő rendszerezés, tipizálás is *nyelvi kérdés*.

Ebből a szempontból pedig különbséget kell tenni a természetes („hétköznapi”, „laikus”) nyelv és a „mesterséges”: technikai vagy szaknyelv között. A nyelvtudomány – Wittgenstein nyelvfilozófiai fordulatához köthető – természetes nyelvi (*natural language philosophy*) szakasza számára alapvetés, hogy – szemben e nyelvhasználati mód „tökéletesítésére” irányuló több évezredes kísérletezéssel¹¹ – tökéletesen alkalmas arra, amire való: a használatra és egymás megértésére. A mesterséges nyelv (mint a matematika és a logika), valamint – részben – a technikai nyelv (mint a szaknyelvek) nem kifejezetten ezt szolgálják. A mesterséges nyelvek érvényes következtetések levonására és igazolására valók, a szaknyelvek jól definiált, s ezért egyértelmű közlések megfogalmazására. Azazhogy a jogi nyelv ez alól részben kivételt képez, a jogalkalmazás rugalmasságát biztosítani hivatott (célzatosan) homályos fogalmak (mint a „kellő időben”, „jó okkal”, „alkalmas módon” stb.) szisztematikus alkalmazása miatt.

Az együttélés mikéntjének reflexióját szolgáló alapszókészlet a (görög) filozófia kialakulásával párhuzamosan keletkezett, s maradt mindmáig használatban. A kérdés az, hogy mennyire alkalmasak a régi fogalmak az új jelenségek meghatározására. „A tulajdonképpeni filozófiatörténet felé vezető első lépés annak a kérdésnek köszönhető, hogy lényegesen elűtnék-e egymástól a kortársak és az elődök véleményei.”¹² Takács Péter is felteszi ezt a kérdést a tárgyával, közelebbről a modern állammal kapcsolatban. Az eldöntendő kérdésre adható kétféle válasz közül a mérsékelt vagy árnyalt igen mellett köt ki. Magyarázata szerint az igenlő válasz a „megalapozottabb, de csak azzal a kiegészítéssel, hogy a lánchasonlat első és utolsó elemében, s így az egész sorozatban [ui. az államnak nevezett halmaz minden elemében] legalább egy közös vonásnak is meg kell lennie. Az államnak nevezett jelenségek esetén ezt annak hatalmi jellegében igen könnyen meg is

találjuk.” (221. old.) Álláspontját – helyesen – Wittgenstein „családi hasonlóság”-fogalmára alapozza, bár annak helytelen értelmezésére. Ott ugyanis nincs szükség legalább egy végig megmaradó közös jegyre: „Mert ha megnézed őket, nem fogsz ugyan olyasmit látni, ami *mindben* közös, de látsz majd hasonlóságokat, rokonságokat, mégpedig egész halomnyit.”¹³ A kapcsolat ugyanis a változatok között *evolúciós* természetű – miként a családi rokonság. Az evolúció pedig olyan, mint a barkácsoló ezermester: semmit nem dob ki és semmi újba nem ruház be, hanem a meglevőket toldja-foldja. Uszonyból lesz láb, abból szárny, abból kéz, vagy fenntartások nélkül összetol egy kacsacsórt és egy emlőt. Ezért lehet antropomorfizálni az állatvilágot (mint tette már Aesopus is). És ezért lehet a ránk hagyott fogalmakat addig toldani-foldani, amíg rá nem illenek a mai viszonyainkra. De sok minden megmarad az eredetiből, értjük és használatra alkalmasnak találjuk, mert a mese rólunk is szol.¹⁴

Képzeld el, hogy egy korabeli athéni lakoma résztvevői beszélgetésükből felpillantva megállapítják, hogy „Jön valaki”, majd kisvártatva felkiáltanak: „Megjött Szókratész!” – tőle már remélhető, hogy rámutatva az igazságra pontot tesz az addig terméketlen vitájuk végére. Vagy azt, hogy egy másik korban egy hajótörés menekültjei, mentőcsónakjukba kapaszkodva felkiáltanak: „Föld! Föld!” – amihez képest érdektelen részlet, ha majd kiderül, hogy az (mint ma már tudjuk) Amerika vagy India partja-e. E két példával arra kívánjuk felhívni a figyelmet, hogy a partikularitás és a lényegiség jelentősége szituációhoz kötött. Hiába igaz, hogy Szókratész lényege az, hogy ember (s mint ilyenről tudjuk, hogy halandó), mert ez nem elég – jelentősége annak van, hogy ő az ember, akitől kérdésünk

9 ■ A „generatív” pedig a nyelv-elsajátításnak arra a módjára utal, amely a *chatgpt*-ben a „g”.

10 ■ Ezt még olyan gondolkodó is alapvetésként fogadta el, mint Adam Smith. Ehhez lásd pl. Vernon L. Smith: Adam Smith: Homo Socialis, Yes; Social Preferences, No; Reciprocity Was to Be Explained. *Review of Behavioral Economics* (2015/1-2) 183-193. old. <http://dx.doi.org/10.1561/105.00000028>. Vö. Adam Smith: *The Theory of Moral Sentiments* (1759), amelynek 1853-as kiadásához Henry G. Bohn (London) hozzáfűzte az 'A Dissertation on the Origin of Languages' című értekezést is. Lásd Indianapolis, IN.: Liberty Fund, 1982. https://oll-resources.s3.us-east-2.amazonaws.com/oll3/store/titles/2620/Smith_TMS-Languages1648_Bk.pdf

11 ■ Ehhez lásd Umberto Eco: *A tökéletes nyelv keresése*.

12 ■ Kelemen János) Atlantisz, Bp., 2016.

13 ■ Nyíri Tamás: *A filozófiai gondolkodás fejlődése*. Szent István Társulat, Bp., 1973. 25. old.

14 ■ Ludwig Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások*. (Ford.: Neumer Katalin) Atlantisz, Bp., 1998. 66. §.

15 ■ Így konkludál Nyíri Tamás is: „Az európai filozófia olyan hagyománytörténeti összefüggést alkot, amelyből ezek a [filozófiai alap]problémák – és a rájuk adott helyeselt vagy elutasított válaszok – nem iktathatók ki.” *I.m.* 32. old.

16 ■ „Az államtan épületének falai százszorosan visszhangoznak minden szavát”, teszi közzé Takács Péter Somló Bódog

megválaszolását várhatjuk. S fordítva, hiába tudjuk, hogy micsoda különbség van partikulárisan Amerika és India között, ennek jelentősége eltölpül amellest, hogy szárazföld, amelyre kikapaszkodva megmenekülhetünk.

Hasonlóképpen: az adott szituációban felmerülő kérdéstől függ, hogy az állam lényegiségét megragadó *genus proximum* bír-e jelentőséggel, vagy pedig a partikuláris államok jegyeinek *differentia specificája*. Vegyünk egy másik hasonlatot. Tudjuk azt is, hogy minden szín a három alapszín – a sárga, a piros és a kék – meghatározható arányú keverékéből jön létre másodlagos, harmadlagos stb. színeként. Így áll elő a szivárvány infravöröstől ultraibolyáig terjedő skálájának végtelen számú, terahertzben mérhető partikuláris színárnyalata. Mármost mondhatjuk, hogy az államok szerveződésének is vannak kvantifikálva (is) megadható alap„színei” = alapstruktúrái. Mondhatjuk azt is, hogy ezt a (szintén) három alapstruktúrát Arisztotelész¹⁵ definiálta a poliszt irányító sokaság számával: egy – több – sok. Ez a három elsődleges államforma a *basileia*, az arisztokrácia és a *politeia*; ezekből a (logikailag kontrárius, etikailag axiológiai) ellentétként áll elő a *tyranneia*, az oligarchia és a demokrácia másodlagos államformája.¹⁶ Aztán a partikuláris államformák („alkotmányok”) elemzésekor Arisztotelésznel is előkerülnek a harmadlagos stb. „keverékek”.

A kötet előszavában előrebocsátott megállapítást tehát, hogy „a magyar társadalmi és közjogi-politikai rendszerek gyakran változnak, amivel együtt jár az

új helyzetek megértése iránti igény” (9. old.), Bibó nyomán érdemes árnyalnunk azzal, hogy azért ezek az új rendszerek korántsem mindig teljesen újak. A sok változás mögött mintha ott lapulna valami állandó: „A politikai és társadalmi zsákutcáknak [...] a sorozatán bukducstól végig a magyar nemzet attól a pillanattól kezdve, hogy forradalmi szabadságharca elbukott, egészen odáig, amikor a második világháború végén a maga fikciókból, feltevésekből, követelésekből és vágyképekből épült államépítményének a romjai között újra szembe-

sült a valósággal.”¹⁷ Az idődimenziót azonban maga Bibó is kiterjesztette; egyik irányban az újkor kezdetéig,¹⁸ a másik irányban 1948-ban még csak latolgathatta a perspektívákat – mi már meg is válaszolhatjuk: újabb és újabb zsákutcák következtek, alkalmasint ugyanazok. Bibó két történész között dolgozott és közvetített, Hajnal István és Szűcs Jenő között, akik még nagyobb léptékben mutatták ki a nagy társadalmi struktúrák tartósságát a partikuláris történeti események fölött. Vagyis úgy tűnik, mi mégis képesek vagyunk újra és újra ugyanabba a (fajta) csapdába lépni, még ha mindig más-más nevet adunk is neki. Igaz, ez a csapda társadalmi-politikai jellegű, de tartozik hozzá államrendszer, az autarchia valamely

fajtája, s államtípus is: az a demokrácia valamilyen megnyilvánulása. Ez persze nem mentesít attól a feladattól, amelyre a szerző vállalkozik: a folyton változó fogalmak, kategóriák szemantikájának gondozásától, vagyis a helyükre tételétől.

Vannak tehát társadalmi szituációk, amikor a tiszta beszéd, a néven nevezés a legfontosabb a közös cselekvés mikéntjének kijelöléséhez. „Ahol zsarnokság van, ott zsarnokság van” – a látszólagos tautológia a tétlenséghez vezető köntörfalazás lehetőségét kívánja kizárni. Ha, mint napjainkban történik, elveszünk annak latolgatásában, hogy az önkényuralomnak pontosan melyik iterációja pontosan milyen névvel illethető és pontosan mi ilyenkor a teendő, elbizonytalanodik a közös cselekvés programja. Szükség van tehát az alap-szókészletre és bátran használatba is kell venni, amikor alapkérdésekről kell szót váltani. Hátrahagyva is a két és félezer éves Arisztotelészt, nem értelmetlen úgy feltenni a kérdést, hogy akkor most mi van: monarchia, zsarnokság, oligarchia, demokrácia vagy – csupán a teljesség miatt – *politeia* (ami mint vegyes kormányzat köztársaságként élt tovább a római terminológiában). Nyugodt, kiegyensúlyozott viszonyok között tér nyílt az öndefiníció minuciózus megvitatására is. A partikularitásokba bonyolódó rendszerezésben rejöl

D E M O C R A T I A.

Cesare Ripa: *Iconologia*. 1630

Arisztotelészt méltató megjegyzését, lásd Állambölcseleti töredék: Somló Bódog írásai és hátrahagyott jegyzetei egy megírt tervezett Állambölcseletből. Gondolat, Bp., 2016. 56. old.

16 ■ Takács Péter módosít ezen a felosztáson a politeia és a demokrácia helyének felcserélésével. Ezt indokolja is: „Megjegyzés: a hármas felosztás második sora, az elsővel együtt, az arisztotelészi »hatos rendszert« szemlélteti, bár abban a demokrácia helyén a politeiának kellene állnia, és megfordítva: a demokráciának a politeia helyén. Ettől az első sor szemléltető jellegének általánosabb érvényűsége érdekében tértem itt el.” (89–90. old., 52. lj.) A döntés érthető, hiszen (ma már) a demokrácia triviálisan jó; de erre még vissza kell térnünk.

17 ■ Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutca magyar történelem. (1948) In: Vida István (szerk.): *Válogatott tanulmányok*. II. köt. Magvető, Bp., 1986. 603. old. Ennek okát is megvilágította: „Túl azon, hogy két háborúban »rossz oldalra állott«, amit mások is megtették, a magyar nemzet ezekben a döntő pillanatokban, politikai, társadalmi és szellemi téren egyaránt, nem tudta megtalálni vagy nem tudta hatalomhoz juttatni azokat a vezetőket vagy olyan vezetőket, akik szükségleteit, érdekeit, útját jól kifejezték s jól megtalálták volna.” (573. old.)

18 ■ „A magyar politikai és társadalmi fejlődés megzavarodásának kezdő időpontjait nyugodtan vehetjük a 16. század elejét.” *Uo.* 574. old. (Vagyis: 1514, 1517, 1524)

veszélyre a szerző is figyelmeztet: „A túlzottan aprólékos, sosem befejezett és lezárt felosztások ugyanis nemcsak megvilágítják a fő dolgot, hanem meg is gyengíthetik a kiinduló alapkategória heurisztikus értékét, s ezzel szétforgácsolják annak tartalmát. Ráadásul, a politikai hatalom tartósan intézményszerű világában az államok esetén [...] nincs is szükség ilyen felosztásokra, mert az így képzett csoportok az európai államfejlődés esetén egy államtípusba, a tekintélyuralmi (autoriter) államba fognak tartozni, melynek a politikai rendszerek szerint több változata lehet.” (38. old.)

Ugyanakkor, mint utaltunk rá, a demokrácia besorolásakor egyfajta szégyenlősség jellemzi Takács Pétert, pedig itt érdemi kérdéssről van szó. Az ugyanis, hogy a demokrácia (evidensen) jó, csak a legutóbbi – évtizedekben mérhető – idők meggyőződése. Ezt megelőzően Platónig és Arisztotelészig visszamenőleg a megítélése negatív volt mint a *politeia* rossz, elkorcsosult változatának. Ennek magyarázata az volt, hogy a demokrácia a nép uralma, a népnek pedig veszélyes tulajdonsága, hogy szegény¹⁹ – tehát lefizethető – és műveletlen²⁰ – tehát megtéveszthető. A demokráciának persze Arisztotelész szerint is vannak „kevert színei”,²¹ szociológiailag attól függően, hogy „a népnek más-más rétegei vannak felül”,²² filozófiailag pedig attól, hogy a törvények uralkodnak-e, vagy az emberek. A demokrácia utolsó fajtája a négy közül „az, amely egyébként olyan, mint az előbbiek, de a hatalom birtokosa a nép, nem pedig a törvény. [...] Egy olyan demokratikus államban, mely a törvényen nyugszik, nem támadhat népvezér, [...] ahol azonban nem a törvény az uralkodó, ott felbukkanak a népvezérek. [...] Az ilyen gondolkodású nép, mint afféle egyeduralkodó, kizárólagos hatalomra törekszik, mert nem áll a törvény alatt, despotává lesz, s így a hízelgők tesznek szert tekintélyre; olyan is ez a demokrácia, mint a monarchikus formák közt a türannisz.”²³ A „teljes polgárok”, a „szabad emberek” hatalmának elkorcsosulásából fakadó veszélyek idéződnek fel Madách Imre tragédiájában, az athéni színben, vagy Alexis de Tocqueville demokrácia-képében mint a többség zsarnoksága, el egészen a (főleg vagyoni és műveltségi) census fenntartásáig, több helyen a XX. század közepéig is.²⁴

Ha ezernyi kis darab mozaikjából összeállított tükörbe pillantunk, egyikben-másikban bizonynyal megpillantjuk magunkat. Így ha a rendészeti állam koncepciójáról olvasunk (147. old.), ismerősként köszönhetjük rendőrmíniszterünket is a gondosságára bízott egészségüggyel, oktatásüggyel, szegényüggyel stb. Ugyanígy, a jogállamról olvasva meghökkenhetünk, hogy mennyire evidens (egyen minimális) feltételek betartása mégis mekkora fejkavarást okozhat. A jogállam és joguralom mint rendszerező kategória egyaránt az államnak (specifikusan) a jog és az alkotmány általi korlátozhatóságára és – tegyük hozzá – tényleges korlátozottságára utal. A hatalmi államot korlátozó elvek és intézmé-

nyek között olyanok találhatók, mint a hatalmi ágak elválasztása; a jogbiztonság érvényesülése; a visszaható hatályú jogalkotás tilalma; a formális igazságosságot biztosító generalizálhatóság követelménye (azaz a testre szabott „lex XY” jellegű szabályok tilalma); a jogszabályok megismerhetősége, alkalmazhatósága és alkalmazottsága; a tisztességes eljárás biztosítása az összes alkotmányos garanciával; az alkotmányos és emberi jogok és a tulajdon tisztelete („szentsége”); a bíróságok függetlenségének és az autonómiák védelmének biztosítása; a törvény előtti egyenlőség elve, s különösen az, hogy a törvények a megalkotójukat is kötelezik.²⁵ E – hozzávetőleges – listát *check-list*ként használva, a tételket plusz vagy mínusz jellel kipipálva tetszőleges állami-politikai rendszer értékelhető és besorolható a jogállam–hatalmi állam kontinuum egyik rubrikájába.

Ha már itt tartunk, szót érdemel a diktatúra fogalmi megközelítése is. A kötet, amellet, hogy számos helyen foglalkozik a diktatúra

19 ■ „A türannisz olyan monarchia, mely csak az egyeduralkodó érdekéért van, míg az oligarchia a vagyonosok, a demokrácia pedig a vagyontalankok érdekéért: a közösség érdekéhez egyikük sem igazodik.” Arisztotelész: *Politika*. (Ford.: Szabó Miklós) Gondolat, Bp., 1969. 1279b.

20 ■ „Azt állítjuk, hogy a derék vezető erényes és meggon-dolt, és a közügyekkel foglalkozónak is értelmesnek kell lennie. Némelyek azt is állítják, hogy a vezetőknak más nevel-tetésben kell részesülniük...” Uo. 1277a.

21 ■ Pl.: „A politeia, hogy úgy mondjam, az oligarchia és a demokrácia keveréke.” Uo. 1293b.

22 ■ Uo. 1296b.

23 ■ *Uold.old.* 1292a. Hasonlóképpen, részletesebben: 1304-1305a.

24 ■ A census is szerepelt már Arisztotelész megfontolásai között, melynek megállapításakor „figyelembe kell venni, hogy mily legmagasabb census felel meg annak, hogy az alkotmányban résztvevők többen legyenek, mint az abból kizártak: a vagyonhatárt eszerint kell megszabni.” Uo. 1297b.

25 ■ „Aki tehát azt kívánja, hogy a törvény legyen a vezető, az szerintem azt kívánja, hogy egyedül az isten és az ész kormányozzák az államot; aki pedig az embert kívánja vezetőül, az az állatot is hozzájuk veszi, mert a vágy ilyen, és az indulat megrontja még a kiváló férfiakat is, ha vezetők. Szóval a törvény olyan, mint a gerjedelem nélküli tiszta ész.” Uo. 1287a.

26 ■ A veszély esetén a fegyverét a szögörlő lekasztó és lóra kapó farmer képe, aki a harc múltával visszatér földjére szán-tani ismerős a westernekből, de a függetlenségi háborúból is.

27 ■ A hasonló fogalmi tisztázás és különválasztás igényére lásd pl. Juan José Linz: 'Totalitarian and Authoritarian Regimes.' In: Fred I. Greenstein – Nelson W. Polsby (eds.): *Handbook of Political Science. Vol. 3. Macropolitical Theory*. Reading, Mass. etc.: Addison-Wesley Publishing Company, 1975, 185-187. old. old.

28 ■ Alfred N. Whitehead: *Process and Reality*. [1929] New York: The Free Press, 1969, 53. old. old.

29 ■ Bibó István: 'Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna...' *Válogatott tanulmányok*. II. köt. 265-282. old. old.

30 ■ „A kumulatív természettudomány szövete a kötéshez hasonlóan tele van rövid távolságokat áthidaló kapcsolatokkal, míg a humán tudomány sokkal inkább egy véletlenül összeállt hálóra hasonlít, amelynek minden egyes pontja egyforma valószínűséggel kapcsolódhat bármely másikhoz.” Robert K. Merton: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. (Ford.: Berényi Gábor) Gondolat, Bp., 1980. 63. old.

különböző, jelzős szerkezetbe foglalt fajtáival, terjedelmes egybefüggő részt is szentel elemzésének (149–171. old.). Ebből kiderül, hogy a fogalomnak két fő jelentéstartománya különíthető el. Az egyik a keletkezéséig, a római köztársaságbeli felfogásig visszanyúló hagyomány, a másik a modern jelentés, amely a jakobinus diktatúrától kezdve a korlátozatlan, totális hatalom fajtái közé sorolta. Ez magyarázza, hogy mai, nem csupán a publicisztikai használatában szinte szinonimaként szerepel a teljhatalom megnevezései között – ami nem szerencsés. Tovább él ugyanis a római eredetű jelentéstartalom is. Ebben három fogalmi elem kapcsolódik össze: egyrészt a Róma létét fenyegető végveszély esetén volt bevezethető; másrészt intézményesített, de időben és céljában (ami a veszély elhárítása) is korlátozott teljhatalmat biztosított; harmadrészt igazolt volt azzal, hogy a kivételes helyzet (a veszély) elmúlásával visszatérést biztosított a köztársaság normális rendjéhez. Cincinnatus maradt az eszménye Niccolò Machiavellinek és George Washingtonnak,²⁶ de a kivételesség volt a megkülönböztető jegy Carl Schmitt (*Belagerungszustand*), de Marx proletárdiktatúra-fogalma számára is. Fogalmilag érdemes tehát különválasztanunk és így tartanunk s kezelünk egyrészt a *teljhatalmat* (amely a klasszikus római királyi hatalomtól a modern abszolutizmusokig egy kézben egyesíti a hatalmi döntéseket, s ezt normális állapotnak tekint), másrészt a *zsarnoki hatalmat* (amely a megfélemlítésre alapozó, javakat koncentráló és döntéseket monopolizáló politikai struktúra az ókori zsarnokoktól a modern totális rendszerekig), valamint harmadrészt a *diktatúrát* (amely válsághelyzetek kezelésére szóló kivételes és időleges felhatalmazottság a normális állapothoz – vagyis a köztársasághoz – való visszatérés ígéretével).²⁷ Ez lehetővé teszi a modern, XX. századi diktatúrák, mint pl. a kommunista veszélyre hivatkozó, de a szabad választások (folyton halogatott) ígéretével átmenetinek hirdetett chilei (s más dél-amerikai) diktatúrák ilyenként elkülönítését, vagy a Franco- vagy Salazar-rendszer besorolását az átmenetinek ígért diktatúra vagy az állandóság igényével bevezetett totális (fasiszta) államrendbe.

Annak az igénynek, hogy feltárja az időbeni összefüggéseket az államok besorolására szolgáló kategóriák fejlődésében, Takács Péter egy egész, IV. részt szentel *Egy klasszifikációs remake kísérlete* címmel (352–402. old.), amely eszmétörténeti „mélyfúrásokra” vállalkozik – s ezt módszertani újításként üdvözölhetjük. Felidézhető e helyt Whitehead *bon mot*-ja: „A nyugati filozófia legbiztonságosabb általános jellemzése, hogy az a Platónhoz fűzött lábjegyzetek sorozata”²⁸, de Bibó uchronia-játéka is az utópiával rokonítható „lehetséges idővel”²⁹, s idézhetjük Merton megállapítását is arról, hogy a természettudományokkal szemben a humán tudományokat és művészeteket az ősökkel való állandó és közvetlen kapcsolat jellemzi.³⁰ Az bizonyos, hogy

e sorok írójának elnagyolt megjegyzéseinél összehasonlíthatatlanul kidolgozottabbak és forrásokba ágyazottabbak a szerző meglátásai. A IV. rész alcíme: *Alkalmi mélyfúrások a rendszerező és tipizáló elméletek történetében*, de lehetne *Kalandozások a kráciák világában* is, hiszen egyazon gondolkörön belül vezeti körbe az olvasót Hérodotosztól a maffiaállamig, át a gerontokrácián, jurisztokrácián és kleptokrácián, érintve az autokráciák változatait és dinamikáját, és ideje újra megismerkednünk az oligarchiák és timokráciák már-már elfeledett birodalmaival, hogy aztán visszatérjünk Arisztotelészhez és méltassuk érdemei szerint. Különleges szellemi élmény a szerző idegenvezetésével bejárni azt az utat, amelyen egykori és mai világok között közlekedhetünk, ismerősként köszöntve nem egy, újdonságunknak gondolt kreálmányunkat.

Az utolsó, mintegy százoldalas (403–506. old.) V. rész azt a két fő államformát elemzi, amelyek együtt lefedik napjaink államrendszereinek mindegyikét: a monarchiákat és a köztársaságokat – mind államelméleti, mind politikaelméleti nézőpontból. Természetesen e két, ismerősnek és egyértelműnek látszó kategória is gazdag, változatos és változékony tartalmat takar. Minthogy egy alkotmányos monarchia uralkodójának és egy parlamentáris köztársaság elnökének egyaránt politikai felelősség nélküli tisztsége alatt a demokratikus – ha demokratikus – politikai rendszerek lényegében egyneműek, az államforma nem bír különös hatással az állam mikénti működésére. A különbség a hagyományhoz – végül is: az alapításhoz – való viszonyból, illetve a tényleges működésből és az annak megfelelő struktúrából ered. Ez utóbbi – mint pl. a magyar „király nélküli királyság” – sokféle köztes, átmeneti vagy formátlan alakzatot hozhat magával. Ezekről, s ezeken belül is a tétova magyar kísérletekről bőszes, irodalmiasan is ábrázolt kép tárul a kíváncsi szemek elé.

Takács Péter könyve a legjobb szívvél ajánlható a legkülönbébb érdeklődési körrel és igénnyel rendelkező olvasói köröknek. A kötet terjedelme nem elijesztés, hanem ígéret: minden megtalálható benne, mint egy jó szatócsboltban. Olvasása – akár a gondosan szerkesztett név- és tárgymutató segítségével is – bárhol elkezdhető, de vigyázat: az olvasmány magával ragad és továbbsodor; úgy kell abbahagyni, hogy aztán majd egy másik szálat felvéve, tovább folytassuk. A szövegezés gondos, a komplexitása ellenére is befogadható, követhető fogalmazásmód, csipetnyi humorral fűszerezett stílus jellemzi. Ezért tömörsége és széles szakirodalmi apparátusa ellenére sem fáradtságos benne az előrehaladás. Jó, hogy olvashatjuk. □

A MUNKÁSOSZTÁLY KRIPTÁJA

ERŐSS GÁBOR

Didier Eribon:

Visszatérés Reimsbe

Fordította Fáber Ágoston

Napvilág Kiadó, Budapest, 2024. 232 oldal,
4600 Ft

„a gépek mogorván szövik
szövőnők omló álmait.

S odébb, mint boltos temető,
vasgyár, cementgyár, csavargyár.
Visszhangzó családi kripták.
A komor föltámadás titkát
örzik ezek az üzemek.”

József Attila: Külvárosi éj

A Párizsban élő egyetemi tanár alzheimeres apja – akivel évtizedekkel azelőtt megszakított minden kapcsolatot – meghal egy reimsi kórházban. Nem megy el a temetésére sem. De később emiatt büntudatot érez, vezeklésképpen elénk idézi a halottat; s vele az egész egykor-volt munkásosztályt.

Didier Eribon kitarja a családi kriptá bádokkapuját: onnan bújik elő nemcsak a proletár apa, aki világegyetében alkoholista és erőszakos volt, de a konzervgyári munkás anyja is, aki egy hozzávágott botmixerrel okozott a férjének dupla bordarepedést. Azután egy nagymama, aki összeszűrte a levet a német megszállókkal, és elhagyta a saját gyerekeit, meg egy szellemi fogyatékos nagybácsi („kiskoromban a bátyám is és én is féltünk tőle”), sőt az apa testvére, aki tolvaj lett, majd hajléktalanként halt meg.

De az Eribon-kriptá fantomjai mintha Bourdieu *A világ nyomorúsága* című könyvéből – vagy éppen József Attila verseiből, Tarr Sándor novelláiból – volnának ismerősek. Determinálta és romlásba is taszította őket az elnyomás, a társadalmi rend:

„Nanou: Hát engem kétéves koromban intézetbe adtak a szüleim. Alkoholisták voltak.

(kérdőző): Mi volt az apjának a foglalkozása?

Nanou: Könyvkötő volt. De aztán abbahagyta. [...] és az anyám mosónő.”¹

Eribon műve egyszerre önéletírás, a francia munkásosztály történeti etnográfiaja (történeti szociológia) és politikatudományi jelentőségű mű. Egyszerre

vallomás, társadalomrajz és politikai értekezés. Arra az oly aktuális kérdésre keresi a választ, hogy miért, s miképpen vált a munkásosztály önmaga árnyékává, a szélsőjobb martalékává.

De ha valamiért egyet kellene kiválasztanunk a három műfaj közül, s követjük Mannheim Károly definícióját, akkor persze nem kell sokáig keresgélni, mert amit Eribon művel, az – bármennyire meglepő is társadalomtudományos szövegekben a személyes hang, az egyes szám első személy, bármennyire emlékeztet is az általa is sokat emlegetett, irodalmi Nobel-díjas Annie Ernaux önéletrajzi regényeire – egész egyszerűen szociológia. „A szociológiának nemcsak tárgya, hanem megismerő szubjektuma is a társadalmasult egyén”, a megismerés „élményszerű alapjai” is e társadalmasult egyénhez tapadnak.² Eribon olyan szociológiát művel, amely ezt a megismerő szubjektumot állítja középpontba, és belőle – önmagából – bontja ki a társadalom struktúráit.

Richard Hoggart így tűnődik a kultúraszociológia klasszikussá érett alpművében, így reflektál elbeszélő-megismerői pozíciójára: „A munkásosztályból származó író is megkísértik a maga tévedései. [...] Magam is munkásszármazású vagyok, és még ma

1 ■ Pierre Bourdieu (éd.): *La Misère du monde*. (A világ nyomorúsága [saját fordítás]). Seuil, Paris, 1993. Interjú egy hajléktalan párral, 774. old.

2 ■ Mannheim Károly: *A gondolkodás társadalmi struktúrái. Kultúraszociológiai tanulmányok*. Atlantisz, Bp., 1995. 66. old.

3 ■ Richard Hoggart: *Művelődés, gondolkodás, szokások. Az angol munkásosztály belülről*. Gondolat, Bp., 1975. (16. old.)

4 ■ Lásd például: Írók a kortárs autofikcióról, <https://alfoldonline.hu/2024/09/irok-a-kortars-autofikcirol-1/> vagy Z. Varga Zoltán: „Autofikció és önéletírás-kutatások Franciaországban”, https://real.mtak.hu/118079/1/ZVZ_Autofikcio_FK2020_2.pdf

5 ■ Sőt, Eribon úgy látja, hogy amikor Bourdieu Foucault-t az „esztéták”, a filozófusok (!), vagy a zenekedvelők (!) kategóriájába sorolja, akkor valójában a homoszexualitáshoz kötődő fogalmi körbe zárja be (156–157. old.). Ezt Eribon, bármilyen sokat köszönhet is neki, nehezen bocsátja meg, hiszen szó szerint a saját bőrén tapasztalta a melegekkel szembeni erőszak kegyetlenségét: „Sajnos azonban ezeken a találkozási helyeken az erőszak számos különböző formája megjelenik. [...] a zaklatás céljából elrendelt rendőri igazoltatások is gyakoriak [...] a fizikai erőszak már nehezebb eset. Én is többször váltam homofób erőszak e szélsőséges formájának áldozatává. Szerencsére nagyobb sérülések nélkül megúsztam ezeket. De annak idején ismertem egy fiút, akit annyira megverték a „buziverők”, hogy az egyik szemére megvakult.” (203–204. old.)

6 ■ Ahogy szüleit, öccsét nyomorította meg – fizikai értelemben is – a munkásélet, az elnyomás, úgy nyomorították meg kis híján Eribont a melegként Párizs különböző közparkjaiban elszenvedett verések a hetvenes években.

7 ■ <https://mek.oszk.hu/04100/04187/04187.pdf>

is egyszerre érzem magam közel a munkásosztályhoz, és távolállónak tőle. [...] ez a rendkívüli érzelmi kötöttség jelentős veszélyeket is rejt [...]. Írás közben azonban minduntalan rajtakaptam magam, hogy valósággal ellen kell szegülnöm annak, hogy a régit sokkal szebbnek ábrázoljam az újnál...”³ Nos, Eribonban bizonyosan nincs nosztalgia, vagy ha van is, épp csak csipetnyi, annyi, amennyi a művének hősei iránti emberséghez és empátiához minimálisan szükséges. A megértéshez – mondanám, ha nem kelne ki könyvében hevesen a megértő szociológia ellen – ő objektívnál akar.

Eribon szövegének tétje óriási: lehetséges-e a tudományos diskurzus részévé tenni a saját magunkról való beszédet? Szent Ágostontól Proust-on át Greccó Krisztiánig sokan beszéltek, beszéltek el az életüket úgy, hogy túllépnek a naplóműfaj ambícióján, s a szövegben valamilyen mértékig távolítják saját tapasztalataikat; az irodalmi autofikció divatos téma.⁴ De Bourdieu utolsó művéig egyikük sem társított ehhez társadalomtudományos ambíciót (hacsak nem a távoli szigeteken, távoli törzseknél járó antropológusok, résztvevő megfigyelők, akik beszámolnak arról, hogyan is fogadták őket mint idegeneket a *Szomorú trópusokon*.)

Bourdieu könyvének mottója humoros formában, Magritte-ot idézve reflektál erre paradoxonra. Így szól: „Ez nem egy önéletrajz.” (5. old.) Műfaji definíciója helyett: szocioanalízis (*auto-socioanalyse*). A műfajjal nem (sőt!), de Bourdieu gyakorlatával Eribon vitába száll, sok tekintetben elégtelennek minősítve Bourdieu feltárulkozását, hiányolva a heteroszexuális férfi mivoltából fakadó szociológiai következtetéseket. Eribon sokat köszönhet (és köszön is a kötetben) Bourdieu-nek, de mégis éles szavakkal kritizálja szemérmességét, és – e tekintetben – prudériáját, amely megakadályozza a teljes feltárulkozásban (152. old.), abban, hogy Eribon másik mentorának, Michel Foucault-nak útját járva, a gyönyörök gyakorlását is megvallja, egyúttal a teszt leigázásának mechanizmusait is felfedve.⁵

S mégis, szociológus marad mindvégig, mert egy-két kitérőt (elsősorban a melegként elszenvedett atrocitásokról szóló beszámolóit⁶) leszámítva mindvégig következetesen tartja magát ahhoz a durkheimi programhoz, melyet ő maga így fogalmaz meg, amikor az apja halálakor érzett személyes gyászt (de az apjától elszenvedett sérelmek miatti haragot is) felülíró szociológiai értelmezést állítja könyvének középpontjába: „De akkor mégis mit éreztem? Inkább valamiféle zavarodottságot, amelyet a társadalmi sorsok, a társadalom osztálytagozódása, a determináló erőknél a szubjektivitások kialakulására, az egyéni pszichékre, az egyének közötti viszonyokra gyakorolt hatása körüli [...] töprengés okozott bennem.” (17. old.)

„Az emlékezet nagyszerű birodalma mindent befogad rejtett, titokzatos öbleibe, hogy előszedje és használatra adja, mikor szükséges. Ami belép hozzá, mind a maga külön ajtaján megy keresztül...”⁷

– mondja vallomásaiban Szent Ágoston, s valóban: mintha külön természetűek lennének Eribon munkásosztálybeliként és homoszexuálisiként szerzett gyerek- és ifjúkori emlékei. Utóbbihoz a zsigerig hatoló fizikai atrocitások „kapuján” át vezet az út, míg a munkásélet élménye és emléke a nélkülözés és a meggyötört anya emlékképeiből, az apa goromba szavainak távoli visszhangjából áll össze. Eribonnak ez valójában már a második „önéletrajza”. Korábban *Réflexions sur la question gay* című könyvében is foglalkozott már a szegény kérdésével, de csak töredékesen, a társadalmi dimenziót nagyrészt negligálva – ostromozta magát. Apja halálakor azonban elérkezik az idő, hogy megírja osztályváltásának szociológiáját. Ehhez pedig el kell beszélnie, hogy mennyire más a születési közege a valóságban, mint az az „idealizált, sőt herizált” munkásosztály, amelyről a baloldali értelmiség fantáziál; kezdve onnan, hogy – a szüleit legalábbis – „zsigeri és rögeszmés rasszizmus” jellemzi. (25. old.)

TÖRTÉNELEM

Hajlamosak vagyunk azt képzelni, hogy „a világ boldogabbik felén” nem szólt bele úgy a történelem az egyéni sorsok alakulásába, mint a mi fertályunkon. Holott Franciaországnak ezt az északkeleti régióját ugyanúgy megrázták a történelmi kataklizmák. Eribon egyik nagyanyja kénytelen volt elhagyni a szülővárosát, lakhelyét, a front elől menekülve, míg másik nagyanyja szintén elköltözött, majd vissza, s később még egy német katonával is összeállt; Eribon édesanyja emiatt – konkrétan a háború miatt – nem tudott gimnáziumban továbbtanulni, s került egy időre nevelőszülőkhöz:

„Éppen akkor, amikor gimnáziumba mehetett volna, ami az ő társadalmi háttérével ritkaságszámba ment – nagyon jó tanuló volt, és külön engedéllyel nem tizenegy, hanem már tízéves korában elkezdhetette a hatodik osztályt –, a családnak el kellett költöznie a városból: felszólították a városban élőket, hogy meneküljenek, még mielőtt *odaérnek a német csapatok*. [...] Nagyanyám egy vasgyárban kapott munkát. Amikor önkénteseket kerestek németországi munkára, jelentkezett. Hátrahagyta a férjét, a négy gyermekét pedig nevelőszülőkre bízta.” (61. old.)

Kevéssé ismert tény, hogy a második világháború alatt 250 ezer francia ment dolgozni Németországba önkéntes alapon; Eribon anyai nagyanyja e negyedmillió francia egyike volt.

Ebben a történelmi vonatkozásban is hangsúlyos a szegény motívuma. Mintha az elnyomottakat az uralkodó osztály békében éppúgy, mint háborúban, de különösen háború idején, megfosztaná az erkölcsös magatartás képességétől, sőt lehetőségétől. „Mintha csak egy család története egymást követő

szégyenek sorozata lehetne” (69. old.). Eribon nagyanyja, akit kollaboránsként nyilvános kopaszra borotválással büntettek a háború után „minden bizonnyal sosem tudta elfelejteni azt a borzalmas napot, a kiáltásokat, az ütéseket. És a következő heteket, amíg ismét ki nem nőtt a haja.” (70. old.)

A nagybetűs történelem apai ágon is beleszól a családtörténetbe. A gyerekkor, s különösen a kamaszkor „feltalálása” előtti időkben járunk, amikor – legalábbis a vidéki munkásosztály számára – békeidőben is 12-13 évesen kezdődik a „felnőttkor”. Háborúban még annál is előbb: „1940-ben az apám 11 éves volt [...] amíg a megszállás tartott, a környező falvakból próbált ennivalót szerezni a családjának. Évszaktól függetlenül, akár fújt a szél, esett vagy havazott, volt, hogy húsz kilométert is biciklizett krumpliért és más ennivalóért.” (33. old.)

De az első világháború nagy csatái is azon a vidéken zajlottak: „Egyszer még Verdunbe is elmentünk, és máig emlékszem a douaumont-i osszáriumban tett félelmetes és lehangoló látogatásunkra.” (54. old.) S mindezek a történelmi, egyúttal személyes drámák a transzgenerációs trauma alakját öltötték: „Ez az eseménysor azonban: a nagyanyám elhagyta a saját gyermekeit, Németországba ment dolgozni stb. – olyan jelentős hatást gyakorolt anyám életére és a személyisége, az énje kialakulására [...], hogy mindez az én fiatal éveimre és az ezeket követő időszakra is jelentős hatással volt.” (73. old.)

Eszméletörténeti szempontból, szellemtörténeti előzményként, illetve elődökként Eribon legsűrűbben hét nevet – Marx, Foucault, Annie Ernaux, James Baldwin, Jean Genet, Simone de Beauvoir és Sartre – emleget. Közülük is mindenekelőtt Sartre-ot, akit már gimnazistaként elkezd olvasni, aztán kicsit elfordul tőle, majd újra visszatér hozzá. A kedvenc ellensége pedig a fennhéjázó, nagypolgári, munkásokat lenéző, reakciós Raymond Aron; őt szidja, mint a bokrot.

A SZENVEDÉS ÉS A SZÉGYEN SZOCIOLÓGIÁJA, HASADT HABITUS

A szocioanalízis bourdieu-i útját járja tehát Eribon, de sok tekintetben tovább is jut mesterénél. Egyrészt mert teljes értékű a „pszichológiai szál” is a *Visszatérésben*, ám anélkül, hogy a munkásmilói történeti etnográfiajának erejét gyengítené. Másrészt mert nem pusztán a világba-vetett individuum, hanem hús-vér lények társadalmi horizontja tárul fel.

A szenvedés, a testeket megnyomorító társadalom testi tapasztalatát fogalmazza meg:

„Mikor manapság anyámat látom, meggörnyedve mindattól a fájdalomtól, amit a tizenöt évig tartó munka okozott neki: a futószalag mellett állt, és fedőket erősített konzervesüvegekre, és reggel és délután is csak tíz-tíz percre volt lehetősége helyettesítést kérni, hogy kimehessen a vécére, megdöb-

benek, hogy mennyire szembeötlők a társadalmi egyenlőtlenségek a maguk konkrét, testi formájában. De még az »egyenlőtlenség« szó is eufemisztikusnak tűnik a számomra [...] amiről szó van: a kizsákmányolás póré erőszakossága.” (79. old.)

A bátyja a könyv írásakor „Belgiumban él, segélyen, mert ma már fizikailag képtelen a hivatását (vagy bármi más munkát) végezni, több évig cipelt állati tetemeket és ez tönkretette a vállát” (104. old.). Másutt is érzékletesen ír erről: „a munkásközeg, amelyben éltem, ez a munkásokra jellemző nyomor, amely csak úgy árad a háttérben meghúzódó házakból, a lakásbelsőkből, a ruhákból, magukból a testekből – de vajon nincsenek-e mindezek már régóta a testembe, a lelkembe vésve?” (17. old.)

A szenvedés azonban nem értelmezhető pusztán individuális szinten. A burzsoázia, az uralkodó osztályok háborút viselnek az alsóbb osztályok ellen, írja szerző. „Nem túlzás a francia nagyvárosok peremén felépített lakótelepeket (*cités*) úgy megragadni, mint amelyek egy felszín alatti polgárháború színterei. Ezeknek a városi gettóknak a helyzete mindennél jobban megmutatja, hogyan szorítják őket a társadalmi és politikai lét peremére.” Itt kicsit keverednek bizonyos, társadalomföldrajzi szempontból nagyon is különböző fogalmak, társadalmi terek: a városi munkáskolóniák, munkástelepek (*cités ouvrières*) világa, ahol az ötvenes években élnek, azután a városszéli, gyárakhoz közeli lakótelepek világa (*banlieues*, *cités*, HLM = *habitation à loyer modéré*), itt találjuk Eribonékat a hatvanas-hetvenes években, és végül a távoli külváros, alvóváros (*ville-dortoir*) világa, ide költöznek át a nyolcvanas években.⁸ De bárhol élnek is: az elnyomás legfőbb eszköze „az alsóbb osztályok szisztematikus kirekesztése az oktatási rendszerből” (113. old.)

Önmagunk társadalmi lényként való megismerése, a szocioanalízis gyakorlása akkor kezdődik – mondja Eribon –, amikor a hasadt habitusból fakadó rossz közérzet kiváltja az önreflexiós késztetést: „a rossz közérzet, melyet a két világhoz tartozásunk okoz, [melyek] összebékíthetetlennek tűnnek, mégis egymás mellett élnek abban, akik vagyunk, a »hasadt habitusunkból« fakadó melankólia, hogy ezt a szép és kifejező bourdieu-i fogalmat használjuk.” (12. old.) Hadas Miklós, a Bourdieu-féle hasadt habitus fogalmát tovább gondolva plurális habitusról beszél,⁹ a két fogalom mintha a ráeszmélés pillanata előtt

8 ■ A lakótelepek és az alvóvárosok – a *France périphérique* – között egyre mélyülő társadalmi szakadékról írtam itt részletesen: „a sárgamellényesek. [...] nem a falusiak, nem a legszegényebbek, de nem is a nagyvárosok vagy az azokat körülölelő külvárosi szociális lakótelepek (*banlieues*) népe, hanem a »gödöllőiek«, »érdiek«”. In: Eröss Gábor: „A gazdagok elnöke pénzt szór a nép közé”. *Új Egyenlőség*, 2019. II. 5. <https://ujegyenloseg.hu/a-gazdagok-elnok-penzt-szor-a-nep-koze/>

9 ■ Miklós Hadas: *Plural habitus, Outlines of a Theory of Plural Habitus – Bourdieu Revisited*. Routledge, London, 2024.

ti és az azutáni időszakot írná le, azt, amikor még reflektálatlan ez a kettősség (a munkás származású entellektüel alakjának kettőssége), és amikor már túl van a ráeszmélésen, s tudatosan építi be identitásába a jelentőt (Párizstól) oly radikálisan eltérő múltat (Reimst).

Megszabadulni a szegytől, hogy képes legyen megérteni önmagát, szüleit (az apja iránt táplált gyűlölet és megvetést) és a világot (miért váltak a munkások kommunistából fasisztává?). Ez Didier Eribon könyvének a programja. Megszabadulni a szegytől, mely a társadalmi származása miatt környékezi. Eribon ezt a szégyenérzetet nagyon plasztikusan írja le, amikor például a mostohanagyapjával való véletlen párizsi találkozásról számol be:

„ablakmosóként dolgozott. Mopeddel róttá az utcákat, létrástul és vödörstül. [...] Egyszer, amikor épp Párizs belvárosában sétáltam, neki is ugyanott akadt dolga: észrevett [...]. Zavarba jöttem, mert borzalommal töltött el a gondolat, hogy valaki esetleg meglát vele, amint a fura szerkezetének tetején gubbaszt éppen [...]. Egyik kedélyállapotból a másikba zuhanva hol magamat, hol pedig a családomat hibáztattam. Kettészakadtam. Rosszul éreztem magam a bőrömben.” (67. old.)

Ez a fajta szociális skizofrénia az egyik legszélsőségesebb megjelenési formája annak az osztályváltással járó diszkomfortérzésnek, amelyet a már-már kasztrrendszerre merevedő polgári társadalom azokból vált ki, akik feljebb kapaszkodnak a ranglétrán.

A MUNKÁSOSZTÁLY TÖRTÉNETI ETNOGRÁFIÁJA

Eribon könyvének legnagyobb értéke az a *sűrű leírás*, amit mégoly kései és töredékes emlékfoslányai alapján a hatvanas–hetvenes évek francia munkásmiőjéről nyújt. A mindennapi élet szociológiája ez, történeti perspektívában. A szerző az ideológiai diskurzussal nyíltan szembehelyezkedik és a társadalomtudományos megközelítést ajánlja:

„vajon mennyit ér egy olyan elbeszélés [ti. a munkásmozgalmi narratíva – E. G.], amely ügyet sem vet arra, hogy a valóságban milyenek is azok az emberek, akiknek az életét megjeleníti [...] Az efféle elbeszéléseket kétségtelenül meg kell változtatni, meg kell törni az egységüket, az egyszerűségüket, hogy megjelenhessen bennük a komplexitás, az ellentmondás, valamint a történeti idő. [...] az 1960-as és 1970-es évek munkásosztálya kétségkívül nem azonos az 1930-as és az 1950-es évek munkásosztályával.” (81. old.)

Anyai nagyanyja 16 évesen szült. A szerelemgyerek születése az apjában – Didier dédapjában – féktelen haragot váltott ki: „Takarodj innen a fattyaddal együtt. Legyetek átkozottak mind a ketten!» Nagya-

nyám elköltözött otthonról.” (59. old.) Fogott rajtuk az átok. Didier édesanyja egy életen át hiába könyörgött az anyjának, hogy árulja el, ki volt az apja. Csak annyit mondott, hogy spanyol volt, andalúziai. „Szeregette azt hinni, hogy az apja cigány is volt, mintha a saját családregejének ilyesféle keretezése elviselhetőbbé tenné mindazt a fájdalmat, amelyet az apátlan lány” elszenvedett. Didier ezzel az eredetlegendával azonosul: „barna bőr, hosszú, göndör fekete haj – magam is úgy gondoltam, hogy megvan bennem ez a genetikai örökség.” (60. old.)

„Nagyanyám sem írni, sem olvasni nem tudott” (42. old.), „nagyapám műbútorasztalos volt”, „ötvennégy éves korában halt meg, gégerákban [...] ezután az apám három fiútestvérét is ugyanez a betegség vitte el, a negyediket pedig még náluk is korábban az alkoholizmus” (43. old.). A társadalmi egyenlőtlenségek egyik legfontosabb dimenziója a születéskor várható életkor különbsége; a munkások – nem csak a mosónők – korán halnak.

Az 1950-es években a nagyszülők a katolikus filantropok által megálmodott, nagycsaládosok számára épült „kertés lakótelepen” (35. old.) élnek (nem panelekről van szó, hanem munkáskolóniáról: sűrűn egymás mellé épült, egyszerű, de mégiscsak családi házakról!), ahol a nagycsaládok, amelyeket épp a kommunista eszméktől akartak óvni, mind-mind a kommunista párt befolyása alá kerültek, miközben „ki is fejlődött egy sor társadalmi patológia”: „a negyedben élő fiatalok előtt nyitva álló lehetőségek közül az egyik a bűnözés volt, ahogyan ez ma is történik az intézményesített városi és társadalmi szegregáció tereiben.” (36. old.)

„Noha a környéknek rossz volt a híre, és sokban hasonlított egy lecsúszott gettóra, azért nem volt annyira rémes itt lakni. Egy csomó munkáshagyomány – különösen kulturális hagyományok és a szolidaritás egyes formái – honosodott meg és maradt itt fenn. Szüleim is az egyik ilyen kultúreseményen – a szombat esti táncmulatságon – találkoztak egymással.” (43–44. old.) Ekkor az apja már rég – 13 éves kora óta! – gyári munkásként dolgozik. Az anya mosónő és takarító, aztán háztartásbeli, majd elmegy gyári munkásnak, „hogy leérettségizhessek és egyetemre járhasak” (49. old.). Különben Didier-nek is munkába kellett volna állnia. A hála, amit ezért érez, csak nagyon lassan fogalmazódik meg benne; anyjának szenteli 2023-as *Vie, vieillesse et mort d'une femme du peuple* (A nép leányának élete, öregsége és halálacímű könyvét).

Halaldalinnak lenni e közegben elsősorban „tiltakozás volt”, „a hétköznapiakban szerzett negatív tapasztalatok meglehetősen pragmatikus elutasítását jelentette” (39. old.). „A családban a világot két táborra volt szokás osztani: az egyik »a munkások mellett áll«, a másik »a munkások ellen van«; »amikor apám a híradót nézte, csak úgy áradt belőle a jobb- és szélsőjobboddallal szembeni zsigeri gyűlölet.” (40–41. old.)

Az osztályhabitus mélyrétegeit a testi diszpozíciók mutatják meg: „apám sokat barkácsolt és büszke volt ebbéli képességére, ahogyan úgy általában a kétkezi munkára is büszke volt”; Didier szakítása a munkásosztállyal az ettől való elhatárolódásban is megnyilvánult: „Nekem viszont hiányzott a kézügyességem. Ebben a tudatos ügyetlenségben az is benne volt, hogy minden erőmmel igyekeztem más lenni, mint ő, társadalmi értelemben mássá válni, mint ami ő volt. [...] Ugyanez volt a helyzet a sportokkal.” (52. old.)

De része az osztályhabitusnak egyfajta vakmerőség is, a kockázatkerülő polgári magatartás hiánya: „Gyerekkoromban a szüleim mopeddel jártak. A bátyámat és engem a csomagtartóra szerelt gyerekülésbe ültettek. Ez nem volt veszélytelen. Egyszer egy kanyarban az apám elcsúszott a kavicsokon, a bátyámnak pedig eltört a lába.” (53. old.)

A munkásmiliót jellemző erőszakos viselkedés ismétlődő motívum a visszaemlékezésben. Az apa például súlyos indulatkezelési problémákkal küzd: „a párizsi dugók ijesztő dührohamokat váltottak ki az apámból: dühöngött, káromkodott, üvöltözött [...]. De az országúton sem volt másképp, ha eltévedt vagy eltévesztett egy leágazást, üvölteni kezdett...” (54. old.)

Az idill ritka pillanatait a modernitásból és a városból – voltaképpen a kapitalizmusból – való kiszakadás mégoly illuzórikus és illékony pillanataihoz kötődnek. Ezek a rousseau-i momentumok akkor következtek be, amikor a természetet járva az apában átmenetileg oldódott a feszültség, s alábbhagyott az elidegenedett létezés szorítása: „Mégis, leggyakrabban, ha szép volt az idő, a Marne partjához mentünk, közel a Champagne környéki falvakhoz, ahol órákat töltöttünk az apám kedvenc elfoglaltságával, vagyis horgászással. Ilyenkor mintha kicserélték volna, és létrejött egyfajta kapocs közte és a gyerekei között: megmutatta nekünk a mozdulatokat és technikákat, jó tanácsokkal látott el minket...” (54. old.)

Sem az osztályharc, sem az osztálytudat fogalma nem holmi metafora. Hiszen még a napszakok sem esnek egybe a különböző társadalmi osztályok számára. Eribon mostohanagyapja, amikor sokat ivott, gyakran kezdte így a mondatait: „Mi, munkások.” Egy nap elmesélte, hogy „amikor hajnali ötkor a boulevard Saint-Germainen motorozott a munkába, részeg burzoák, akik éppen egy buliból vagy szórakozóhelyről mentek hazafelé, odakiáltottak neki: »Te nyomorult csóró!« Mindig, amikor osztályharcról beszélt, ennek nagyon is konkrét jelentése volt a számára. Nem rejtette véka alá, hogy mennyire várja a forradalmat.” (68. old.) Ami a munkásnak az új nap hajnala, reggele, a munkakezdés ideje, az a középosztálybeli fiataloknak még az éjszaka, az előző esti dorbézolás vége.

Érdekes a munkásoknak a valláshoz, az egyházhoz való ambivalens és genderelt viszonya. Az erős egyházellenes hagyományokkal büszkélkedő országban, a rendre kommunistákra szavazó nők rendszeres temp-

lomba járók, míg a férfiakat harcos antiklerikalizmus jellemzi: „apám soha be nem tette a lábát egyetlen templomba sem, és a családi ceremóniák (keresztelő, esküvő, temetés) alkalmával mindig kiment a templom elé a többi férfival, míg a nők bennmaradtak. De azért ragaszkodtak hozzá, hogy meg legyünk keresztelve.” (97. old.) Az apa egyházellenességét tovább erősítették a pedofil papokról szóló, s valószínűleg nem teljesen légből kapott mendemondák.

Elméleti értelemben Eribon alaptétele, hogy szülei munkásosztálya önmagában való osztály, nem jutott el az önmagért való osztály szintjére, nincs valódi osztálytudata. Ugyanakkor e felfogástól – annak leereszkedő, gőgös jellege miatt – önkritikusan el is határolódik: „amikor a »magában való« és a »magáért való« osztály, valamint az »elidegenedett munkás« és az osztályöntudat között feszülő távolság kárhözvitásban leltem örömmömet, akkor ez [...] valójában csak arra szolgált, hogy elfedjem önmagam előtt azt a társadalmi ítéletet, amelyet a szüleimmel és a családommal [...] kapcsolatban alkottam” (82. old.). De hiába az önkritika, a szöveg egésze mintha mégis ennél az ítéletnél maradna – gondoljunk csak arra, milyen elítélően nyilatkozik szüleinek gördülékeny betagozódásáról a fogyasztói társadalom világába.

És nem csak arról! A munkások – ahogyan bemutatja őket – magukra hagyják a gyerekeiket (Eribon anyja egy időre még intézetbe is kerül), kollaborálnak a náci megszállóval,¹⁰ isznak (az apa kocsmába jár, a nagypapa is iszákos, az egyik nagybácsit a mája viszi el fiatalon), halálra „dohányozzák magukat” (két nagybácsit a gégerák vitt el), „bűnöznek” (az apa jogosítvány nélkül vezet, mert nem viseli el a szegységet, hogy az anya előbb szerezte meg a jogosítványt; az egyik nagybácsi tolvaj), ráadásul erőszakosak, indulatkezelési problémákkal küzdenek. Nem csak az apa, az anya is: „Anyám meglehetősen hirtelen haragú volt. Valójában talán még az apámnál is hevesebb természetű. [...] anyám volt az, aki sérülést okozott az apámnak: hozzávágta a botmixert [...] két bordája is elrepedt.” (76. old.)

Mindemellett, de ezt már nem elítélőleg mondja: szabadosak. „A munkásmiliókban kétségtelenül léte-

10 ■ „A vereség és a megszállás idejét követően a nemzet úgy igyekezett visszanyerni férfias erejét, hogy megbüntette a nőket”, azokat, aki összeszúrték a levét a megszálló német katonákkal. Eribon is idézi itt Marguerite Duras gyönyörű szövegét, amelyet Alain Resnais vitt filmre, szintén gyönyörűen (*Szerelmem, Hiroshima*).

11 ■ „A szüleim azért költöztek el a lakótelepi lakásból Mui-zonba, egy kertvárosi házba, mert nem tudták elviselni, hogy a környék teljesen átalakult. [...] Anyám először az új jövevények »gyerekhordáira« kezdett el panaszkodni, akik a lépcsőházban végzik a kis- és nagydolgukat, és akik kamaszkorukra a lakótelepet piti bűnözők tanyájává változtatják, félelemben tartva a többi lakót. Panaszkodott, hogy elkezdett leromlani a ház állapota: a liftfülke fala, az alagsori tárolók ajtajai vagy a bejárati levélszekrények [...] a visszapiillantó tükröket letörlik, a fényezést összekarcolják... Nem tudta elviselni az állandó zajt és a számára idegen konyha szagait, sem a birkavágást [...]. Hogy mindez valóban így történt-e, vagy csak kitaláció volt? Kétségtelenül mindkettő.” (136–137. old.)

zett egyfajta szexuális szabadság. Vagy legalábbis valamiféle szabadság a polgári erkölcsi felfogáshoz képest. [...] a nők esetében ez a fajta szabad élet rejtett magában némi kockázatot” (70–71. old.). Ezzel összefüggésben gyakori a mozaikcsalád: „az ember tényleges és biológiai családja, a család jogi meghatározásáról már nem is beszélve, ritkábban esik egybe, mint ahogyan gondolni szokás, mozaikcsaládok ugyanis már az 1990-es évek előtt is léteztek. Ebben a munkásvilágban a házassági és családi struktúrákra már jó ideje a komplexitás, a sokféleség, a szakítások, a sorozatos egymásra találások, az újjászerveződések stb. voltak a jellemzők”, a vadházasságok gyakoriak voltak, „több alomból” származó gyerekekből is sok volt.

Eribon érzékenyen és meggyőzően mutatja be a munkásnőket sújtó elnyomás kettős természetét. Az apa a műszak végén a felesége után kémkedik, hogy nem jár-e a gyár melletti kávéházba. „Anyám azonban sem ebbe a kávézóba nem járt, sem másikba. Miután bevásárolt, hazament főzni. Dolgozó nőként még a háztartással is kellett törődni.” (50. old.)

„1963-ban a szüleim mindketten elkezdtek vezetni tanulni [...]. Anyám előbb tette le a vizsgát, mint apám. Az apám pedig, mivel ezt megalázonak találta, hogy anyám mellett utasként üljön, ezt a szegényes helyzetet elkerülendő inkább jogosítvány nélkül vezetett egy ideig. Amikor anyám hangot adott aggodalmának [...], az apám szó szerint megőrült, és mindenféle gonoszsgot vágott anyám fejéhez. Végül helyreállt a rend, mindig apám vezetett (még akkor sem engedte anyámat a volánhoz ülni, amikor ő maga túl sokat ivott).” (53. old.)

Továbbtanulási álmait feladni kényszerülő, a munkát 14 évesen elkezdő anyjáról így ír: „»Mindezen szobalány« volt, »mindenes szobalány« is maradt.” De ez sem volt könnyű foglalkozás, amelyhez a szexuális zaklatás is már-már intézményesítetten hozzátartozott.

Amit a burzsoá társadalom bűnözésnek tekint, az lehet például illegális abortusz is (az anya is volt börtönben). „Akkoriban a fogamzásgátlás még nem terjedt el. A terhességmegszakítással pedig a nők a börtönt kockáztatták. Amit egyébként ő is megjárta a háború után. Börtönbüntetésre ítélték, mert abortusza volt.” (70. old.) És ez újratermelődik a következő generációban: Eribon anyja illegális, vagyis minden – orvosi és jogi – szempontból kockázatos „abortuszokon” esik át, amikor két gyerek után a házaspár úgy dönt, hogy nem vállal többet (bár jóval később Didier-nek mégis születik két kistestvére). (74. old.)

RASSZISTÁK VOLTAK MINDIG IS, DE MIUTÁN A BALOLDAL ELÁRULTA ŐKET, KOMMUNISTÁBÓL SZÉLSŐJOBBDALI-VÁ VÁLTAK

A munkásokról alkotott idealizált kép hamis, ezt bizonyította eddig. Most lássuk ennek politikai dimenzióját is! Eribon apján és anyján kívül a nála jóval fiatalabb két öccsének pályáján keresztül igyek-

szik megérteni a munkásosztály útját a (szélső)jobboldalra. Egyikük autókereskedő egy tengerentúli megyében, másikuk csendőr lett. „Természetesen mindketten a jobboldalra szavaznak, miután egészen a közelmúltig hűséges szavazói voltak a Nemzeti Frontnak”. Ezt részben azzal magyarázza, hogy valamivel feljebb jutottak kiinduló helyzetüknél, tehát maguk is osztályváltók, munkásból kispolgárok lettek. De csak kicsit feljebb, hiszen magát a mobilitási pályát is „a benne rejlő társadalmi determinizmusok határozzák meg” (109. old.). Tehát elhagyták a munkásosztályt, de nem emelkedtek olyan magasra. Eribon elmorfondírozik, hogy mi lett volna, ha törődik velük, például felkelti bennük az olvasás iránti vágyat – és büntudatot is érez ennek elmulasztása miatt.

A hazai és a nyugati kritikai baloldal mindenfelé a baloldali pártok neoliborális fordulatát teszi felelőssé azért, hogy a munkásosztály többé nem balra, hanem szélsőjobbra szavaz. Védekezéséppen cselekszik így, hiszen „Háború zajlik az alávettettek ellen, melynek az iskola az egyik színtere” (114. old.).

Ezen a ponton (a kötet III. fejezetében) Eribon rövid időre bekapcsolódik a baloldali értelmiség árulásáról szóló kurrens vitákba, és azt a kritikai baloldalon bevett álláspontot képviseli, hogy a ma Franciaországban erős szimbolikus vagy akár valódi hatalmi pozícióval rendelkező és a neoliberalizmus, a neokonzervativizmus uszályába került egykori balos értelmiségiek a fő felelősei annak, hogy a tőkés rend hegemon uralomra jutott, s a kapitalizmus kritikája is már-már lehetetlenné vált. „Megpróbálják a múlt kódéba burkolni [...] az elnyomás és a társadalmi antagonizmusok iránti érdeklődést.” (118. old.) A Szocialista Párt körüli értelmiségiek „kizsákmányolás és ellenállás helyett »szükségszerű modernizációról« és »a társadalom új alapokra helyezéséről« kezdtek beszélni” (120. old.). Tették ezt már a nyolcvanas évek elejétől, ami nem független persze a baloldal 1981-es választási győzelmétől, majd az 1982–83-ban végrehajtott jobboldali félfordulatától. Ha a magyar olvasó a demokratikus ellenzéknek szintén a nyolcvanas években, majd az MSZP-nek és értelmiségi holdudvarának (Szalai Erzsébet kifejezésével: a késő kádári technokráciának) 1985 és az 1995-ös Bokros-csomag között végrehajtott fordulatára asszociál, az nem a véletlen műve.

Mindenesetre a munkásosztály joggal érezhette úgy, hogy „kollektíve elárulták őket” (122. old.) azok, akik a szociális (jóléti) állam leépítéséről vagy a deregulációról kezdtek papolni. Ha ehhez hozzátesszük, hogy miközben társadalmi pozíciójuk megrendülni látszott, lakóhelyükről, a lakótelepről kvázi menekülni kényszerültek (mivel úgy érezték, hogy kiszorítják őket a bevándorló háttérű családok¹¹). Ugyanakkor anyagi helyzetük némileg javult, ám eközben a munkanélküliség új fenyegetésként jelent meg, vagyis a proletariátus helyett immár a prekariátushoz tartoztak. E „bizonytalan helyzetű és prekariálizálódott alsóbb rétegek tömegei egymás-

ra találtak a kiskereskedőkkel, a jómódú dél-franciaországi nyugdíjasokkal, a fasiszta katonákkal és a régi, tradicionalista katolikus családokkal” (128. old.) – ebből alakult ki Le Pen pártjának egyre bővülő szavazóbázisa. Ettől a párttól kapja meg a szocialisták és kommunisták által magára hagyott munkás az elismerést: „érezheti, hogy ő is létezik, és számít a politika világában.” (131. old.)

Eribon tehát egyetért a kritikai baloldallal a mainstream baloldallal szemben megfogalmazott kritikájával, miközben több olyan tényezőt is hangsúlyoz, amelyek árnyalják ezt a képet.

Az első ilyen tényező a strukturális mobilitás. Eribon így ír erről: „Bár a kirekesztés lassabban és később megy végbe, az uralkodók és az alávetettek közötti távolság változatlan marad, vagyis a változások közepette is újratermeli magát.” Ezt nevezte Bourdieu a struktúra „transzlációs újratermelődé- nek” (171. old.). Eribon apja is bejár egy felfelé mobil pályát, „segédmunkásból apránként szakmunkás, majd végül művezető lett. Nem számított többé munkásnak” (50. old.) – ám ezzel párhuzamosan a francia foglalkozási szerkezet is fokozatosan átalakul. Amikor visszatérve Reimsbe, anyját a különböző rokonok foglalkozásáról faggatta, „a válaszok a mai alsóbb osztályok térképét rajzolták ki”. Munkás, kőműves, borospincében dolgozik, rendőr, munkanélküli... „A társadalmi felemelkedést az adóhatóságnál dolgozó unokatestvér vagy a titkárnőként dolgozó sógornő testesítette meg”. Lezajlott egyfajta középosztályosodás, „de ettől még a család társadalmi térben elfoglalt pozíciója ugyanaz maradt” (99. old.). Az elnyomás nem vész el, csak átalakul.

A második ilyen tényező az, hogy a szülei – s tágabb értelemben a munkásság egyre szélesebb, emelkedő jövedelmű tömegei – fokozatosan azonosultak a kapitalizmussal. Nem csupán arról van szó, hogy kritikátlanul beléptek a fogyasztói társadalomba, hanem a hivalkodó presztízsfogyasztás vált egyik jellemzőjükké. Fiatal – ötvenes – nyugdíjasként pedig utazgatni kezdtek: „egy hétvégét Londonban, egy hetet Spanyolországban vagy Törökországban töltöttek.” (51. old.)

Harmadszor: mindig is volt sok jobboldali szavazó a munkások között, az idealizált, homogén, egységesen kommunista munkásosztály csupán értelmiségi délibáb. Magának Eribonnak a két öccse is már kezdetől fogva a jobboldalra szavazott. Sőt: „Még akkor is, amikor a Kommunista Párt a »munkásosztály pártjaként« a legjobb eredményeit érte el, a munkásoknak csak harminc százaléka szavazott rá, miközben legalább ennyien támogatták szavazatukkal a jobboldal jelöltjeit.” (141. old.) Sőt már a XIX. század vége óta létezett jobboldali munkásmozgalom is („*droite révolutionnaire*”). A publicisták kényük-kedvük szerint egyszerűsíthetik le a világot, de a szociológus – Eribon – emlékeztet minket arra, hogy a világ komplex.

Negyedszer. Mindig is rasszisták és macsók voltak a férfiak abban a világban, amelyben Didier felnőtt.

Amitől a Kommunista Párt hivatalosan elhatárolódott, de azért rá is játszott néha. Eribon e közegeben lüktető stigmatként viseli fokozatosan kiderülő (de sokáig mégis titkolt) homoszexuális orientációját. A munkások mozgalmi hevülete ilyen értelemben nem más, mint a társadalmi közeg tradicionalizmusa. A telepen mindenki kommunista, mégis: az értékrendjük, különösen a férfiaké, de a nőké is, nyitottá tette őket a szélsőjobb ideológiájára. „Ha az ember összeállítana egy programot az alapján, ami nálunk otthon ekkoriban nap mint nap elhangzott, noha mindenki a baloldalra szavazott, akkor ez nem állna távol ennek a szélsőjobbaldali pártnak a későbbi, 1980–1990-es évekbeli választási programjától: a bevándorlók kiebrudalása az országból, a »nemzeti szempont« érvényesítése a munkaerőpiacon és a szociális támogatások odaítélésében, a büntetőpolitika szigorítása [...] a tankötelezettség leszállítása 14 éves korig stb.” (133. old.) Egy ideig, amíg még ereje teljében volt a baloldal – a párt és a szakszervezetek, különösen a kommunista szakszervezet, a CGT –, közösségteremtő ereje gátat szabott a szélsőjobb térnyerésének. „Aki a baloldalra szavazott, bizonyos értelemben az efféle közvetlen késztetések ellen is szavazott, vagyis önmaga egy része ellen.” (135. old.) Később, amikor a spontán észlelési kategóriákat és csoportképző elveket – „franciák” kontra „idegenek” – jóváhagyólag visszhangozni kezdi a politika és a média, ezek egyre nagyobb magától értetődőséggel jelennek meg.

Ötödször. Mint azt fent már említettem, a munkásosztály (vagy legalábbis a munkásosztályt e könyvben metonimikus értelemben reprezentáló Eribon család) lakóhelyet változtatott, s ezzel megváltozott az életmódja. Kiszorultak a lakótelepekről, és a kertvárosias miliőben, a nagyváros körül kisbolygóként keringő alvóvárosokban szükségszerűen meggyengült a munkásokat szervező és mozgósító szervezetek (a párt és a szakszervezet) befolyása.

Akár a baloldali pártok árulása, akár mélyebb szociológiai okok húzódnak meg a folyamat – a baloldali szavazók jobboldalivá válásának – hátterében, azt fontos megjegyezni, hogy ez a folyamat a mai napig (legalábbis a könyv első megjelenésének évéig, 2009-ig) nem zárult le: „a kommunistákra leadott szavazattal szemben, amely vállalt, bevallott, hangoztatott szavazat volt, a szélsőjobbaldal támogatása inkább elleplezett vagy eltagadott megoldást jelentett.” (123. old.) Eribon állítja: „A szélsőjobbaldalra leadott szavazatot legalább részben úgy kell értelmezni, hogy az az alsóbb osztályok legvégső eszköze arra, hogy megvédjék saját kollektív identitásukat.” (124. old.)

A FORDÍTÁS

Fordítóként Fáber Ágoston kiemelkedő minőségű szöveget tett le az asztalra. Hangvételében résmentesen illeszkedik Eribon textusához (annak egyenlenségeivel együtt), a gallicizmusokat pedig kiválóan magyarítva teszi átélhetővé a megidézett valóságot.

Például amikor a szinte lefordíthatatlan „quel temps fait-elle” (sic!), homoszexuálisokon élcelődő mondatot (ahol a grammatikailag hibás nőnem jelöli a homoszexualitást) „megjött a melegfront”-nak fordítja. Vagy amikor a különböző nyelvi regiszterekre vonatkozó, szinte lefordíthatatlan eriboni példát (je suis allé/j'ai été) egészen máshogy, de nagyon találóan fordítja le (az eszem-eszek ellentéppárral) (101. old.).

Néhány kisebb hiba így is belecsúszott. A fordító valószínűleg figyelmetlenségből „fichu”-nek (‘elszúrásnak’) olvasta a „fiché”-t (a ‘rendőrségi nyilvántartásba kerülést’), ezért fordítja úgy, hogy ‘az életemnek annyi’ (203. old.); a „szociáldemokraták” kifejezés használatát ‘szocialisták’ helyett fölösleges, megtévesztő „túlmagyarításnak” gondolom (37. old.); a ‘professionnel’ jelző két rokon értelmű jelentése közül nem a jót választja, mert a szövegben a „szakmai... homogenitás” valójában „foglalkozási... homogenitás” (98. old.); az ‘organisme social’ nem ‘szociális egyesület’, sokkal inkább ‘lakhatási szervezet’ vagy ‘lakásügynökség’, mert ezek nem NGO-k voltak, hanem önkormányzati/állami intézmények (88. old.); a „szeretetkórház” helyett a ‘l’hospice de la charité’ sokkal inkább árvaház vagy gyermekotthon (61. old.), református hitre való áttéréstől pedig nincs szó, a ‘réforme’ a katonai szolgálat alól felmentést nyert személy jelzője (103. old.). Egyetlen igazán fájó fordítási hibát találtam, az „il m'est difficile... de ne pas me sentir coupable” helyesen: „nehéz nem büntudatot éreznem”, a fordítás szövegében olvasható „nincs lelkiismeret-furdalásom” helyett (110. old. a magyar kiadásban, 119. old. a francia eredeti, a Flammarion 2018-as kiadásának oldalszámozása szerint).

Mindazonáltal a fordítás összességében és túlnyomórészt pontos és mégis gördülékeny, kiválóan ülteti át magyarra Eribon Bourdieu-tól örökölt, sokszorosan összetett mondatait éppúgy, mint irodalmi megformáltságú, mives szövegrészeit, s szinte mindig megtalálja a nehezen fordítható kifejezések közérthető magyar megfelelőjét (pl. a francia iskolarendszer leírásakor).

MI VOLT EZ AZ EGÉSZ?

Amikor Eribon visszatér Reimsbe, saját magát keresi, és találja is meg.

„Alapvetően kétféle társadalmi ítélet gyakorolt rám hatást: egy osztályalapú, és egy szexuális jellegű. Mivel azonban életem egy pontján ez a kettő konfliktusba került egymással, kénytelen voltam az egyiket a másik ellen kijátszva alakítani magam.” (213–214. old.) Mintha csak azt mondaná: a munkásosztályból való kiemelkedés útja a homoszexualitáson keresztül vezet. Mobilitási csatornaként azonosítja ezt az önéletrajzi tényt: amikor már Párizsban él, friss diplomásként, de munkanélkülivé válik: „A meleg szubkultúra által biztosított források mentettek meg. A találkozási helyek bizonyos mértékben lehetővé teszik a társadalmi osztályok keveredését”. Így jutott be a

vezető baloldali napilap, a *Libération* szerkesztőségébe, készítette azután első interjúját egy bizonyos Pierre Bourdieu-vel (218. old.).

„De miért kellene választanunk az uralomgyakorlás különböző formái ellen vívott harcok közül?” – hosszú és fájdalmas vallomása végén jut el Eribon ehhez a szónoki kérdéshez, melyre a szöveg egésze adja meg a választ: nem kell választanunk. S ez éppúgy igaz órá személyesen, mint a szociológiára, melynek egyetemi tanárává akkor nevezték ki, amikor már elmúlt ötven. A „baloldali” kritikai elmélet divatos problémafelvetése eszerint álvita. Az osztálypolitika és az identitáspolitika nem oltja ki egymást; épp ellenkezőleg.

Hogy eljutott oda, ahová eljutott, az az önfeláldozó anyán kívül egy osztálytársnak, egy plátói szerelemnek köszönhető talán leginkább. A felsőbb osztályok habitusának elsajátítását először mimesztizmus, később internalizálás útján abszolválta. E plátói szerelem egy gimnazista osztálytárhoz fűzte: „Tőle hallottam először Godard filmjeiről, Beckett regényeiről, mellette nagyon tudatlannak éreztem magam. Tőle tanultam meg ezeket a dolgokat, de főleg ő csinált kedvet nekem ahhoz, hogy megismerkedjem ezekkel a dolgokkal. Lenyűgözött és szerettem volna olyan lenni, mint ő. És én is elkezdtem Godard-ról beszélni...” (162. old.)

A könyv cselekménye sok szálon fut (a kollaboráns, jó és rossz értelemben egyaránt deviáns nagymamától Bourdieu-ig, a külvárosi kocsimák világától a párizsi melegmilióig), de vezérfonala a munkásosztály, az egykor-volt, negyvenes, ötvenes, hatvanas, hetvenes évekből francia munkástelepek világának leírása, a messze nem makulátlan munkásosztály tündöklése, és nyolcvanas, kilencvenes évekből bukása.

A szakszervezetekről fájoan kevés szó esik, ahogy a párt belső életét sem mutatja be. Hiszen első kézből nem is szerez ezekről tapasztalatokat. Amint politikai öntudatra ébred, ő balról előzi az FKP-t, trockista szervezetek tagjaként folytat agitációs tevékenységet. A szakszervezeteket közvetve érinti, amennyiben több helyütt is megemlékezik a sztrájkokról és közöségteremtő erejükről: „Sartre joggal hangsúlyozza: a sztrájk előtt a munkás spontán módon rasszista, gyanakvó a bevándorlókkal szemben, de amint elkezdődik a sztrájk, ezek a rossz érzések megszűnnek, és a szolidaritás kerül előtérbe.” (140. old.)

Politikai értelemben Eribon inkább csak felmondja a baloldal jól ismert bűnlajstromát: Mitterrand megszorításpárti fordulatát 1982-ben (felkészül Tony Blair, Gerhard Schröder, Bokros, Horn, Gyurcsány és Bajnai), a munkás fogalmának sutba dobását, a munkásosztály átengedését a szélsőjobbna. Ahol mégis igazán eredeti a szöveg, ott éppenséggel az idealista baloldal illúzióival számol le. Eribon leírja, hogy szülei – akik a munkásosztály metonímiájaként vannak jelen – és az egész kommunista munkásmilíó kezdettől fogva rasszista és homofób. De akkor egyál-

BARÁTI SEGÍTSÉGNYÚJTÁS? A KÁDÁR-RENDSZER ÉS A GLOBÁLIS DÉL

Keller Márkus

Líbiának építünk.

A magyar építőipar észak-afrikai kalandjai

Baráth Katalin

Májmoha és mikroprocesszor:

fejezetek a Kádár-korszak

kutatóinak karibi kalandjaiból

Prantner Zoltán – Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar

A marxista Dél-Jemen egy szocialista ügynök leírása alapján

Tokai Attila

Algériai diákok magyar szakközépiskolákban

Pap Milán

Két világ között.

Chilei menekültek befogadása a szocialista

Magyarországon 1973–1974

A szerkesztőségének elérhetőségei

www.korall.org

terjesztes@korall.org és korall@korall.org

1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségnek,
és valamennyi idej számunkat postázzuk Önnek.

Az éves előfizetés ára 6500, egy szám ára 1750 Ft.

Az elektronikus változat éves előfizetésének ára 3500,
a támogatóié 6500 Ft.

talán hogyan kaphatott erőre a kommunista mozgalom, s válhatott dominánssá évtizedekre? Úgy, hogy megszervezte a munkásságot, méltóságot adott neki, megzabolázta a proletariátust – s egyúttal, afféle naiv csendestársként asszisztált ahhoz, ahogy a kapitalizmus bekebelezi a lelkeket.

A kritikai társadalomtudomány feladatát Eribon végső soron így határozza meg: „A társadalmi mozgalmak és a kritikai értelmiség feladata tehát a következő lenne: kidolgozni a valóság elméleti kereteit és politikai észlelési módját, amelyek [...] közömbösítik a társadalom testében és különösen az alsóbb társadalmi osztályokban éledő negatív indulatokat.” (147–148. old.) Más szóval olvasóját azzal az üzenettel bocsátja el a szerző, hogy a mi dolgunk az, hogy jó útra térítsük a munkást, az embert, e sárkányfog-veteményt. Ehhez új nyelvet s új intézményeket is kell alkotnunk, hiszen a régiek vagy elenyésztek, vagy hasznavehetetlenek. De legjobb, ha előtte leszámolunk még megmaradt illúzióinkkal, s megismerjük a valóságot. Ezt a leszámolást hívják szociológiának. Erre vállalkozott Didier Eribon. Könyvének azóta is élénk nemzetközi visszhangja bizonyítja: sikerrel.

Létünk csepp, de benne a tenger, mely bármikor föltámadhat újra. □

HOGYAN LÉPJÜNK TÚL A MODERN METAFIZIKÁN?

KOCSIS LÁSZLÓ

Huoranszki Ferenc:

Túl a modern metafizikán

Typotex, Budapest, 2023. 252 oldal, 5900 Ft

Huoranszki Ferenc tavaly megjelent kötete, amely az elmúlt két évtizedben született metafizikai tárgyú tanulmányait (szám szerint: tízet) gyűjti egybe, egyszerre számvetés és útmutatás. Számvetés annyiban, amennyiben a 2001-ben megjelent *Modern metafizika* című monográfiájában a kortárs metafizika nagy kérdéseit még olyan – az általa modernnek titulált – analitikus metafizikában mélyen gyökerező előfeltevéseket elfogadva tárgyalta, amelyeket azóta felülvizsgált és módosított. Útmutatás pedig annyiban, amennyiben e tanulmányok megírása során a metafizikai elméletalkotással kapcsolatban olyan új – vagy pontosabban: az analitikus metafizikában egyelőre kevésbé elterjedt – *metodológiai*, avagy *meta-metafizikai* nézetet kezdett szem előtt tartani, amelyet a kötet újra megjelent írásoknak keretet adó bevezető tanulmányában explicite ki is fejt. Nagyvonalakban: Huoranszki a metafizika jövőjét sokkal inkább a *racionalista* metafizikai hagyomány klasszikusainak újragondolásában látja, semmint a metafizikai nézeteket a modern tudományok eredményeihez való igazodást szem előtt tartó *empirista* és – annak legradikálisabb formájában – *szcientista* megközelítésekben. Tehát annyiban kíván túllépni a modern metafizikán, amennyiben más-képp viszonyul a metafizikai problémák tárgyalásához, mint az empirista és az empirizmussal gyakran párosuló szcientista beállítódású kortárs metafizikusok még mindig tetemes része, beleértve a bő húsz évvel ezelőtt publikált *Modern metafizika* szerzőjét is.

Huoranszki meggyőződése, hogy a metafizikában korszakváltás tanúi vagyunk, ami a metafizikai problémák másfajta, vélhetően jobb megértéséhez vezethet. Korántsem kell azonban a metafizikát alapjaiban megreformáló lépésre gondolni. Huoranszki szerint az, ami új korszakhoz vezet, „mindössze [mindössze?] annyi, hogy a modern metafizika néhány alapvető előfeltevését érdemes újragondolni, és az előfeltevések újragondolásakor sokszor fontos lehet visszatekinteni arra, aminek a tagadásából a modern szemlélet következett” (17. old.). Ez a megközelítés, még ha nem jellemzi is a modern, avagy analitikus metafizikát, nem példa nélküli a filozófia történeté-

ben. Az újkori racionalista metafizikai rendszereket kidolgozó Descartes, Spinoza vagy Leibniz (akiknek metafizikai nézeteit Huoranszki kiindulópontnak tekinti több kortárs metafizikai probléma alternatív – és több szempontból előremutató – tárgyalásához) ugyanis nem pusztán kritizálta és elutasította a kétségtelenül meghaladni kívánt skolasztikus filozófiát nagyban meghatározó Arisztotelész metafizikáját, hanem megőrizve az arisztotelészi hagyományban a valóság természetének megismerésére szánt alapfogalmakat („szubsztancia”, „attribútum”, „esszencia”, „akcidencia”, „aktualitás”, „potencialitás”), újradefiniálta őket. Továbbmenve: hasonlóképpen kellene értékelnünk azt is, ahogyan Arisztotelész Platónnak a formákról alkotott metafizikai nézetét kritizálta. Eszerint Arisztotelész nem egyszerűen azt állította, hogy az érzékelhető dolgoktól elkülönülő formák létezése mellett érvelő Platón tévedett, hanem újra- vagy átértelmezte a forma fogalmát, hogy a formák természetére vonatkozóan egy másik elmélettel álljon elő. Miközben a formák Arisztotelész szerint is nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy megértsük az érzékelhető dolgok valódi természetét, a formák nem a dolgoktól elkülönülve létező más-világbeli lények, hanem azok lényegi összetevői.

A racionális metafizika hőskorában született elméletek ilyen és ehhez hasonló értelmezéseire alapozva Huoranszki fenntartja, hogy a különböző korokban kidolgozott, egymást kritizáló metafizikai rendszerek nem arra hivatottak, hogy eliminálják a korábbiakat és a nulláról kezdjék el a valóság természetére irányuló filozófiai vizsgálódást, hanem hogy konstruktívan újragondolják azokat. Ebben a metafizikai elméletalkotással kapcsolatos meta-metafizikai nézetben Huoranszki visszaköszönni látja Hegelt, pontosabban Hegel sajátos viszonyát a filozófia történetéhez. Hegelre alapozva, aki szerint minden kor filozófiája magában foglalja a korábbi filozófiai nézetek eredményeit és elveit, Huoranszki azt képviseli, hogy a metafizikában akkor jutunk előbbre, ha minél alaposabban megismerjük a korábban kidolgozott metafizikai elméleteket, nem az exegetikai viták kiszélesítése és a szövegű értelmezés érdekében, hanem hogy jobban megértsük a minket itt és most foglalkoztató problémákat. Ahogy egy analitikus metafizikában edzett filozófustól nem igazán várná az ember, Huoranszki hegeli fordulatot propagálva a következőképp fogalmaz: „[Hegel] nem úgy tekintett a filozófiára, mint terméketlen viták végtelen soroza-

tára, ahol az egyik álláspont »védelmezőjének« kötelező harcosan érvelnie amellet, hogy az előd vagy a vitapartner szükségképpen téved, hanem úgy, mint ahol minden (értelmes, jó érvekkel) védhető álláspont hozzásegít a megértés folyamatához” (16. old.). Tehát Huoranszki, némi joggal, a történetileg érzékeny és a korábbi elméleteket a kortárs elméletalkotás szempontjából relevánsnak tekintő szemléletmódot hiányolja a modern metafizika képviselőinél. Első körben ezért azt javasolja, hogy ebben a szellemben lépünk túl a modern analitikus metafizikán, vagyis szó sincs az analitikus filozófia bizonyos előfeltevéseinek teljes körű felszámolásáról, hanem sokkal inkább körültekintő újragondolásukra van szükség.

Hogy világosabb legyen, Huoranszki szerint melyek azok a modern metafizikában mélyen gyökerező elvek, amelyek mindenképp újragondolásra szorulnak, kicsit messzebből kell indítanunk. Ha van némi rálátásunk a nyugati filozófia történetére, akkor nem újdonság, hogy a filozófusok egymástól radikálisan eltérő módon viszonyultak és viszonyulnak a metafizikához. Vannak, akik szerint a metafizika a legalapvetőbb, avagy az első minden filozófiai diszciplína közül, ezért minden más vizsgálódás előtt a metafizikai kérdésekben kell dűlőre jutnunk, más-különbben a valóság megismerése, beleértve a tudományos megismerést is, biztos alapok nélkül marad.¹ És vannak, akik szerint minden metafizikai vizsgálódás hiábavaló, értelmetlen és mielőbb kiebrudalandó a filozófiából, lévén a metafizika nem más, mint a tapasztalattól elrugaskodó, a pusztá spekulatív elméletalkotásban kielégülő ész játszóttere, amely megválaszolhatatlan kérdéseket görget maga előtt évszázadok óta.² Akár első filozófiaként próbálták piedesztálra emelni, akár értelmetlen szócseplésként száműzni a filozófiából, a metafizika nem csupán történetileg érdekes kísérlet a valóság természetének kétségtelenül az értelemre hagyatkozó, *a priori* módon való tanulmányozására. Olyannyira nem, hogy manapság kifejezetten reneszánszát éli; legalábbis az a metafizika, amelyet analitikus metafizikának szokás nevezni, köszönhetően annak, hogy alapvetően analitikus filozófusok művelik a múlt század közepe óta.

A múlt század elején induló analitikus filozófiai hagyomány nem mindig bánt kesztyűs kézzel a metafizikai problémákkal és a megválaszolásukra vállalkozó elméletekkel. Hosszú közbevetést igényelne bemutatni, hogy az analitikus filozófia kezdeti évtizedeiben a metafizikát miért tekintették értelmetlen vállalkozásnak. Legyen annyi elég, hogy az empirizmusnak sok köze van ehhez, hiszen abból indul ki, hogy a külvilág megismerésének egyedüli forrása az érzéki tapasztalás, így nem lehet értelmes egy olyan vizsgálódás, amely természetéből fakadóan *a priori*, vagyis az érzéki tapasztalástól függetlenül próbálja feltárni a valóság természetét. Márpedig a metafizika ezt teszi. A metafizika-ellenes empirizmus térhódításának egyik motorja a modern természettudomány

sikere. Egy ideig nyilvánvalónak tűnt és persze sokaknak most is az, hogy a metafizika labdába sem rúghat az empirikus tudományok mellett, ha a cél a valóság megismerése. Ám kiderült, hogy a metafizikát eliminálni kívánó empirizmus sem mentes a metafizikától. Az empirista beállítottságú analitikus filozófusok maguk is olyan előfeltevésekkel éltek, amelyeket képtelenek voltak empirikus módon tisztázni, márpedig egyetlen ilyen előfeltevés sem lehet más, mint „az empiristák nem-empirista dogmája, hitük metafizikus mozzanata”, vonja le a metafizikát eliminálni igyekvő empiristákra nézve kellemetlen konklúziót Willard Van Orman Quine a múlt század ötvenes éveinek elején megjelent nagyhatású tanulmányában.³ Teszi ezt úgy, hogy maga is empirista.

Nem csak a frappáns idézet kedvéért emlitem Quine-t, hanem annak nyomatékosítására, hogy Quine az ötvenes években született írásaiban különösen sokat tett azért, hogy a logikai empiristák averziói ellenére a metafizika újra a filozófia egyik vezető diszciplínájává váljon. Olyan empirizmust képviselt, amelyben nincs szó már a metafizikai kérdések értelmetlen voltáról, mondhatni, átesve a ló másik oldalára, azok triviális módon való megválaszolásáról kezdett beszélni. Azt hirdette, hogy a metafizikai kérdésekre, amelyek közül a „Mi létezik?”, avagy „Mi van?” ontológiai kérdés az igazán válaszra érdemes, a tudomány (fog) válaszol(ni). Mégpedig meglehetősen egyértelműen: amennyiben megszületett a pragmatikus döntés arról, hogy melyik a világra vonatkozó legjobb tudományos elmélet, akkor az az elmélet egyúttal azt is világossá teszi, hogy pontosan milyen típusú létezők alkotják ezt a világot. Quine mélyen megvolt győződve arról, hogy ha a filozófus tisztában akar lenni azzal, hogy a valóság milyen természetű összetevőkből áll, akkor mindkét szemét a tudományra kell vetnie. A metafizika nem lehet első filozófia, legfeljebb második: ami a valóság megismerését illeti, abban a természettudomány mindennél előbbre való.

Quine szándékának, akár azt kívánta elérni, hogy a metafizikai kérdések vizsgálata megint sok filozófus energiáit kösse le, akár nem (Quine meggyőződését ismerve nemleges a válasz), nincs igazán jelentősége, a lényeg az, hogy kiengedte a szellemet a palackból. A múlt század második felében egy empi-

1 ■ Gondoljunk Descartes híres metaforájára a filozófia/tudomány fájáról, amelynek „gyökerei a metafizika, törzse a fizika, és e törzsből kinövő ágai pedig az összes többi tudomány” (René Descartes [1647]: *A filozófia alapelvei*. Osiris, Bp., 1996. 16. old.).

2 ■ Hume minden spekulatív metafizikát tűzre vetne. (David Hume [1748]: *Tanulmány az emberi értelemről*. Magyar Helikon, Bp., 1973.) Vagy lásd még Rudolf Carnap: A metafizika kiküszöbölése a nyelv logikai elemzésén keresztül. In: Altrichter Ferenc (szerk.): *A Bécsi Kör filozófiája*. Gondolat, Bp., 1972., aminek már a címe is önmagáért beszél, noha Carnap sem tudta még a 1930-as évek elején, hogy aztán milyen fordulatokat vesz a metafizika az analitikus filozófián belül.

3 ■ Lásd Willard Van Orman Quine: Az empirizmus két dogmája. In: Forrai Gábor – Szegedi Péter (szerk.): *Tudományfilozófia*. Aron, Bp., 131–151. old.

rista alapállásból kidolgozott metafizika egyáltalán nem tűnik fából vaskarikának, még ha első körben annak is látszik. Mivel a metafizika természetét tekintve nem lehet empirikus, ezért, ha empirista alapon kidolgozott metafizikai elméletről beszélünk, akkor érdemes tisztázni, hogy ez nem jelenti azt, hogy a szóban forgó metafizikai elmélet igazsága vagy hamissága érzéki tapasztalás útján eldönthető lenne. Egyetlen metafizikai elmélet sem dönt még el az érzéki tapasztalás segítségével. Vegyünk egy gyors példát, mégpedig a néhány évtizeddel ezelőtt a metafizikusok körében *hot topic*-nak számító mereológiai, vagyis a *rész-egész-viszonnyal* kapcsolatos metafizikai problémát és a rá adott válaszokat. A kiinduló probléma meglehetősen egyszerűen megválaszolatónak tűnik: vannak-e összetett tárgyak, és ha igen, akkor milyen körülmények között állnak össze tárgyak egyszerűbb részekből? Természetes, hogy egyértelmű igennel válaszoljunk az összetett tárgyak létezését érintő kérdésre. Ki tagadná, hogy vannak emberi testek, asztalok, sziklák és bolygók? De az, ami evidens a hétköznapi diskurzusban, nem evidens a metafizikában. Három fontosabb elméleti válasz született erre a kérdésre: a mereológiai univerzalizmus, a mereológiai nihilizmus és a korlátozott kompozíció elve. A mereológiai univerzalisták szerint minden esetben összeáll egyszerűbb részekből egy tárgy, ami azt jelenti, hogy sokkal több összetett tárgy van, mint a józan ész alapján feltételeznénk: vannak ugyanis szétszórt tárgyak is, amelyek részei nincsenek térbeli kapcsolatban. (Az univerzalista megengedi olyan összetett tárgy létezését, amelynek térben elkülönülő részei: a cipőm orra, a Lánchíd és az olvasó által kézben tartott *BUKSZ*; összetett tárgyak tekintetében tehát nincs korlátozás.) A mereológiai nihilisták szerint sohasem áll össze egyszerűbb tárgyakból egy összetett tárgy, vagyis jóval kevesebb összetett tárgy van, mint a józan ész alapján feltételeznénk, még pontosabban, egyetlen egy összetett tárgy sincs. És végül a korlátozott kompozíció elvét propagáló metafizikai elmélet, amely a leginkább igyekszik a józan

eszünkhöz igazodni, vagyis az összetett tárgyra vonatkozó *common sense* meggyőződésünkkel összhangban maradni, azt állítva, hogy – szemben a mereológiai nihilistával – léteznek a számunkra is jól ismert összetett tárgyak, de – szemben a mereológiai univerzalistával – nem léteznek szétszórt tárgyak. E kitérő pusztán annak illusztrálására szolgál, hogy a metafizikai elméletek közti választást nem az érzéki

tapasztalás által szolgáltatott empirikus evidencia dönti el. Amikor ugyanis a mereológiai nihilista azt mondja, hogy az előttem lévő asztal nem egy összetett tárgy, hanem asztalszerűen elrendeződött elemi részecskék sajátos összessége, akkor nem mond ellent a tapasztalatnak. Egyszerűen csak azt mondja, hogy a nyelvünk képes félrevezetni minket: azt mondjuk, látunk egy asztalt, ami azt implikálja, hogy egy összetett tárgy van előtünk, de valójában nem egy asztalt, hanem elemi részecskék aggregátumát látjuk, amelyek asztalszerűen rendeződtek el. Pontosan ugyanaz az inger éri a szemünket akkor is, ha mereológiai univerzalistaként vagy a korlátozott kompozíció elvét elfogadva fenntartjuk, hogy előttünk egy összetett tárgy van, és akkor is, ha mereológiai nihilistaként amellet foglalunk állást,

hogy előttünk asztalszerűen elrendeződő elemi részecskék vannak.

A lényeg tehát az, hogy amikor metafizikai elméletek között döntünk, akkor nem az érzékszervi tapasztalásra alapozva választjuk egyik vagy másik elméletet. A metafizika (ahogyan a filozófia általában) ízig-vérig racionális vállalkozás, ahol nem a tapasztalat az ítélőszék, hanem sokkal inkább olyan erények számítanak, mint a *koherencia*, a *meggyőző érvelés*, az *elegancia*, a *problémák hatékony megoldása* (amikor problémákról beszélünk, akkor természetesen filozófiai/metafizikai problémákról van szó), esetleg az *összeegyeztethetőség* a *tudományos elméletekkel*, illetve a *common sense meggyőződéseinkkel*. (Mint látható, az igazság nincs az elméleti erények listájában felsorolva. Jó indokkal kijelenthetjük ugyanis, hogy egy metafizikai elmélet igazságának vagy hamisságának kérdését nem lehet egyszer és minden-

korra eldönteni. Nem azt állítom, hogy az elméletet kidolgozó metafizikus célja ne az lenne, hogy a valóság természetéről igaz elmélettel rukkoljon elő. Azt állítom, hogy nem kerülhetünk olyan episztemikus helyzetbe, amelyben el tudnánk dönteni egy metafizikai – és lehet tágítani a kört: filozófiai – elméletéről, hogy igaz-e, vagy hamis. Azt el lehet dönteni, hogy egy elmélet koherens, meggyőző, elegáns, egyszerű és mégis nagy magyarázó erejű, azt viszont nem lehet eldönteni, hogy igaz-e.) Ám, még egyszer, ez nem jelenti azt, hogy az empirizmus, ami annak ellenére, hogy a valóságra vonatkozó (tudományos) elméleteinket a tapasztalat ítélőszéke elé kívánja állítani, ne ösztönözhetné bizonyos nagyívű metafizikai elképzelések kidolgozását. Például David Hume, akinek egyik legfontosabb érve az volt a természetben előforduló oksági viszonyok szükségszerű kapcsolatokként való azonosításával szemben, hogy ilyen kapcsolatokat nem érzékelünk, avagy az ő terminológiáját használva, ilyen kapcsolatokról nincs benyomásunk, sokakra igen megtermékenyítően hatott a valóság természetére vonatkozó metafizikai elméletük kidolgozása során. Még akkor is így van ez, ha Hume-tól eltérően érveltek, és más indítékaik voltak a *hume-iánus* szellemiségű metafizikai elméletük kidolgozása során.

Noha Hume filozófiája nem azonos a hume-iánus metafizikával, nyilván vannak közös pontok Hume bizonyos kérdésekben kifejtett filozófiai nézetei és az analitikus metafizikában kidolgozott és komoly támogatottságot élvező elméletek között. Olyannyira így van ez, hogy a modern metafizika, amelynek meghaladására Huoranszki a kötetben szereplő tanulmányok jórésztében kísérletet tesz: hume-iánus. Még ha a címkézésekkel együtt jár is az, hogy elnagyoltan viszonyulunk a szóban forgó irányzathoz, nem beszélünk mellé, amikor azt állítjuk, hogy a múlt század derekán újra nagy lendülethez jutó metafizika alapvetően empirista beállítottságú és joggal ragaszkodhat rá a „hume-iánus” címke. Ilyen nagyívű hume-iánus metafizikai elméletre keresve sem találhatnánk jobb példát David Lewisnak a múlt század 70–80-as éveiben kidolgozott szisztematikus metafizikájánál. Ennek a metafizikai nézetnek, amely – nem mindig kimondva – Huoranszki céltáblája, az egyik központi gondolata a *hume-iánus szupervenienencia tézise*. Lewis szavaival:

„A hume-iánus szupervenienencia a szükségszerű kapcsolatoknak egy [nálam is] nagyobb tagadója [Hume] előtt tisztelegve kapta a nevét. E doktrína szerint a világ nem más, mint lokális partikuláris tényállások hatalmas mozaikja: semmi több, mint egyik kicsi dolog a másik után. [...] Ennek adott a geometriája: a pontok közti téridőbeli távolságok externális relációinak rendszere. Nem kizárt, hogy ezek a pontok maguk a téridőpontok, de az is lehet, hogy az anyag vagy az éter, vagy pedig a mezők pontméretű

részei, esetleg mindkettő. E pontokban pedig adottak a lokális tulajdonságok: azok a tökéletesen természetes intrinzikus tulajdonságok, amelyeknek nincs szükségük pontnál nagyobb dolgokra ahhoz, hogy azok a tulajdonságok instanciái legyenek. Röviden: a tulajdonságok egy bizonyos elrendeződésével van dolgunk. Ennyi az egész. Nincs eltérés, ha a tulajdonságok elrendeződésében nincs eltérés. Minden más a tulajdonságok elrendezésén szupervenial.⁷⁴

Lewis hume-iánus metafizikai víziója a világról nagyon leegyszerűsítve: *atomista* és *amodális*. Atomista, mivel minden, ami létezik ebben a világban – beleértve a minket körülvevő összes ismerős és ismeretlen tárgyat, és magát az egész világot, ami a legnagyobb és legösszetettebb tárgy – azért olyan, amilyen, mert azok a *pontszerű entitások*, amelyek az úgynevezett *tökéletesen természetes tulajdonságok* instanciái vagy példányai, úgy rendeződtek el a téridőben, ahogy elrendeződtek. És amodális, mert ez a sajátos elrendeződés az egymástól elkülöníthető pontszerű összetevők között kizárólag olyan viszonyoktól függ, amelyeknek nincs semmilyen modális karaktere: a téridőbeli kapcsolatoktól. Abban ugyanis, hogy az egyik dolog (egy tökéletesen természetes tulajdonságot instanciáló pontszerű entitás) milyen távolságra van egy másik dologtól (egy tökéletesen természetes tulajdonságot instanciáló másik pontszerű entitástól), semmi szükségszerűség nincs. E nézet szerint a világ egy hatalmas „mozaik”, amely – hasonlóan egy mozaikkép apró darabkáihoz – a világot alkotó elemi összetevők lokális, intrinzikus tulajdonságainak és bizonyos módon való téridőbeli elrendeződésének köszönhetően olyan, amilyen. A világban tehát minden attól függ, hogy a világ legalapvetőbb összetevőinek, ezeknek a pontszerű partikuláris entitásoknak milyen az aktuális természetük, avagy milyen intrinzikus tulajdonságokkal rendelkeznek és milyen téridőbeli viszonyokban állnak egymással. (Gondoljunk egy mozaikra! Miért éppen azt ábrázolja, amit ábrázol? Minek köszönhető a teljes mozaik szín- és mérettulajdonságai, vagy akár a magasabb-rendű esztétikai tulajdonságai? A

4 ■ David Lewis: Introduction. In: Uő: *Philosophical Papers*, Vol. II. Oxford University Press, Oxford, 1986. ix–x. old.

5 ■ A redukcionista megközelítések kidolgozását alapvetően az motiválja, hogy rámutassanak: bizonyos jelenségek természete nem tehető világossá anélkül, hogy ne hivatkoznánk a magyarázat során valamilyen más, alapvetőbbnek vélt entitásokra. Egy egyszerű példával élve: ha meg akarom érteni a hő természetét, akkor megkísérlem megmagyarázni úgy, hogy a hőmérséklet emelkedése valójában nem más, mint az egyre melegebb dologt alkotó molekulák gyorsuló mozgása, vagyis a hőenergia valójában mozgási energia. A redukció ebben az értelemben azonosságot jelent: a hő azonos a molekulák mozgásával. Az azonosság értelmében vett redukció nem jelenti, hogy értelmetlen a redukálandó jelenségről való beszéd, és éppen ezért eliminálni kellene őket. Bár kétségtelenül vannak redukcionista elméletek, amelyek szerint egy jelenség redukálhatósága éppen arra mutat rá, hogy a kérdéses jelenség valójában nem létezik, a róluk való beszéd pedig hamis képet fest a világról, éppen ezért szabaduljunk meg attól a fogalmi készletől, amelynek használata a létezésüket implicálja.

válasz nyilvánvalónak tűnik: annak, hogy a különböző méretű, színű és alakú egyedi mozaikdarabok milyen térbeli struktúrában helyezkednek el.) Lewis máshol arra is kitér, hogy a világot meghatározó természetes tulajdonságoknak a felkutatásában a *fizika* jár élen, vagyis olyan tulajdonságokra kell gondolni, ha mindenképp példát szeretnénk rájuk adni, mint a töltés, a tömeg vagy a spin. Ezek az elemi részecskéket jellemző mikrofizikai tulajdonságok és a részecskék között fennálló téridőbeli viszonyok felelnek minden más jelenség bekövetkeztéért a számunkra ismerős makroszinten: a tárgyak alakjáért, tömegéért, méretéért, színükért, illetve más tárgyakhoz való viszonyaikért. Erre alapozva kell értelmet adni az olyan modalitásoknak, mint amilyenek a lehetőségek, az oksági viszonyok vagy a természettörvények. A hume-iánus metafizika kizárja a szükségszerű kapcsolatokat a tökéletesen természetes viszonyok közül, de nem akarja kiiktatni a velük kapcsolatos fogalmainkat és a róluk való értelmes beszédet. Mivel minden, ami a világban történik, a fundamentális szint pontszerű elemei által instanciált tulajdonságok téridőbeli elrendeződésétől függ, az, hogy mi történhet, vagyis az, hogy mi lehetséges, e tulajdonságok másfajta téridőbeli elrendeződésével magyarázható. Ha a tökéletesen természetes tulajdonságok másképp rendeződtek volna el, vagy más tökéletesen természetes tulajdonságok rendeződtek volna el, akkor másképp alakult volna a világ, márpedig szükségszerű viszonyok hiányában másképp is elrendeződhettek volna.

Már megjegyeztem, hogy Huoranszkinak a kötet tanulmányaival kettős célja van. Egyrészt szembe kíván szállni az empirista beállítottságú, hume-iánus metafizikával: „a probléma gyökere, mint oly sok más esetben is, a hume-i filozófiában keresendő” (110. old.), fogalmaz sarkosan *A filozófiai naturalizmus és a természeti fajták* című tanulmányában. Másrészt el kíván távolodni a *Modern metafizika* című könyvében még nem elutasított előfeltevésektől, amelyek tulajdonképpen akadályát jelentik a metafizikai elméletalkotás ismeretelméleti szempontból kedvezőbb művelésének. A két cél szorosan összekapcsolódik. Ahogy a *Mi van a modern metafizikán túl?* című bevezető tanulmány sem rejti véka alá: „a jelen kötet írásai annyiban vannak túl a modern metafizikán, amennyiben megkérdőjelezi a megismerhetőség kritériumának azokat az empirizmus által motivált előfeltevéseit, amelyeket a *Modern metafizika* még nem kérdőjelezett meg” (11. old.).

Huoranszki szerint véget ért a modern analitikus metafizikának a múlt század közepén elkezdődő és a 2001-ben elhunyt Lewis filozófiájában tetőző virágzása. (14. old.) A korszakváltások azonban a metafizikában sem pillanatok alatt mennek végbe. Huoranszki a következőképp látja a metafizika mai helyzetét: „A huszonegyedik század

racionális metafizikájának »forradalma« még várta magára, igazán felkavaró esemény nem történt. Ám ha a filozófiára történetének egésze szempontjából tekintünk, talán egy fontos változás kezdetének lehetünk tanúi. Ez a változás pedig a »neoarisztotelianus« és bizonyos mértékig »neoplatonikus« szemlélet térnyerése.” (15. old.) Diagnózisával csak részben tudok egyetérteni. Egyfelől óvatos lennék a filozófiában bármilyen irányzat végét hirdető kinyilatkoztatással, főként azért, mert Huoranszki maga is egy sokak által már eltemetett metafizikai hagyomány (a racionalista metafizika) reneszánszában látja a metafizika nagy korszakváltásának, vagyis az analitikus metafizika utáni metafizika kibontakozásának egyik nagy lehetőségét. Ám mindegy is, hogy a tetemre hívás jogos-e, tény, hogy az analitikus metafizikát eddig nagyban meghatározó szemléletmódot többen igyekeznek lecserélni, és egyre másra jelennek meg a monográfiák és kötetek, amelyek explicite használják a „neo-arisztotelianus” és a „platonista” jelzőt metafizikai elméletük pontosabb jellemzésére és az ortodoxként kezelt hume-iánus metafizikával való szembefordulás kifejezésére.

Másfelől vitathatatlan, hogy a hume-iánus nézetet átfogó metafizikai rendszerként Lewis dolgozta ki a legnagyobb részletességgel, és azzal, hogy a hume-ianizmus mellett szállt síkra, sokat is tett azért, hogy a hume-iánus, különösen az általa kidolgozott neo- vagy poszt-hume-iánus metafizika váljon a bevett nézetté a metafizikusok körében. Ortodox nézetnek lenni a filozófiában azonban egyet jelent azzal, hogy az ekképpen elhíresült nézet válik mindenki céltáblájává. Leginkább a szalmabábu szerepében találja magát, és távolról sem olyan népszerű, mint feltételezni szokták. Noha Lewis szisztematikus rendszeralkotó képességének köszönhetően a hume-ianizmus valóban megkerülhetetlen lett, a többség még a hume-iánus metafizika fénykorában sem állt Lewis vagy az általa képviselt hume-ianizmus pártján. Elég arra gondolni, hogy Lewis hume-iánus metafizikájának igen fontos részét képezte a modalitás metafizikája, amelyben igen meggyőzően érvelt a lehetséges világok mint konkrét univerzumok létezéséről. Ám hiába rendelkezett Lewis lehetségesvilág-realizmusa azokkal az érvekkel, amelyek a leginkább elvárhatók egy metafizikai elmélettől, alapvetően nem talált értő fülekre, sokkal inkább hitetlenkedő pillantásokra. Szinte senki sem volt képes hinni abban, hogy amikor valaminek a lehetőségéről beszélünk, akkor valójában arról van szó, hogy mi történik egy másik világban. Lewisnak éppen ezért az alternatív elméletek egész arzenáljával szemben kellett megvédenie az elméletét. És ez most sincs másképp, hiszen, mint említettem, számos ponton Huoranszki is Lewist kívánja meghaladni az általa kidolgozott metafizikai elmélettel.

A hume-iánus metafizika, mint láttuk, nem eliminálni, hanem redukálni kíván minden olyan jelenséget,⁵ amelyről okkal folytatunk értelmes diskurzust,

vagy azért, mert létezésük elismerése a *common sense* meggyőződésünk, vagy azért, mert a tudományos diskurzusban elkerülhetetlen a róluk való beszéd. Ilyenek a lehetőségek, a természettörvények, az okság, a valószínűségek, a diszpozíciók, csak hogy a legfontosabbakat említsük. Miért nem tartja ezt Huoranszki követendőnek és előremutatónak? Szerinte Lewis és a többi hume-iánus hiába van meggyőződve arról, hogy a modalitás redukálható, ez a próbálkozás több kérdést vet fel, mint amennyit megold. Az egyik legnagyobb probléma azzal kapcsolatos, hogy miképp is azonosítsuk a Lewis által fundamentálisnak, avagy tökéletesen természetesnek nevezett tulajdonságokat. Láttuk, hogy Lewis szerint ezek olyan lokális tulajdonságok, amelyek pusztán annak a pontszerű atomi entitásnak a természetét határozzák meg, amelyik instanciája a szóban forgó tulajdonságnak, de az, hogy a tökéletesen természetes tulajdonságok jelenléte miképp járul hozzá a dolgok makroszinten tapasztalható oksági hatékonyságához, teljesen kontingens tény. Am ha a világ atomi összetevőinek oksági hatékonysága esetleges, akkor az is lehetséges, hogy az oksági szerepet valamilyen más, tökéletesen természetes tulajdonság töltsse be. Ily módon a priori ki van zárva, hogy megismerhessük azokat a tulajdonságokat, amelyeknek sajátos eloszlása a világot alkotó pontszerű összetevőkön a hume-iánus metafizika szerint minden mást meghatároz.

Huoranszki korábbi hibájaként rója fel magának, hogy a *Modern metafizika* írásakor nem fordított kellő figyelmet a tulajdonságok metafizikájára. A tulajdonságok természete különösen fontos kérdés, mivel tulajdonságokra való hivatkozás nélkül nem tudnánk a dolgok között sem hasonlóságokat, sem különbségeket megállapítani, ami pedig nélkülözhetetlen ahhoz, hogy osztályokba sorolhassuk, vagy minden mástól elkülönítve individuálhassuk őket. Továbbá a dolgok a tulajdonságaiknak köszönhetően hatnak egymásra vagy éppen ránk, vagyis nem beszélhetnénk a dolgok között fennálló relációkról, beleértve az oksági kapcsolatokat, ha a dolgoknak nem lennének olyan tulajdonságaik, amelyeknek köszönhetően kapcsolatba léphetnek egymással. És végül a tulajdonságok természetével kapcsolatos metafizikai problémák elválaszthatatlanul összekapcsolódnak a modalitás metafizikai problémájával. Ezt hangsúlyozza a *Megzabolázott platonizmus* című tanulmányának „központi tézise” is: „a modalitások problémája végső soron azonos a tulajdonságok természetére vonatkozó metafizikai problémával” (146. old.). Mármint a tulajdonságokkal kapcsolatban számos megkülönböztetést lehet tenni: vannak intrinzikus és extrinzikus; lényegi, avagy esszenciális és járulékos, avagy akcidentális; fundamentális és derivatív tulajdonságok. Ezen metafizikai megkülönböztetések mellett van egy újabb keletű megkülönböztetés is a *diszpozicionális* és *nem-diszpozicionális* (avagy: *kategorális*) tulajdonságok között.

Huoranszki számára ez utóbbi megkülönböztetés az igazán nagy horderejű.

A diszpozicionális tulajdonságokkal, avagy diszpozíciókkal, illetve erőkkkel és képességekkel a dolgok valamire irányuló „hajlamát” szoktuk jellemezni: a törékenység olyan tulajdonság, amellyel ha egy tárgy rendelkezik, akkor az bizonyos körülmények között, mondjuk egy kellően erős ütés vagy egy kellő magasságból való leejtés hatására eltörik; az oldhatóság olyan tulajdonság, amellyel ha rendelkezik egy dolog, akkor az a dolog a megfelelő oldószerként funkcionáló anyag jelenlétében feloldódik.⁶ A kérdés az, hogy minek köszönhető a diszpozicionális tulajdonságokkal való rendelkezés, hiszen egy ilyen tulajdonsággal való rendelkezés mindaddig rejtve marad előttünk, amíg nem manifesztálódik. Sok hume-iánus úgy gondolja, hogy a diszpozicionális tulajdonságok metafizikai alapjaként el kell ismernünk olyan kategoriális tulajdonságok létezését is, amelyek felelősek a diszpozicionális tulajdonságokkal való rendelkezésért. Pl. a kristálypohár törékenységét metafizikai értelemben az üvegpohár kristályszerkezete alapozza meg. Huoranszki – mint az eddigiekből is kiderülhetett – nem tartozik közéjük. A kötet tanulmányainak zömében arra a belátásra alapoz, hogy a diszpozicionális tulajdonságok a legalapvetőbb tulajdonságok, értve ezen, hogy nincs más típusú nem-diszpozicionális tulajdonság, amelyekre redukálhatók lennének. Íme: „azok a tulajdonságok, amelyeknek a diszpozíciók egy (al)osztályát alkotják, és amelyeket tágabb értelemben modális tulajdonságoknak nevezünk, metafizikai értelemben alapvetőek: nem pusztán a kategoriális tulajdonságok és a természeti törvények következményei, hanem épp ellenkezőleg, azok lehetőségének metafizikai alapjai” (19. old.).

Huoranszki antihume-iánus metafizikai rendszerének sarokkövei tehát a következők: Az olyan modális tulajdonságok, mint a diszpozicionális tulajdonságok és a képességek, fundamentális tulajdonságok. Mivel ezek modális tulajdonságok, ezért – szemben minden hume-iánus metafizikával – a világ alapvetően modális természetű. Ennek köszönhetően a lehetőségek ontológiai alapját (szemben Lewis lehetségesvilág-realizmusával) nem a mi világunktól eltérő lehetséges világokban kell keresnünk, hanem magukban a diszpozicionális tulajdonságokban és más olyan modális tulajdonságokban, mint a képességek. Ezek az arisztotelészi értelemben vett dinamikus tulajdonságok teszik lehetővé a velük rendelkező dolgok változó természetét, ahogy az egymáshoz való

6 ■ A diszpozíciók és erők metafizikájáról magyar nyelven Huoranszki kötetének *Diszpozíciós realizmus* című fejezete mellett mindenképp javaslok Kodaj Dániel *Erők és diszpozíciók a kortárs metafizikában* címmel nemrégiben publikált tanulmányát (*Elpis* 2023/1. szám, 143–163. old.)

7 ■ Lásd David Lewis: Ramseyan Humility.” In: David Bradon-Mitchell – Robert Nola (eds.): *Conceptual Analysis and Philosophical Naturalism*. MIT Press, Cambridge, 2009. 203–222. old.

viszonyaikat, beleértve az oksági viszonyokat is, más szóval ezek az okságilag releváns tulajdonságok.

Huoranszki szerint a modern metafizikán való túllépés lehetőségének a modern metafizika bizonyos előfeltevéseinek újragondolásában vagy újraértelmezésében kell testet öltenie. Szóba került már, hogy ez mennyiben más meta-metafizikai attitűd, mint amivel a modern analitikus metafizikusok többsége rendelkezik. Arról viszont még nem beszéltünk, hogy Huoranszki konkrétan hogyan próbálja alkalmazni az általa képviselt megközelítést. Íme egy példa, amely a kötetben szereplő írások zömében tárgyalt metafizikai problémával, a diszpozicionális tulajdonságok és a természeti szükségszerűségek viszonyával kapcsolatos: A hume-iánus metafizika nem igazán rajong a diszpozicionális tulajdonságokért. Semmiképp sem akar velük magyarázni más jelenségeket, inkább azokat akarja megmagyarázni, vagy ontológiai alapra helyezni nem-diszpozicionális, avagy kategoriális tulajdonságokra hivatkozva. Ennek kétségtelenül empirikus gyökere van, ha ugyanis a diszpozíciók nem manifesztálódnak, akkor nincs empirikus evidenciánk, amely alapján könnyedén elköteleződhetnénk a létezésük mellett. Ám ha nem akarunk olyan világot, amelyben a dolgok nem jellemezhetők értelmesen diszpozicionális, okságilag releváns, és egyáltalán modális tulajdonságokkal, akkor az egyetlen esélyünk, ha megpróbáljuk metafizikailag megalapozni az ilyen modális tulajdonságokat. Leginkább ez a megalapozási kísérlet lebegett a reduktivista hume-iánus metafizikai elméletek kidolgozói szeme előtt.

Mint láttuk, ezek a kísérletek a diszpozicionális tulajdonságok kategoriális tulajdonságokkal való magyarázatára éppen empirista szempontból nem kielégítőek. Huoranszki szavaival:

„A teljesen megfigyelhetetlen »kategoriális alap« tételezése, mint azt David Lewis egyik utolsó írásában el is ismeri, együtt jár ezen tulajdonságok elvi megismerhetetlenségével. Hiszen a »kategoriális alap« a logikai empiristák nyelvén tipikus »elméleti tulajdonság«, azaz közvetlenül éppúgy megfigyelhetetlen, mint a diszpozíciók. Szemben azonban a diszpozíciókkal, az elméleti tulajdonságoknak nincs közvetlen manifesztációja, tehát nem rendelhető hozzájuk egy olyan eseménytípus, amely segítene azonosításukban. A diszpozíciók és állítólagos kategoriális alapjuk megkülönböztetése egyfajta kantianus szemlélet elfogadásához vezetett az eredetileg empirista ihletettséggű probléma tárgyalásában: a megfigyelhető események végső kategoriális alapja az emberi értelem számára elvileg hozzáférhetetlen. (140. old.)

Noha a hume-iánusok is belátták, hogy gondjuk van a végső ontológiai fundamentumnak, avagy a tökéletesen természetesnek tekintett kategoriális tulajdonságok azonosításával,⁷ lehetnek más indokaik is arra, hogy elkötelezzék magukat ilyen tulaj-

donságok létezése mellett. Ugyanis egyéb erények is befolyásolhatják az elméletek közti döntést: pl. egyszerűbb vagy elegánsabb, ha a valóság természetét alapvetően meghatározó ontológia nem tartalmaz modális tulajdonságokat. Occam borotvájával azonban óvatosan kell bánnunk. A „ne szaporítsuk a létező (típusok) számát, ha nem szükséges”, olyan metodológiai elv, amelynek lényeges része a „ha nem szükséges” klauzula. Le kell nyelnünk, hogy más típusú létezők is vannak, a nem-modális entitások mellett, ha egyszer ezek nélkül nem tudunk magyarázni. Pontosan ezt a nélkülözhetetlen magyarázati szerepet szánja Huoranszki a diszpozicionális tulajdonságoknak. Lássuk egy példán, miért és hogyan teszi ezt.

Huoranszki a diszpozicionális tulajdonságokat lényegi tulajdonságoknak tekinti: az, hogy az arany csak királyvízben oldódik, hogy a tigris négy lábú, hogy a kenyér (búza) tápláló, vagy az, hogy a víz iható, ezen természeti fajták esszenciális tulajdonságai. Ami azt jelenti, hogy nem a természeti fajták mikrostrukturális szerkezete, avagy kategoriális alapja az, ami lényegileg meghatározza egy természeti fajta diszpozicionális tulajdonságait, mondjuk, a víz ihatóságát, hanem maga az ihatóság az esszenciális tulajdonság. Azok, akik szerint egy természeti fajta tulajdonság azonosításához nem elegendő a velük összekapcsolódó diszpozicionális tulajdonságok azonosítása, a természeti fajtákat a mikrostrukturális szerkezettel azonosították. A hume-iánusnak egyáltalán nem nevezhető Saul Kripke (aki elfogadja, hogy vannak esszenciális tulajdonságok, amelyek ugye modális tulajdonságok) szerint nem kérdés, hogy a természeti fajtákat a mikrostrukturákkal kell azonosítani: pl. a víz annak köszönheti a fenomenális és diszpozicionális tulajdonságait (iható, színtelen, szagtalan és jó oldószer), hogy dihidrogén-monoxid molekulákból áll, vagyis – egyszerűbben kifejezve – annak, hogy a víz = H₂O. Eszerint a vizet konstituáló molekuláris szerkezet az, amelynek alapján a vizet mint természeti fajtát azonosíthatjuk, éppen ezért a víz kémiai tulajdonságai azok, amelyek az esszenciális tulajdonságaként egyáltalán szóba jöhetnek. Ennek köszönheti a víz azokat a rá jellemző és számunkra evidens és megfigyelhető tulajdonságait, amelyeknek köszönhetően felismerjük, hogy a poharunkban víz van. Noha az esszencializmust képviselő Kripke nem nevezhető hume-iánusnak, a hume-iánusokkal mégis egy követ fúj abban a tekintetben, hogy a diszpozicionális tulajdonságokat nem tekinti esszenciális tulajdonságoknak. Legalábbis Huoranszki értelmezése szerint hume-i gyökere van annak a többek között Kripke által is elfogadott meggyőződésnek, hogy „a természeti fajták csupán kontingens módon kapcsolódnak az oksági-viselkedési diszpozíciókhoz” (110. old.).

Azonban tegyük fel, hogy pontosan ugyanazokkal a fenomenális és diszpozicionális tulajdonságokkal rendelkezik egy folyadék (mondjuk, egy, a mi

Földünkhez hasonló másik bolygón), mint amiket a víznek tulajdonítunk, miközben a kémiai szerkezete nem H_2O , hanem XYZ. A kérdés az: víznek tekintenénk-e ezt a folyadékot? Huoranszki szerint a válasz: igen. Mégpedig azért, mert ha nemmel válaszolnánk, akkor meg kellene tudnunk magyarázni, miért a mi vízünk, a H_2O számít víznek, és miért nem az XYZ. Egy ilyen magyarázat nélkül teljesen önkényesen járunk el a víz természeti fajtaként való azonosításakor. Huoranszki megoldása az analitikus metafizika egyik népszerű előfeltevésének az újragondolása. Az előfeltevés valahogy így szól: csak akkor nevezhető lényegi tulajdonságnak a H_2O -nak levés tulajdonsága, vagyis az a tulajdonság, ami vízzé teszi a vizet, ha minden lehetséges világban a víznek nevezett folyadék mikrostruktúrája H_2O . A probléma azonban adott: kontraintuitív nem víznek tartani azt a folyadékot, amely pontosan ugyanazokkal a fenomenális és diszpozicionális tulajdonságokkal bír, mint a mi világunkban a víz, de a kémiai szerkezete: XYZ. Ezért jut Huoranszki arra a belátásra, hogy érdemes átértelmeznünk azt, amit alapvetően gondolnak az analitikus metafizikában a kategoriális alapnak számító mikrofizikai/kémiai tulajdonságokról és a természeti szükségyszerűségről.

„Amit az azonos fenomenális tulajdonságokkal rendelkező fajok különböző mikrofizikai megvalósulásának logikai lehetősége bizonyít, az nem az, hogy a fajtákat a mikrostruktúrákkal kell azonosítanunk, hanem az, hogy a mikrostruktúra és a természeti fajták közti modalitást újra kell értelmeznünk.” (122. old.)

Az újragondolás eredménye pedig a következő:

„A természeti fajták esetében [...] empirikus kérdés, hogy mi alkothatja őket. Mindaddig, amíg csak egy mikrofizikai (vagy genetikai) típust találunk, nincs okunk kételkedni, hogy a konstitúció fajtaspecifikus esszenciális tulajdonság. De ha kiderül(het) ne – ahogyan azt Kripke, Putnam és mások feltételezik –, hogy a konstitúció radikálisan különbözik (például nem csak izotópok közti eltérésről van szó), akkor az egyben jó indok volna arra is, hogy az adott fajta esetében az illető tulajdonságot természeti, de nem lényegi, esszenciális tulajdonságnak tekintsük.” (123. old.)

Meggyőző érvelés, de hadd akadékoskodjak egy kicsit. Értem, hogy Huoranszki számára fontos, hogy a víz diszpozicionális tulajdonságait tekintsük fajtaspecifikus esszenciális tulajdonságoknak. Ám az, hogy a vizet konstituáló mikrostruktúra lehet a H_2O is, és lehet az XYZ vagy esetleg más molekuláris szerkezet, nem döntő érv mellett, hogy a mikrostrukturális tulajdonságok nem volnának természeti fajtát konstituáló tulajdonságok. Már csak azért sem könnyen szabadulunk meg ettől a gondolattól, mert az anyagok esetében azt a kérdést, hogy miért éppen a rájuk jellemző fenomenális és diszpozicionális tulajdonságokkal rendelkeznek, a mikrostrukturális/fiziko-kémiai természetükkel szoktuk magyarázni. De

vegyük most a híres féldrágakőnek tartott ásvány, a jáde esetét: a jáde fenomenális és diszpozicionális tulajdonságaival két egymástól teljesen eltérő kémiai szerkezetű, de egymástól alig megkülönböztethető kő rendelkezik, a jadeit és a nefrit. Ha a mikrostruktúra konstituálja a jáde fenomenális és diszpozicionális tulajdonságait, akkor úgy tűnik, két opció van: vagy a jáde nem természeti fajta, mivel ugyanazt a nevet használjuk két különböző ásványra, vagy a jáde természeti fajta, amit a *jadeit vagy nefritnek levés* diszjunktív tulajdonsága konstituál. Természetesen az alábbi megoldás is egy metafizikai elv újragondolását teszi szükségessé: mégpedig azt, hogy csak és kizárólag nem-diszjunktív tulajdonságok lehetnek természeti fajtát konstituáló tulajdonságok. Ha az derül ki, hogy a víz diszpozicionális és fenomenális tulajdonságait nemcsak a H_2O , hanem az XYZ is megalapozhatja, akkor a víz diszjunktív természeti fajta, vagyis víz az, ami rendelkezik a *H_2O -nak vagy XYZ-nek levés* tulajdonságával.

Végül néhány személyes benyomás. Tény, hogy tanulmánykötetekről nehezebb recenziót írni, mint a monográfiákról. Az utóbbiakban alapvetően egy gondolati szál fut végig a könyvön, vagy legalábbis van néhány tézis, amely mellett a szerző érvel, miközben a tanulmánykötetekben ez alapvetően hiányzik, az összeválogatott tanulmányok, még ha a témák között átfedés van is, más-más időpontban születtek, ha szabad metafizikus módjára fogalmaznom, ha ugyanazon szerző cikkeiről is van szó, a szerző más-más időbeli szelete felel a mondatodért, ami lehet nagyon eltérő, akár ellentmondó is. Persze tanulmánykötete és a szerző koherencia iránti igénye megkönnyítheti a recenziens egységes kép rekonstrukciójára tett igyekezetét. Ha egy tanulmánykötet megfelelően kontextualizált, akkor az sokat segít. E szempontból Huoranszki Ferenc kötete nem okoz nehézséget, mivel a szerző egy nagyobb ívű metafizikai (és azt keretező vagy megalapozó: meta-metafizikai) vízióban helyezi el az elmúlt két évtizedben született metafizikai írásait. A tanulmányokban feltáruló koherens metafizikai rendszer részleteinek megismerése azonban a világos stílus dacára megkívánja a teljes figyelmet. A *Modern metafizikával* ellentétben, amely tankönyvként is használható, ez a tanulmánykötet elvár az olvasótól némi metafizikai felkészültséget. Aki pedig részleteiben szeretné megismerni Huoranszki érveit, érdemes lesz beszereznie a 2022-ben a Bloomsbury kiadásában megjelent *The Metaphysics of Contingency* című monográfiáját, aminek több ponton is irányítja a kötet olvasóját (az angol nyelvű monográfiáról Kodaj Dániel írt kritikát a BUKSZ 2023. őszi-téli számában). □

SZEMBENÉZNI TÖRTÉNELMI MÍTOSZOKKAL

KLANICZAY GÁBOR

Nora Berend:

Stephen I, the First Christian King of
Hungary

From Medieval Myth to Modern Legend

Oxford University Press, Oxford, 2024. 254 oldal,

\$ 92

Kevés külföldön élő magyar történész mondhatja el, hogy idegen nyelven írt könyve már néhány héttel külföldi megjelenése után heves indulatokat, szenvedélyes vitát váltott ki a hazai történészvilágban. Ezzel büszkélkedhet a Cambridge-ben tanító Berend Nóra új monográfiája a Szent Istvánhoz kapcsolódó történelmi hagyomány kritikai átvilágításáról. Miután a könyvet 2024 szeptemberében az ELTE Középkori Történeti Tan-széke és a Magyar Hagiográfiai Társaság szervezésében három középkorkutató (Thoroczkay Gábor, Veszprémy László és Klaniczay Gábor) bemutatta, a *Válasz Online* felületén Borbás Barna *Félresikerült mítoszirtás – Így törölné el Szent Istvánt egy új oxfordi kötet* címmel jelentetett meg róla indulatos bírálatot.¹ E kritika érveire hasonló hangvételben válaszolt ugyanitt Berend Nóra *Félresikerült könyvkritika* címmel,² majd harmadikként Thoroczkay Gábor is írásba öntötte a könyvbemutatón korábban elmondott bírálatát *Óvatosabban Szent Istvánnal!* címmel.³ A vita további hullámokat is vetett: az M5 televíziós csatorna *Ez itt a kérdés* című műsora 2024 novemberében kerekasztal-beszélgetést szervezett a könyvről

A Szent István probléma címmel (résztevők: Horváth Attila, Kálnoky-Gyöngyössy Márton, Rácz Piroska, Thoroczkay Gábor),⁴ ismertetést közölt a könyvről a *Magyar Narancs*,⁵ egy újabb hozzászólást a *Demokrata*,⁶ és egy interjút Berend Nórával az *Élet és irodalom*.⁷ A könyvet 2024 november végén a Wesley Egyetem internetes könyvkritikai sorozatában, az első bírálatokra is reflektálva maga Berend Nóra is bemutatta, amihez én is fűztem észrevételeket.⁸

Írásomnak nem célja, hogy részletesen kommentáljam azokat az érveket, kifogásokat, minősítéseket, amelyek ebben a terebélyesedő vitában felmerültek, bár tanulságos lenne. Inkább azzal foglalkozom, hogy bemutassam, melyek voltak Berend Nóra legfontosabb megfigyelései, főbb állításai, mi lehetett ebben a könyvben ennyire vitára ingerlő, és véleményem szerint mi a jelenlegi konszenzus a vitában felmerülő kérdésekben.

„AZ EGÉSZ ÉPÍTMÉNY LEVEGŐRE ÉPÜLT”

A könyvre adott első reakciók egy részének háborgó alaphangulatát feltehetőleg a bevezető fejezet (*I. István: mítoszról a történelembe és onnan újra vissza*)⁹ kíméletlen kritikája és gunyoros retorikája váltotta ki. A fejezet a „koronázási palást” Szent István-portréjának, az egyetlen igazoltan kortárs ábrázolásnak az elemzésével indul, felidézve nem csak azt, hogy e korban a portrék mennyire nem tekinthetők hiteles ábrázolásnak, ahogy a hímezésen látható korona sem az. Ezek után pedig módszeresen sorra veszi, hogy mennyire bizonytalanok és vitatottak a történettudomány állításai Szent István életéről, tevékenységéről, megnyilatkozásairól.

Mennyiben tekinthető a „keresztény államalapítás” – a hatalmi struktúrák, vármegyék, püspökségek, egyházi intézmények megszervezése az ő személyes munkájának? A történészek konszenzusa inkább egy hosszabb, már Géza fejedelem idejében elkezdődő és az utódok uralma alatt kiteljesedő folyamattal számol. Tömör összefoglalásában Berend Nóra gondosan figyelembe veszi a magyar történeti kutatás eredményeit, és támaszkodik annak a példaértékű összehasonlító vizsgálatnak a megfigyeléseire, amely az ő szervezésével és egy nemzetközi kutatócsoport részvételével két évtizeddel korábban megvizsgálta három közép-európai és három skandináv országban a kereszténységre térés és az államszerveződés folyamatát, és hasonló jellegzetességeket, valamint

1 ■ <https://www.valaszonline.hu/2024/10/11/berend-nora-szent-istvan-stephen-i-konyv-kritika/>

2 ■ <https://www.valaszonline.hu/2024/10/18/szent-istvan-stephen-i-konyv-berend-nora-valasz/>

3 ■ <https://www.valaszonline.hu/2024/10/22/szent-istvan-berend-nora-konyv-thoroczkay-vita/>

4 ■ <https://www.youtube.com/watch?v=GH6KAVE5W8s>

5 ■ Barotányi Zoltán: Megteremtődött. *Magyar Narancs*, 2024. november 14. 21–22. old. <https://magyarnarancs.hu/tudomany/megteremtodott-272437>

6 ■ Kristóf Lilla Alida: Érintettség okán. Hozzászólás a Berend Nóra és Thoroczkay Gábor között megjelent Szent Jobb vitához. *Demokrata*, 2024. 12. 30. <https://demokrata.hu/velemeney/erintettség-okan-903499/>

7 ■ <https://www.es.hu/cikk/2025-01-03/-varkonyi-benedek/jozan-esszel-ez-abszurdum.html>

8 ■ <https://www.youtube.com/watch?v=gxvs5wVbRJ8>

9 ■ Stephen I, from Myth to History and Back Again (1–26. old.).

hasonlóan hiányos dokumentációt figyelt meg az egész régióban.¹⁰

A Szent Istvánról fennmaradt ismereteink töredékességét egy második gondolatsorban szembeállítja azzal, mennyire kiemelt szerepet kapott első királyunk a magyar történetírásban mint az állam és az egyház megalapítója, és a róla írt életrajzok hogyan alakították portréját – önkéntelenül vagy tudatosan – saját koruk hatalmi igényei szerint. A protestánsok „evangéliumi” kereszténységű uralkodójával szemben a katolikusoknál a *Regnum Marianum*ot megalapozó, országát Szűz Máriának felajánló királyról olvashatunk, majd a Habsburg-abszolutizmus kibontakozásával az „apostoli” uralkodóról. A XIX. századi Marczali Henriknél az országa függetlenségére törekvő király képét találjuk. Hóman Bálint német- és olaszbarát Szent Istvánról ír, akiről szólva Szekfű Gyula azt hangsúlyozza, hogy kora barbárjaival szembefordulva lett a kereszténység híve. Az 1945 utáni marxista történetírás azután elutasította a német orientáció állítását, Molnár Erik és Bónis György szláv hatásokat mutatott ki István állam-szervezésében. A hetvenes évek végén pedig Györffy György máig meghatározó monográfiája a keleti és nyugati hagyományok közötti közvetítő szerepét hangsúlyozta.

Berend Nóra kitér arra is, hogy a rendszeresen változó történetírói értékelések háttérében hogyan alakult Szent István kultuszának egyre hangsúlyosabb politikai felhasználása. A XX. század első felétől kezdve sűrűn hangoztatták a „szentistváni gondolatot” a magyarság Kárpát-medencében betölteni hivatott „természetes vezetőszerepét”. Ezt példázta, amikor Horthy 1938-ban István király „minden ellenszegülést letipró erélyéről” szónokolt.¹¹ A késő-kádári rendszer az USA-ban őrzött Szent Korona 1978-as visszaszerzésében keresett legitimációt. Ezt a politikai használatot újították fel, amikor a 2000 évi I. törvény és a 2011-ben elfogadott Alaptörvény Szent István államalapítására hivatkozott, „mely Magyarországot a keresztény Európa szerves részévé tette”.

Abban nincs semmi meglepő, ha egy középkori szent király személyiségéről, történeti jelentőségéről ki-ki a saját nézőpontja és érdekei szerint alkot képet, a történetírás története jól ismeri ezt a jelenséget.¹² Berend Nóra nem is ezzel kíván foglalkozni, hanem a középkor kutatójaként egy ennél aggasztóbb problémára hívja fel a figyelmet: ha következetes kritikai szemlélettel vizsgáljuk meg azokat a forrásokat, amelyek alapján ezt a grandiózus Szent István-képet az utókor történeti gondolkodása megfogalmazta, „ha lyukakat fúrunk ebbe az alapzatba, azt találjuk, hogy az egész építmény levegőre épült”.¹³ Ez a súlyos – és ebben a formában valóban túlzó – állítás lehetett az, ami a könyv bírálóinak egy részét felbosszantotta.

Kritikus álláspontja alátámasztásaként Berend Nóra elsősorban arra hivatkozik, hogy a Szent István életéről beszámoló három legrégebbi forrás, az 1083-as szentté avatására készült *Nagylegenda*, az 1090-es

években születő *Kislegenda*, illetve a kettőt egybe-szerkesztő és további részletekkel kiegészítő *Hartvik legenda* az eseményektől már fél évszázadnyi vagy még nagyobb távoból tudósít. És természetesen saját koruk, I. László, illetve Könyves Kálmán dinasztikus hatalmi igényeinek nézőpontjából fogalmazzák meg az államalapító, országát kereszténységre térítő apostol-király képét.¹⁴ Emellett megfigyelhető, hogy a legendákból kibontakozó élettörténet számos sztereotip elemet átvesz a korban elterjedt szenttípus, a szent uralkodók hagiográfiájából.¹⁵ Mindez igen-csak akadálya, hogy e forrásokból István személyiségéről, jellemvonásairól, vallásosságáról hiteles információt szerezhessünk. Erre az alapzatra épül, ezt a képet színezi tovább Szent István középkori egyházi és dinasztikus kultusza a hozzá kapcsolódó liturgikus ünnepekben, prédikációkban, törvénykezésben és a késő középkori képi ábrázolásokban.

A pogány magyarokat győzedelmes harccal kereszténységre térítő, a pápától szent koronát kapó és végül szentté avatott uralkodó képe inkább mitikus, mint tényszerű – ezt a forrásként használt hagiográfia jellegzetességei valóban jól illusztrálják. Ezen a ponton azonban az olvasónak hiányérzete is támadhat: a Szent Istvánról fennmaradt források számbavételénél miért nem kerül itt szóba az úgynevezett „ősgeszta”, melynek a történész szakma konszenzusa szerint a XI–XII. században lejegyzett első híradásait – bár átdolgozott, interpolált formában – a XIV. századi krónika-szerkesztmények megőrizték? A XX. századi magyar középkorkutatás neves képviselői – Pauler Gyula, Domanovszky Sándor, Hóman Bálint, Deér József, Váczy Péter, Mályusz Elemér, ifj. Horváth János, Györffy György, Gerics József, Kristó Gyula – számára az egyik legfontosabb megoldandó probléma az volt, hogyan lehet azonosítani a késő középkori szövegben a Magyar Krónika korábban

10 ■ Nora Berend (ed.): *Christianization and the Rise of Christian Monarchy. Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900–1200*. Cambridge University Press, Cambridge, 2007.

11 ■ Horthy Miklós kormányzó Szent István napi beszéde (1938). In: Veszprémy László (szerk.): *Szent István és az államalapítás*. Osiris, Bp., 2002. 542. old.

12 ■ János M. Bak – Jörg Jarnut – Pierre Monnet – Bernd Schneidmüller (eds.): *Gebrauch und Missbrauch des Mittelalters, 19–21. Jahrhundert. Uses and Abuses of the Middle Ages: 19th–21st Century. Usages et Mésusages du Moyen Age du XIXe au XXIe siècle*. Wilhelm Fink, München, 2009.

13 ■ „to drill holes into that substratum, to find the edifice is built on air.” (15. old.)

14 ■ A Hartvik-legenda első angol fordítását Berend Nóra készítette, ami alkalmat adott neki e szöveg alapos kritikai vizsgálatára. Hartvik, Life of King Stephen of Hungary. In: Thomas Head (ed.): *Medieval Hagiography. An Anthology*. Garland, New York, 2000. 375–398. old.; Átdolgozott új kiadása in: Gábor Klaniczay – Ildikó Csepregi (eds.): *Sanctitas principum. Sancti reges, duces, episcopi et abbates Europae Centralis (saec. XI–XIII) / The Sanctity of the Leaders. Holy Kings, Bishops, and Abbots from Central Europe (Eleventh to Thirteenth Centuries)*. CEU Press, Bp. – New York – Vienna, 2023. 107–175. old.

15 ■ E szenttípus történeti fejlődését és ideológiai vonatkozásait részletesen tárgyalom *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*.

íródott szakaszait filológiai, stilisztikai, összehasonlító historiográfiai szempontok alapján.¹⁶ Érdemes lett volna a bevezetőben jelezni, hogy a feltételezett XI. századi „ösgeszta” kérdését a Koppány történetével foglalkozó fejezet tárgyalja majd részletesen. A Szent Istvánról szóló ismereteink „hiánylistája” kiegyensúlyozottabb lett volna, ha itt, a bevezető fejezetben a szerző belehelyez a mérleg másik serpenyőjébe egy rövid áttekintést a Magyar Krónikában megőrzött és a történeti kutatás jelenlegi konszenzusa által igazolt – vagy akár részben vitatott – tényekről.

Említést érdemel egy fontos pozitívum: Berend Nóra azok közé a medievisták közé tartozik, akik a középkori szövegek filológiai boncolgatása közben a történész szakma aktuális elméleti vitáira, új megközelítéseire is odafigyelnek, és problémáikat ezeknek az új kérdésfelvetéseknek a jegyében fogalmazzák meg. A Szent István-kultuszra ráépülő, nemzetközöntú emlékezetpolitika az Eric Hobsbawm által megfogalmazott „tradíciókitalálás”¹⁷ tipikus esete. Berend Nóra támaszkodik Jan Assmann munkáira a kulturális emlékezet nyomon követésében,¹⁸ Patrick Geary elemzésére a nemzetek mítoszairól,¹⁹ Gabrielle M. Spiegel könyveire a *linguistic turn* historiográfiai tanulságairól.²⁰ Bár vállalkozása első rátekintésre a „posztmodern dekonstrukció” nemrég még divatos (az itthoni történész szakmában inkább szitokszónak számító) áramlatába illeszkedik, hitet tesz amellett, hogy a történetírói csúsztatások, hamisítások, konstrukciók kritikus leleplezése valójában a megbízható történeti tényeket felkutató rekonstrukció eszköze. Nyomolvasás, ahogy Carlo Ginzburg javasolta.²¹

A történelmi mítoszok kitűnő lehetőséget és sok megoldandó feladatot adnak a bizonyítható tények és a konstruált legendák különválasztására, a Szent István-könyv mellett erre tesz kísérletet Berend Nóra egy másik, vele egy időben megjelent könyve is a

spanyol nemzeti hős, Cid Campeador mítoszának elemzésével.²²

A KOPPÁNY-MÍTOSZ

A könyv legnagyobb érdeklődést kiváltó fejezete Szent István fő ellenlábásáról, Koppányról szól. Pontosabban arról, hogy e pogány hős talán nem is létezett, csak az utólagos mítoszgyártás szülötte. Berend Nóra néhány éve már megjelentetett erről egy tanulmányt magyarul,²³ ennek részletesebb kifejtését olvashatjuk a könyvben.

A magyar történetírás egyik központi állítása, hogy Géza fejedelem halála után Istvánnak meg kellett küzdenie egy idősebb rokonával, Koppánnyal, Somogy urával, aki a „senioritás” elvére hivatkozva tartott igényt a főhatalomra, és ezt azzal is alá akarta támasztani, hogy feleségül kérte István megözvegyült anyját. Német lovagok segítségével István csatában legyőzte ellenfelét, holttestét felnagyeltette, és az ország négy helyén közszemlére tette. Ez a győztes csata alapította meg a Magyar Királyságot, ez tette lehetővé a csatlakozást Európa keresztény országaihoz. Miközben így megnyílt egy „nyugati” típusú fejlődés lehetősége, a legyőzött Koppány tragikus emléke az elhagyott pogány életforma szimbólumaként élt tovább. Mint a kora középkori történelemre vonatkozó legtöbb megfigyelést, ezt a történetet is gondos rekonstrukcióval, az összegyűjtött adatmorszákat sok évtizedes, sőt évszázados vitákban történő egybeillesztésével rekonstruálták a történészek. Berend Nóra iskolapéldászerű részletességgel szedi szét ezt a konstrukciót, bemutatva ingatlanságát, hiányait, önellentmondásait.

A főhatalmat átvevő István elleni lázadásról az első híradás a 80–100 évvel későbbi Szent István-legendákban olvasható, de ott Koppány neve nincs említve, csak az „ördög sugallatára” kitörő belháború, amelyben a kereszténységet elutasító pogány nép bizonyos „főemberekkel”, „nemesekkel” fegyvert ragadott István ellen. Ő legyőzte őket Szent Márton és Szent György zászlaja alatt, vezéreiket és a lázadók egy részét megölték. A többiek pedig István szolgálatba hajtották, „a kereszttség vizében megfürösztötte”, és az őt a csatában segítő Szent Márton tiszteletére annak egyháza (a pannonhalmi bencés rendház) számára tizedfizetésre kötelezte.²⁴ Arról nincs szó, hogy a lázadás vezére István trónjára tört volna.

Mindezt a XIV. századi *Képes Krónika* 64. fejezetének részletesebb beszámolójából lehet megtudni, miszerint Koppány (Cupan) Tar Szerind fia, Somogy ura (dux), aki „vérfertőző házassággal magához akarta kapcsolni Szent István király anyját, meg akarta gyilkolni Szent Istvánt és fejedelemsége területét saját hatalma alá vetni”. A krónika bemutatja az ütközetet, az Istvánt védő két főembert, Hontot és Pázmányt, a csapatok német származású („jövvény” – „advena”) vezérét Vecellint, aki végül személyesen ölte meg Koppányt. Beszámol arról, hogy Koppány

c. könyvemben (Balassi, Bp., 2000.), amelyre Berend Nóra is hivatkozik.

16 ■ E vitákat áttekinti: Szóvák Kornél: Utószó. In: *Képes Krónika*. Osiris, Bp., 2004. 233–256. old.; Thoroczkay Gábor: A magyar krónikáirodalom kezdeteiről. In: uő: *Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák*. L'Harmattan, Bp., 1916. 103–114. old.

17 ■ Eric Hobsbawm – Terence Ranger (eds.): *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge, 2012.

18 ■ Jan Assmann: *A kulturális emlékezet – Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz, Bp., 2018.

19 ■ Patrick Geary: *A nemzetek mítosza – Európa népeinek születése a középkorban*. Atlantisz, Bp., 2014. 2023.

20 ■ Gabrielle M. Spiegel: *The Past as Text: Theory and Practice of Medieval Historiography*. The John Hopkins University Press, Baltimore, 1997.

21 ■ Carlo Ginzburg: *Nyomok. A jel-paradigma gyökerei*. In: uő: *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem*. Kijarat, Bp., 2010. 13–54. old.

22 ■ Nora Berend: *El Cid: The Life and Afterlife of a Medieval Mercenary*. Sceptre, London, 2024.

23 ■ Berend Nóra: Koppány és a Szent Jobb: Szent István legendák nemzetközi keretben. In: *Szent Márton és Benedek nyomában. Tanulmányok Koszta László emlékére*. Szerk. Fedeles Tamás – Hunyadi Zsolt. FIKP, Szeged–Debrecen, 2019. 98–112. old.

24 ■ *Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorban*. I. Szerk. Érszegi Géza, Osiris, 1999. 13., 20., 30–31. old.

felnégytelített testének részeit István az esztergomi, veszprémi, győri kapuhoz és Erdélybe küldette, és elrendelte, hogy „a Koppány vezér tartományában élő összes nép tizedet adjon gyermekeiből, terményeiből és állataiból Szent Márton monostorának”.²⁵ A Cupant lefejező Vecellinről, a Ják nemzetség ősről a krónika 40. fejezete is megemlékezik.²⁶ „Cupan somogyi vezér” megöléséről és Vecellinről megtalálhatjuk ugyanezt az információt már Kézai Simon 1280 körül írt krónikájában is – ez Koppány legkorábbi név szerinti említése.²⁷

A legendák és a krónikák mellett egy harmadik középkori forrás említi még ezt a konfliktust, Szent István vitatott hitelű, 1001-es keltezésű, XIII. századi átiratból ismert „Pannonhalmi oklevele”. István király ebben – egyéb kiváltságok adományozása mellett – megköszöni „azt a különleges támogatást, amelyet Szent Márton érdemeiért megtapasztaltam, [...] amikor a németek és a magyarok között a viszály igen nagyra nőtt, különösen amikor polgárháború pusztítása fenyegetett, mivel az egyik megye, a somogyi el akart úzni atyám székéből.” A Pázmány, Hont és Orci vezérek, valamint Domonkos érsek tanácsára tett fogadalom után aratott győzelme nyomán az oklevélben a király a kolostornak adományozta egész Somogy megye összes tized-szolgáltatását.²⁸

A Berend Nóra könyvével kapcsolatban kibontakozó polémiában Thoroczkay Gábor a somogyi tizedek ügyét tartotta perdöntő bizonyítéknak arra, hogy Koppány történelmi létezését nem lehet kétségbe vonni. Ezért érdemes felidézni a könyv ezzel kapcsolatos érveit (32. old.). A pannonhalmi oklevél szövegét csak azokból az interpolált átiratokból ismerjük, amelyeket 1213–15 között a somogyi tizedjogok védelmében készítették Pannonhalmán, és eljuttattak a Vatikánba, mert a veszprémi püspökség e jogokat el akarta perelni tőlük. A Szent Istvánnak tulajdonított oklevél szövegében az erre az adományra vonatkozó szakasz jól azonosítható későbbi betoldás, stílusán is eltér az oklevél többi részétől (egyes szám első személyben fogalmazódik, míg a többi fejedelmi többesben). Bár Pannonhalma 1215-ben megvédte privilégiumait, az oklevél és különösen e betoldás hitelességével kapcsolatban súlyos kétségek merültek fel az ezzel kapcsolatos, elhúzódó polémiában,²⁹ és minthogy Cupan neve sem szerepel ebben a XIII. század elején átirat (vagy újonnan írt) szövegben, ezt a forrást Berend Nóra nem tekinti a Koppány-történet autentikus bizonyítékának.

Thoroczkay azzal érvelt, hogy nemcsak a valóban vitatható szövegezésű pannonhalmi oklevél, hanem már a XI. század végi legendák is tanúsítják, hogy „a dézsmák egy küzdelem jutalmaként kerültek a Szent Benedek-rendi egyházhoz. A leigázottak Somogy népe voltak (másutt nem kapott ilyen jóvedelmet a bencés apátság), és Koppány somogyi vezér volt (ezt a magyar krónika írja). Itt a kör bezárul.”³⁰ Feltéve, hogy hiteles történeti híradásnak tekintjük azt, amit a krónika Koppányról ír – mondaná erre Berend Nóra.

Mennyire azonosítható egy autentikus, XI. századi eredetű „ösgesztá” a XIV. században lejegyzett krónikaváltozatokban? Már utaltam rá, hogy ez a magyar medievisztika egyik legnehezebben megoldható kérdése. Berend Nóra tájékozott összefoglalást ad a pró és kontra érvekről, sorra veszi a máig megoldatlan kronológiai és filológiai problémákat, elmentmondásokat, a klasszikus historiográfiai előzmények mellett Veszprémy László³¹ és Benei Bernadett³² legfrissebb eredményeire is támaszkodva. Ennek nyomán a következő következtetésre jut: „a különböző [krónika]részek feltételezett XI. századi eredetét bizonyítani próbáló kísérletek hipotetikus érvelésre támaszkodnak, nem tekinthetők megalapozottnak”.³³ E sommás ítélet il-

lusztálására felhoz egy meggyőző, részletes példát, bemutatva, hogy a krónika 82. fejezetének leírása Vata és fia János pogány varázslóiról, amelyet Krisztó Gyula jellegzetesen archaikus részletnek, az ősi magyar hit kortárs leírásának ítélte,³⁴ valójában antik és kora középkori írásos források, Ovidius, Plinius, Sevillai Izidor műveinek a használatáról tanúskodnak (36. old.).

Kétségtelen, hogy az „ösgesztával” kapcsolatos hipotéziseknek, mindenekelőtt egy összefüggő, a XI.

25 ■ *Képes krónika*, 41. old.

26 ■ Uo. 33. old.

27 ■ Simonis de Kéza: *Gesta Hungarorum*, Simon of Kéza. *The Deeds of the Hungarians*, Ed. trans. László Veszprémy – Frank Schaer. CEU Press, Bp. – New York, 1999. 102. és 162. old.

28 ■ Érszegi Géza: Szent István pannonhalmi oklevele. In: Takács Imre (szerk.): *Mons Sacer*. 996–1996. *Pannonhalma 1000 éve*. Pannonhalma, 1996. 47–89. old. Az idézett szöveg ugyanitt 81. old.

29 ■ Thoroczkay Gábor: Szent István pannonhalmi oklevelének kutatástörténete. In: Takács (szerk.): *Mons Sacer*, 90–109. old.

30 ■ <https://www.valaszonline.hu/2024/10/22/szent-istvan-berend-nora-konyv-thoroczkay-vita/>

31 ■ Veszprémy László: *Történetírás és történetírók az Árpád-kori Magyarországon (XI–XIII. század közepe)*. Line Design, Bp., 2019.

32 ■ Benei Bernadett, *A magyar krónika Árpád-kori szakaszának latin nyelve*. BTK TTI, Bp., 2022.

33 ■ „Attempts to prove the supposed eleventh-century origin

században leírt szövegrész meglétének bizonytalanságára számos hasonló példa említhető. A krónikakutatók többsége ma inkább Könyves Kálmán korában látja az első krónikaszövegek születésének idejét, és elismeri, hogy minden egyes krónikaepizód forrásértékét, intertextuális vonatkozásait meg kell vizsgálni – ahogy erre Veszprémy László is kísérletet tett.³⁵ Berend Nóra hasonló szellemben rajzol fel újabb kérdőjeleket a Koppány-történettel kapcsolatban, cáfolni próbálva a krónikabeszámoló autentikussága mellett felhozott érveket.

Meggyőző, amit a Koppány felnégyeltetéséről és a testrészeinek közszemlére tételéről ír. Bár majdnem száz éve felvetődött, hogy e történet a királyi család életére törő Zách Feliciánra kimért szörnyű büntetés visszavetítése, a kutatók többsége továbbra is autentikus híradásnak tartja. Kristó Gyula szerint fordított volt az összefüggés: a Zách Feliciánra mért büntetés az archaikus szokás tartósságát bizonyítja.³⁶ Györffy György úgy vélte, ez nomád szokás lehetett, mert egy arab utazó, Ibn Fadlan 922-ben egy hasonló kivégzésről számolt be a volgai bolgároknál.³⁷ Alapossábban megvizsgálva azonban kiderül, hogy ott ezt nem lázadókra, hanem házasságtörőkre mérték ki, mindkettejükre, és „csupán” kettévágták, és úgy függesztették ki a testüket. A felnégyelés mint kivégzési forma elterjedése viszont jól dokumentálható francia és angol földön a XIII–XIV. századtól kezdve, mint a „felségsértés” büntetése – ez lehet egy valódi analógia a krónikában olvasható leíráshoz (40–42. old.)

Ez a példa és több más bizonytalanság Berend Nóra szerint alátámasztja, hogy nem lehet a XIV. századi Krónikában leírt Koppány-történetben a X. század végi harcok hiteles leírását felismerni. Ha nem egy autentikus „ösgeszta” megőrzött elbeszéléséből származik, akkor honnan ered ez a történet? Berend Nóra felvázol egy alternatív lehetőséget arra, hogyan épülhetett fel ez a színes elbeszélés valamilyen csekély valóságmag köré. A XIII. században jól ismert Hartvik-legenda és Kézai Simon tömör utalása a Somogyban megölt Cupan duxról adhatta kellő kiindulópontot ehhez. Lehet, hogy a két, a krónikákban is szereplő neves XIII. századi nemesi család, a lázadók elleni harcban Istvánt támogató Hont-Pázmány és a magát Vecellintől származtató

Ják rokonság rivalizáló őskultusza adta az indítékot a történet megalkotására, s ez került be a XIV. századi Krónikába (43–46. old.). Bár konkrét bizonyíték erre a hipotézisre sincs, mindenképp megfontolást érdemel, és további utánajárást a XIII. századi magyar krónikairódalom sokat vitatott területén.

A bizonytalan eredet megvitatása után Berend Nóra nyomon követi a Koppány-történet további alakulását, bemutatja, hogyan rendszereződik és egészül ki újabb elemekkel, hogyan válnak a hiányokat betöltő hipotézisek maguk is tényekké a megismétlődő elbeszélésekben. Az első termékeny kiszínező Bonfini, aki már egy sok főúr által, hatalmas tömeg élén kibontakozó pogány felkelésről beszél. A lázadók „szittyva vadsággal” támadnak a városokra, és vezetőnek választják Kupát, aki „István anyját bujaságból feleségül akarja venni”. Kupa azzal a ravasz vadaskodással próbálta gyengíteni István hatalmát, hogy István lerombolta Mars, Hercules és más pogány istenek szobrát (ez lehetett a humanista történetíró elképzelése a pogányságról). Bonfini elképzel egy hosszú, drámai csatajelenetet, amit csak István imája fordított győzelemre. A felnégyelés után szétküldött testrészeket a Krónika szerint három városkapura kellett kiszögezni, Veszprémbe, Győrbe és Esztergomba, a negyediket pedig „Erdélybe küldték”. Ezt a nehezen értelmezhető utóbbi utalást Bonfini megpróbálta megmagyarázni: Gyulafehérvárra küldték, „hogy megriasszák a dákokat” (51–52. old.).

Koppány történetében volt egy fontos kiegészítendő elem: a származása. A krónikában csak annyit írnak róla, hogy „dux” és Tar Szerind fia. Ahhoz, hogy trónkövetelőként lépjen fel, az uralkodóházhoz kellett tartoznia. A történetírók – egészen napjainkig – hosszan foglalkoztak Koppány elhelyezésével az Árpád-ház genealógiájában.³⁸ Berend Nóra e kérdésben több releváns belső ellentmondásra mutat rá. A „seniorátus” öröklési rend X. század végi érvényességének ellentmond, hogy már Géza is apjától, Taksonytól örökölte a nagyfejedelemséget. További problémát jelent ezen a téren Koppánynak a krónika által emlegetett „vérfertőző” házassági ajánlata Saroltának. Ez akár azt is jelenthette, hogy Sarolt a rokona volt, akkor viszont nem tarthatott volna igényt a trónra seniorátus jogán. A „levirátus”, az elhunyt rokon özvegyét feleségül venni pogány szokás szerint nem bűn, bár ilyen hagyományról a pogány magyaroknál nincs más információ. A keresztény kánonjogban ez ugyan valóban incesztusnak minősül, de ismerhette-e ezt a megítélést a frissen megtért István? Hasonló ellentmondások boncolgatásával foglalkoztak évszázadokon át a Koppányról író újkori történészek, újabb kiegészítésekkel gazdagítva a történetet.

Mindehhez a XIX. századtól hozzákapcsolódott egy érdekes fordulat. Akár valóban létezett, akár csak kitalálták, Koppány negatív figura volt a középkori és kora újkori elbeszélésekben. A reformkorban azonban az ébredező nacionalizmus fokozatosan tra-

of various sections rely on hypothetical reasoning that cannot be substantiated.” (35. old.)

34 ■ Kristó Gyula: *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*. Argumentum, Bp., 1994. 115. old.

35 ■ Veszprémy László: Korhűség és forrásérték a magyar Krónika egyes fejezeteiben. In: *Arcana Tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. Szerk. Bárány Attila – Szovák Kornél – Dreska Gábor. Bp. – Debrecen, 2014. 809–824. old.; uő: *Történetírás és történetírás*, 104–118. old.

36 ■ Kristó Gyula: Koppány felnégyelése. *Századok*, 116 (1982), 5. szám, 959–968. old.

37 ■ Györffy György: Koppány lázadása. In: *Somogy megye múltjából. Levéltári Evkönyv*. 1. Kaposvár, 1970. 5–30. old.

38 ■ Részletes ismertetést ad erről Szabados György: *Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2011. 243–252. old.

gikus személyiséget, nemzeti hőst fedezett fel benne. Pálóczi Horváth Adám 1817-ben, a pogány magyar nemzetről írt könyvében már Géza testvéreként szerepelteti Koppányt. Berzsenyi Dániel szindarabot kezdett írni *Kupa támadása* címmel, ahol Koppány már a népi ellenállás vezetőjeként lép elénk, aki a szabadságért harcol. Trianon után, 1922-ben Szabó Dezső Koppány felnagyeltetésében Magyarország sorsszimbólumát ismeri fel (59–60. old.).

Berend Nóra áttekinti Koppány XIX. századi pozitív metamorfózisát, de hozzáfűzi, hogy ennek határt szabott Szent István ugyancsak erőteljes kultusza. Egy újabb áramlatot e téren a XX. század szélsőjobboldali szellemisége hozott. Az 1910-ban alapított Turáni Társaság, az 1920-ban létrejövő Magyar Turáni Szövetség és a *Bencsi Zoltán* által 1930-ban alapított Turáni Monoteisták Tábora a magyarság keleti eredetét hangsúlyozva egyre szélsőségesebben Nyugat-ellenes szellemiséget képviselt. Koppány a szemükben az idegen befolyás ellen harcoló, az ősi magyar fajt és hitet, a Hadúr kultuszát védelmező mártír volt, erről szól Bencsi Zoltán *Koppány-e vagy István (Történelmi korrajz)* című regénye.³⁹ Ez a mozgalom persze csupán egy kis csoportocskára volt, melynek hangját a nagyszabású 1938-as Szent István-évforduló teljességgel elnyomta.

A szocializmus időszakában Koppány értékelése tovább alakult, István és Koppány harcát a kereszténység–pogányság ellentétén túl a nyugati típusú feudális berendezkedés és a törzsi arisztokrácia összeütközéseként értelmezték. Györffy György azt is felvetette, hogy Koppány esetleg szintén keresztény lehetett, 972-ben Gézával együtt megkeresztelkedett, majd a keleti ortodoxia térítését is befogadta; a pogány világkép képviselőjét pedig később inkább ideológiai megfontolásból vállalta magára.⁴⁰ Ez az egyre pozitívabb értékelés hozzájárult ahhoz, hogy a XX. század végén Szent István mellett ellenfelét, Koppányt is az „igazi magyar identitás” képviselőjének tartsák. Ennek a szemléletnek lett a leghatásosabb kifejezője a Boldizsár Miklós darabja alapján Bródy János és Szörényi Levente rockoperája, az 1983-ban bemutatott *István, a király*.

ISTVÁN, A KIRÁLY – SORSFORDULÓK ÉS IDENTITÁSPOLITIKA

Első pillantásra meglepőnek tűnhet, hogy a Koppány vezér alakjára vonatkozó történelmi ismeretek megbízhatatlanságával foglalkozó részletes forráskritikai fejtegetések után egy másfélszer olyan hosszú fejezet foglalkozik egyetlen mű, egy rockopera elemzésével. Hamar kiderül azonban, hogy e fejezetben lényegesen többről van szó: arról, hogyan „kezelte” a nemzeti identitás problémáját az 1956 után hatalomra került Kádár-rendszer.

A rockoperát és lelkes fogadtatását elemezve, Berend Nóra a mediévista alaposságával dolgozza fel a hozzáférhető források (újságokban olvasható

kritikák, visszaemlékezések, titkosszolgálati jelentések, rocktörténeti munkák) sokféle, de alapjában véve egybecsengő véleményét. Bemutatja, hogy a rockopera sikere sokértelműségében rejtett: Istvánt és Koppányt egyenrangú ellenfelekként mutatta be, akik a magyar történelem két alternatíváját, kétféle „igazságot”, a nyugati kereszténységhez csatlakozás vagy az ősi szokásokhoz és hithez ragaszkodás vágyát képviselve kerülnek szembe egymással a Koppány tragikus halálához vezető konfliktusban. A nyolcvanas évek elején e nemzeti sorskérdések színrevitelében legalább annyira tabusértő volt a papok által támogatott Szent István diadalmas központi szerepe (a szocialista kultúrpolitika több évtizedes hallgatása után), mint az ősi nemzettudatot harciasan védelmező Koppány táborának zajos lázongása. A két ezeréves hős drámai küzdelme összekapcsolódott a hosszú évtizedeken át elnyomott nemzeti büszkeség látványos megnyilvánulásával. Az opera-előadások himnuszénekléssel végződtek – és a késő kádári politikai vezetés mindezt megtűrte, hasznos biztonsági szelepnek tekintette.

Ebben nemcsak a rendszer már folyamatban lévő „fellazulása” játszott szerepet, hanem az is, hogy a rockoperában feltáruuló történelmi parabola felkínálta a rendszer urainak egy elfogadható történelmi víziót: István a „haladó” gondolatot, a reformokat, a „nyugati” fejlődést képviselte. A nála egyértelműen rokonszenvesebb és erőteljesebb Koppányban viszont a szabadság, a közösség, a hagyományos értékek képviselőjét ünnepelhette a közönség. Berend Nóra azt is megvizsgálja, hogy mindezt hogyan támasztja alá a rockopera zenéje. István inkább slágerszerű dalokat énekel, a körülötte levő egyháziak énekléséből kicseng a gregorián, míg Koppány tábora hard rock, majdhogynem punk stílusban zenél. A történelem furcsa fintora, hogy az 1990-es években kiderült, a karizmatikus Koppányt alakító Vikidál Gyula mindenképpen „Dalos” fedőnéven írta a jelentéseket a titkosszolgálatnak – ez sem marad ki a könyvből.

A rockopera üzenetvilágának elemzését nem csak az teszi érdekessé, hogy Berend Nóra egy hosszú történelmi folyamat végére helyezi, és ezzel bemutatja, hogy benne teljesedik ki – és jut el sok százezer emberhez – Szent István és Koppány üzenetének szimbolikus jelentősége. Kettejük szembekerülésének ezen túl volt egy – a szamizdat *AB Hirmondó*-ban már a nyolcvanas években megírt⁴¹ – áthallásos

39 ■ Bencsi Zoltán: *Koppány-e vagy István (Történelmi korrajz)*. Bp., 1938. Vö. Ablonczy Balázs: *Keletre magyar! A magyar turanizmus története*. Jaffa, Bp., 2016.

40 ■ Györffy György: *István király és műve*. Gondolat, Bp., 1977. 112. old.

41 ■ Emericus [Krasznai Zoltán]: János a király, avagy árad a kegyelem fénye ránk. *AB Hirmondó*, 1984.

42 ■ Molnár Antal: A Szent Jobb és Raguza. *Turul*, 76 (2003), 1–2. szám, 7–11. old.

43 ■ *Árpád-kori legendák*, 44–46. old.

44 ■ Patrick Geary: *Furta Sacra. Thefts of Relics in the Central Middle Ages*. Princeton University Press, Princeton, 1978.

értelmezése is, miszerint Szent István és Koppány konfliktusa párhuzamba állítható a késő kádári idők „legforróbb” tabutémájával, Kádár János és Nagy Imre szembekerülésével 1956-ban, a magyar függetlenségért harcba szálló forradalom külső fegyveres segítséggel történő leverése idején. Ennek a célzásnak a lehetőségét vagy akár szándékosságát maguk a szerzők tagadták. „Hivatalos” oldalról nyilván volt, aki észrevette, de azt gondolhatta, hogy a Szent Istvánnal történő összehasonlítás végső soron Kádárt igazolja: bár tragikus áldozatok árán, ő volt az, aki a történelmileg szükségszerű utat választotta. Talán ezért nem lett a rockoperaból politikai probléma.

A nemzetközi publikum számára Berend Nóra szofisztikált leírást ad arról, hogyan illeszkedett ez a rockopera a késő Kádár-korszak zavaros és csavaros ideológiai rendszerébe. De nem elégszik meg ennyivel. Hogy a Magyarország történetét kevésbé ismerő külföldi olvasó pontosan értékelné tudja a Szent István–Kádár és a Koppány–Nagy Imre analógia relevanciáját, négy hosszabb alfejezetben mutatja be az 1956-os forradalom és az azt követő megtorlások történetét, alaposan támaszkodva Rainer M. János és az 1956-os Kutatóintézet forráskiadványaira és elemzéseire. (Bár az összefoglalás jól kiegyensúlyozott és a külföldi olvasók számára nyilván hasznos, érzésem szerint aránytalanul hosszú a Szent István mítoszairól szóló könyvben.)

A fejezet lezárásaként a szerző áttekinti, hogyan alakult a rockopera, és azon belül Koppány értékelése a rendszerváltás után, hogyan vitték a magyar nemzeti identitás képviseletében világkiállításokra és a szomszédos országok magyar kisebbségeihez, például 2002-ben a csíksomlyói búcsúra, hogyan csatlakozott a magyar himnusz énekléséhez a székely himnusz. Koppány alakja különös népszerűsége tett szert az újpogány hagyományörző mozgalmak környezetében mint az „igazi magyarság” képviselője, amelynek Szent István e szemlélet szerint árulója volt, „idegen érdekek” szolgálója.

A rockopera két hősenek hullámmzó értékelése egy hosszú történelmi folyamat végpontján jól szemlélteti, hogy a középkori legendákat, mítoszokat tényként kezelő és komplex értelmezéssé formáló történetírás eredményeire hogyan épülhettek rá a modern korban ismét újabb mítoszok.

HOGYAN KELETKEZETT A SZENT JOBB?

Koppány története után egy másik fontos, Szent Istvánhoz kötődő történelmi emlékek, István mumifikálódott jobb kezének a története kerül górcső alá. Berend Nóra tájékozott összefoglalást ad a Szent István-bazilikában őrzött és augusztus 20-án körmenetben körbehordozott ereklye kalandos, ezeréves történetéről, Pray György, Fraknói Vilmos, Karsai Géza, Szántó Konrád és Molnár Antal részletes tanulmányaira támaszkodva.⁴² Az ereklye középkori őrzőhelye a Kelet-Magyarországon (ma Romániá-

ban) található Szentjobb-(Szentjog, Siniob)-apátság volt, onnan került a középkor végén Székesfehérvárra, esetleg később Budára, majd az oszmán-török hódoltság idején eltűnt. Raguzában (Ragusa, Dubrovnik) bukkant fel újra 1590-ben, ahonnan 1771-ben Mária Terézia szerezte vissza. Modern tisztelete, az augusztus 20-i körmenet évenkénti ünnepe innen datálódik. 1819-ben József nádor elrendelte, hogy e körmenet a vallási jelentősége mellett állami ünnep legyen, a világi vezetők részvételével. A Horthy-korszakban e körmenetek még jelentősebb politikai szerepet kaptak. 1938-ban „Aranyvonat” hordozta a Szent Jobbot körbe az országban, és ezt követően, a müncheni egyezmény nyomán visszacsatolt területekre is elutaztatták. A szocialista korszakban a körmeneteket betiltották, az ereklyét a pesti angol-kisasszonyok zárdájában, majd a Bazilika pincéjében, páncélszekrényben őrizték. A késő kádári idők liberalizálódása jegyében, 1987-ben, Szent István halálának közelgő 950. évfordulója alkalmából tették újra közzemlére, és 1988-ban az egész országban körbehordozták. A Szent Jobb-körmeneteket ettől az időtől kezdve újra minden augusztus 20-án megrendezik.

Elmondható, hogy a magyar történelem fontos ereklyéjéről van szó, melynek tisztelete évezredes tradíció. Mint számos ereklyével, a Szent Jobb-bal kapcsolatban is többször felmerült az autenticitás kérdése: valóban Szent István jobb kezét tisztelhetjük benne? Három szakértő orvosi vizsgálat erre eddig csak megközelítő választ tudott adni, és a Szent Jobb hányatott története miatt igen sok a bizonytalanság. Ezek számát szaporítja most Berend Nóra azzal, hogy újra átvizsgálja a Szent Jobb ereklye középkori felbukkanásával kapcsolatos forrásokat.

Az alapforrás Szent István Hartvik püspök által 1100 körül írt harmadik legendája, amelyben a Szent Jobb története az 1083-ban rendezett szentté avatás részletes leírásában olvasható. István sirjának felnyitásakor az „édes illatot árasztó”, „kissé vöröslő, szinte olajjal kevert vízben nyugvó”, gyolcsba tekert csontjai között nem találták gyűrűt viselő jobb kezét. Ez a gyűrűs kéz, mint Hartvik elbeszéli, csak három évvel később bukkant fel. A történet csodás: a kincstár őrét, egy bizonyos Mercurius nevű szerzetest a korporsó felnyitásakor a király kiküldi, „nehogy valamit elragadjon”. Ezért a kórusban szomorkodik, amikor „egy fehér ruhába öltözött ifjú” összezsavart szövetben átadja neki az ereklyét „megőrzésre, s ha eljön az idő, felfedésre”. Ő elvitte a vezetésére bízott távoli monostorba, és hosszú rejtegetés után ünnepélyesen felmutatta.⁴³

Az „ereklyelopás” (*furtum sacrum*) jól ismert toposz a szentkultusszal és a legendákkal foglalkozó hagiográfiai kutatás történetében,⁴⁴ ami eleve gyanút ébreszt a történelmi hitelesség és az ereklye valódisága szempontjából. A gyanút fokozza több, nehezen megválaszolható kérdés: hogyan lehet, hogy csak Szent István jobb keze mumifikálódott? Hova tűnt a Hartvik-legendában hangsúlyosan említett gyűrű a

ma látható Szent Jobbról? A Szentjobb-apátság XIII. századi pecsétje szerint egy behajlított fél kar volt az erekle – a Raguzából előkerült Szent Jobb csak egy ököl. Hova került a többi rész? Az ellentmondások feloldására a történelmi kutatás számos hipotézist fogalmazott meg, de ezek sorra elvéreznek a kritikai vizsgálat során.

A Szentjobb-apátság fennmaradt első hiteles említése „hiteleshelyi” működésével kapcsolatban 1239-ből való. Az apátság alapítástörténetét a kiváltságairól III. István (1162–1172) által kiadott oklevél IV. Béla által készíttetett átirata foglalja össze (amelyet csak további, késő középkori és újkori átiratokból ismerünk). Eszerint László király alapította, Álmos hercegre bízta, majd Könyves Kálmán megfosztotta privilégiumaitól, amelyeket később csak több viszontagság után kapott vissza. Ennek az elbeszélésnek a hitelességét Berend Nóra meggyőzően cáfolja, és az apátság alapításáról, valamint a Szentjobb erekle történetének „kitalálásáról” egy alternatív hipotézist állít fel.

Nézete szerint az ereklyelopás történetének megfogalmazására az adott indítékot, hogy igazolni kellett, hogyan is került a nemrég szentté avatott király legértékesebb erekleje a sírjától majdnem 300 kilométer távolságra fekvő, frissen alapított apátságba, illetve hogy az ott őrzött erekle valóban Szent István jobb keze-e. Az apátságot Berend Nóra szerint nem László, hanem Kálmán idején alapították, Hartvik püspök ekkor szerkesztett, újabb Szent István-legendájában ezt próbálta támogatni a Szent Jobbról szóló legendakiegészítés. A szent uralkodó alamizsnaosztó jobb kezének csodás épen maradására volt már egy kora középkori példa, a VII. századi northumbriai szent király, Szent Oszvald csodásan mumifikálódott és ereklyeként tisztelt jobb keze, amelyről Beda Venerabilis is beszámolt egyháztörténetében. Ez a népszerű mű kerülhetett Hartvik püspök kezébe, Pannonhalmán is volt belőle példány. Akadt egy közelebbi kortárs példa is egy jobbkéz-erekle tiszteletére. Szent László feleségének, Adelheidnek az apja, Rudolf von Rheinfelden pápa-párti ellenkirályként hadba szállt IV. Henrik császár ellen, 1080-ban a vele vívott csatában levágták a jobb karját, és életét vesztette. Ezt a jobb kart megőrizték, és később ereklyeként tisztelték Merseburgban. A történet ismert lehetett a magyar királyi udvarban. Így adhatta a legközvetlenebb mintát Szent István mumifikálódott jobb keze tiszteletéhez.

A SZENT KORONA TÖRTÉNETEI

A hamadik nagyszabású történelmi konstrukció, melynek kritikai vizsgálatára Berend Nóra vállalkozott, a Szent István koronájához kapcsolódó legendáké. Az első keresztény magyar király koronájáról az alaptörténetet, akárcsak a Szent Jobbét, Hartvik püspök legendájában olvashatjuk. Itt az áll, hogy István Asztrik püspököt követségbe küldte II. Szilveszter pápához, hogy „apostoli áldással, királyi diadémával

koszorúzzák”. A pápa – egy isteni látomás hatására – úgy döntött, hogy azt a koronát, amelyet eredetileg Mieszko lengyel uralkodónak szánt, inkább Istvánnak küldi el egy apostoli kereszt kíséretében. Istvánt azután ezzel koronázták királlyá.⁴⁵ A legenda a szélesebb közönségben mind a mai napig tartja magát – Orbán Viktor is a pápai adomány történetével kezdte beszédét, abból az alkalomból, hogy a Szent Koronát 2000-ben ünnepélyes külsőségek közepette a Nemzeti Múzeumból átvitték a Parlament épületébe, ahol ma is látható.⁴⁶ 2011-ben azután a Szent Korona bekerült Magyarország Alaptörvényébe mint a magyar állam alkotmányos folyamatosságának és nemzeti egységének szimbóluma.

A Szent Korona történetének politikai haszonelvű újjászületését elemezve Berend Nóra kiemeli, hogy „míg eredetileg a koronát övező mítoszok azon a hosszú ideje vallott – bár téves – meggyőződésen alapultak, hogy ez István koronája volt, ma ennek az elképzelésnek a politikai állandósítását csak a tudományos kutatás eredményei iránti szándékos vakság teszi lehetővé”.⁴⁷ Ebben a fejezetben összefoglalja a magyar koronakutatás bőséges eredményeit:⁴⁸ bemutatja, mit tudunk Szent István valódi koronájáról, mit állapítottak meg a történeti, művészettörténeti és technikai vizsgálatok a Szent Korona koráról, készítéséről, szimbolizmusáról, milyen volt az a folyamat, amelynek során „Szent István koronájaként” és önmagában is „szentként” kezdték tisztelni, hogyan alakult ki a kora újkorban a „Szent Korona-tan”. Végül pedig kitér arra, milyen formában lettek a koronátörténetek annyira vonzóak a közelmúlt szélsőjobboldali csoportjai és politikusai számára.

Ezen a ponton az ismertetésem is csak rövid összefoglalást kínál, részben azért is, mert e kérdésekben a történeti kutatás már eredményesebben számolt le a korábbi mítoszokkal, és Berend Nórára elsősorban az a feladat hárult, hogy ezeket az eredményeket bemutassa a nemzetközi publikumnak – amit jól meg is oldott. Ami a legendás pápai koronaküldést illeti, Hartviknál ez a történet arra szolgál, hogy alátámaszsa a Magyar Királyság függetlenségét a Német-római Császárságtól. Az első évezredforduló idején azonban más volt a helyzet, királyi titulust csak a császár adhatott. III. Ottó esetében ez történhetett

45 ■ Árpád-kori legendák, 32–33. old.

46 ■ Radnóti Sándor: *Az üvegalmárium. A magyar korona helye*. Noran, Bp., 2011.

47 ■ „while originally the myths surrounding the crown were rooted in then long-held, though erroneous assumption that it had belonged to Stephen, today only wilful blindness to scientific research allows the political perpetuation of the idea.” (158. old.)

48 ■ A legújabb összefoglalások: Tóth Endre: *A magyar szent korona és a koronázási jelvények*. Országgház Könyvkiadó, Bp., 2018.; János M. Bak – Géza Pálffy: *Crown and Coronation in Hungary 1000–1916 A. D.* Pesearch Centreb for the Humanities – Hungarian National Museum, Bp., 2020.

49 ■ Legújabban lásd Pálffy Géza – Tóth Gergely (szerk.): *A Szent Korona első kutatója. Tanulmányok Révay Péter koronáról és munkásságáról*. HUN-REN BTK TTI, Bp., 2024.

ugyan a hozzá szorosan kötődő II. Szilveszter pápával együttműködésben, de övé volt a döntő szerep. A legfontosabb királyi felségjelvény pedig nem is a korona volt, hanem a lándzsa, amely István kezében a koronázó palást ábrázolásán is látható.

István saját koronáját (esetleg koronáit) illetően annyi bizonyos, hogy személyes hatalmi jelvény volt, és – a törvények vagy az *Intelmek* szövegének tanúbizonysága szerint – még nem rendelkezett a „regalia” dinasztikus-szimbolikus rangjával. Az továbbra is vitatott, hogy használták-e István hatalmi jelvényeit, köztük a koronát utódainak, Orseolo Péternek, Aba Sámuelnek, I. Andrásnak a koronázásán, és valós-e az a híradás, hogy III. Henrik e jelvényeket Aba Sámuel legyőzése után elküldte a Vatikánba. Annyit tudunk, hogy István koronájának a halála utáni évtizedekben nyoma veszett.

A ránk maradt korona történetével és művészettörténeti elemzésével könyvtárnyi szakirodalom foglalkozik, a váltakozó hipotézisek historiográfiai leírása szórakoztató és tanulságos illusztráció a történelmi átértékelések kanyargós útjairól. Az 1916-ig koronázásra használt és Szent Istvánénak tartott korona növekvő presztízisének kiindulópontjául a XVII. századi koronaőr, Révai Péter munkássága szolgál.⁴⁹ A kálvinista Decsi Sámuel vetette fel a XVIII. század végén, hogy a korona két részből áll, és az alsó része, a *corona graeca* Dukász Mihály bizánci császár ajándéka volt I. Gézának – a felső részt ő Anjou-korinak tartotta. A XIX. században többen emellett érveltek, hogy a felső rész, a *corona latina* volt az a korona, amelyet a pápa Szent Istvánnak küldött Rómából. A további történész-művészettörténész elemzések mindenekelőtt a felső részhez tartozó, apostolokat ábrázoló zománcképekről állították, hogy Szent István korából, esetleg az ő sírjában talált koronából valók.

A *corona graeca* részletesen ismertett ábrázolásairól és ajándékozásának feltételezhető körülményeiről folytatott vitát ismertetve Berend Nóra elfogadja azt az érvet, hogy ez női korona, és eredetileg nem királyi koronának szánták, hanem Géza bizánci feleségének. A *corona latina* megalkotásáról és az alsó részhez illesztésének időpontjáról, a korona ma látható formájának létrejöttéről szóló – a késő XI. századtól a XV. századig mozgó – hipotézisek bemutatása után pedig arra a konklúzióra jut, hogy továbbra is marad a bizonytalanság. Egyvalami viszont mégis megfigyelhető – a koronát, vagy egyes alkotórészeit újabb és újabb formában próbálják a kutatói hipotézisek Szent István személyéhez kötni, megőrizve azt az eredeti feltételezést, hogy ez az első magyar király koronája.

A művészettörténeti elemzések után a könyv áttekinti azt a történelmi folyamatot, amelynek során ezt a koronát egyszer csak „Szent István koronájaként” és önmagában is szentként kezdték tisztelni. Meggyőzően mutatja ki, hogy – részben támaszkodva korábbi, ebbe az irányba mutató jelzésekre – ez a tulajdonítás egy meghatározott történelmi helyzetben bukkant fel, amikor 1292-ben az utolsó Árpád-házi

uralkodó, III. András királyságát egy trónkövetelő, Martell Károly, a nápolyi Anjou-ház sarja, V. István unokája megpróbálta elvitatni, aki fel is vette a magyar királyi címet. Vele szemben hangsúlyozzák III. András oklevelei, hogy őt Szent István koronájával szentelték fel. Az Árpádok kihalása után, az évtizedes trónharcokban azután még nagyobb intézményes jelentőségre emelkedik a korona: a riválisokkal szemben győztes Carobertót, Martell Károly fiát háromszor kell királlyá koronázni, és csak az utolsó, amelyet Szent István koronájával végeznek, lesz teljes érvényű. Ezekben a vitákban pontosítja I. Károly legfőbb támogatója, Gentilis bíboros a *sacra corona* „közjogi” jelentőségét. Az Anjou-korban azután a korona felszenteléséből, liturgikus szerepéből eredő szakralitás fogalma egybeolvad a szent dinasztikus elődhöz erekléként kapcsolódó korona szentségével (*santa corona*), és ettől kezdve lesz kötelező ezt használni minden koronázásnál.

A magyar Szent Korona hozzákapcsolása az alapító uralkodóhoz tehát kitalált tradíció. Ez a jelenség nem áll egyedül Európában. A franciáknál a középkor derekán jelenik meg „Nagy Károly koronája” (*couronne de Charlemagne*), ugyanezt a Nagy Károly-eredetet a XIV. századtól kezdve ráfoglalják a birodalmi koronára (*Reichskrone*) is. A cseheknél IV. Károly Szent Vencel-koronát készített, az angoloknál III. Henrik a XIII. században vezeti be „Szent Edvárd koronájának” használatát. Egy-egy ilyen tradíció meghonosodását mindenütt a szélesebb kontextus teszi lehetővé: Magyarországon a törvények, a szabadságjogok, a keresztény egyházszervezet Szent Istvántól származtatása a XIII. század elejétől kezdve elősegítette, hogy a legfőbb hatalmi jelvény, a király legitimitásának szimbóluma, a korona is Szent Istvánhoz kapcsolódjon, és a szentség aurája vegye körül.

Az újkorban mindehhez egy újabb fejlemény kapcsolódott, a „Szent Korona-tan” doktrínája, mely a koronát alkotmányos és politikai jelentőséggel ruházta fel. E politikai elmélet, mely hívei szerint a középkori alapokból Werbőczy tanításai nyomán fejlődött ki, valójában a XIX. század utolsó évtizedeiben, a kiegyezés utáni Osztrák–Magyar Monarchia jogtudósai (Hajnik Imre, Concha Győző, Timon Ákos) munkásságában fogalmazódott meg. Valódi jelentőségre pedig a Trianon utáni Magyarországon a területének nagyobbik felét elvesztő, király nélküli királyságban emelkedett. Eckhart Ferenc, amikor a Szent Korona-tan „ezeréves” alkotmánytátságáról kritikai-történeti elemzést jelentetett meg 1931-ben, azzal majdnem tönkretette tudományos karrierjét. A középkorász Berend Nóra a modern politikai ideológiák szövevényében is jól eligazodva foglalja össze, hogyan befolyásolták és hajlítgatták a történelmi ismereteket saját világképük megfogalmazásakor a különböző modern politikai áramlatok.

A koronáról szóló gondolatmenet lezárásakor ismét szó esik arról, ami már többször szóba került a könyvben: a nemzeti szimbólummá lett Szent

Korona rendszerváltás után újjászülető politikai felhasználásáról. Miközben az Alaptörvény lényegében visszahozza a két világháború közötti ideológiák koronaértékelését, a Fidesz hivatalos álláspontja gyakran kacérkodik a „politikai okkultizmus” szélsőjobboldali képviselőinek – a koronát megvizsgáló aranyműves csoport hangadója, Csomor János, és a hasonló felfogást hangoztató Pap Gábor – nézeteivel, akik a magyar Szent Korona korát nem is Szent István idejére, hanem az Avar Kaganátus, Nagy Károly, sőt egyenesen Attila idejére antedatálják⁵⁰ (235–236. old.). A keresztény királyság nemzeti szimbóluma így egybeolvad a Keletről eredő pogány magyarság jelképével. Ezt támasztotta alá az a meghökkentő szertartás is, amikor 2012-ben egy Szibériából jött Tuva sámán engedélyt kapott, hogy szakrális táncot tegye tiszteletül a Szent Korona előtt a Parlament épületében, miközben egy énekes Szűz Mária-himnuszokkal kísérte az előadást (158. old.).

KINEK MI A MEGBOTRÁNKOZTATÓ A TUDOMÁNYOS VITÁKBAN?

Befejezésként néhány szóval mégis visszatérek a könyv által kiváltott heves indulatokra. A könyvet bemutató Thoroczkay Gábor kollégám, a Szent István-legendák, a korai magyar krónikák és az egyház-történet kiváló szakértője a könyv kritikus alapszemléletével való egyet nem értését azzal a „kollegiális jó tanáccsal” fejezte ki, hogy „amennyiben Szent István állam- és egyházalapítói tevékenységét relativizáló, revízió alá vevő álláspontjával Berend Nóra nem akar paraszt gyűjteni a fejére, inkább ne jelentesse meg magyarul a könyvet”.⁵¹ „Ha magyarul jelenik meg, minden bizonnyal kisebb botrány lenne Berend Nóra történész könyvéből” – kezdi kritikáját a *Válasz Online*-ban recenziót író Borbás Barna.⁵²

Mint ismertetésemből kiderült, engem pedig épp ez a méltatlan fogadtatás botránoztat meg. Berend Nóra könyve gondosan megfogalmazott, imponálóan tájékozott szakmai érvrendszert tár az olvasó elé, alapos forráshivatkozásokkal alátámasztva. Számos meggyőző cáfolatot és fontos új történetírói következtetést olvashatunk benne. Van ugyan a könyv kitaróan kritikus szemléletében, olykor fölényes hangvételében olyasmi, ami bánthatja és bosszanthatja a Szent Istvánról, Koppányról, a Szent Jobbról, a Szent Koronáról másként, nagyobb tisztelettel, lelkesedéssel gondolkodókat. De tudniuk kell, hogy a történész szakmában sokan vannak azok is, akiket meg épp az bosszant, hogy régi – általuk tévesnek, meghaladottnak tartott – tanok ideológiai hátszéllel eluralkodnak a nyilvánosságban, nem tűrve a kritikát, a mítoszok mítosznak nevezését. Az indulatok érthetőek, de nem segítenek a kérdések tisztázásában: inkább folytatni kell az érvekkel alátámasztott vitát.

A közelmúltban a néprajz szakmában egy nagyon hasonló botrányízű vita alakult ki Pócs Évának *A honfoglaló magyarok világfája a kutatói illúziók fényé-*

ben. Rekonstrukció, konstrukció, dekonstrukció című tanulmányáról.⁵³ A cikk a magyarok „ősvallásáról” a történelmi-néprajzi-régészeti kutatásban elfogadott nézetrendszer hasonló alappilléret rombolja le kritikai elemzésében, mint amilyen a Koppány-kérdés Berend Nóra könyvében: a honfoglaló magyarok papjainak tartott táltosok szertartásaiban és hiedelmekben központi szerepet betöltő „világfa” képzetét. Bemutatja, hogy a táltosokról a XIX. századi néprajzkutatók által gyűjtött ismereteket és a szibériai sámánok antropológusi elemzését kombinálva hogyan vetítették vissza ezeket az adatokat a honfoglalás időszakának dokumentálatlan kontextusába, és hogyan épült fel téves következtetésekből a néprajzi és régészeti kutatás elmúlt évszázada alatt egy ilyen formában nem létező hiedelemrendszer, s ezen belül a táltosok kultikus „világfájának” képe. A vita e kritikák megfigyelésekről először a legmegfelelőbb formában indult: a Néprajzi Kutatóintézet egy vitaülést szervezett, ahol Pócs Éva ismertette álláspontját, tizennégyen szóltak hozzá, vitatva vagy támogatva a téziseit. A kérdésekre adott válaszal együtt az egész anyagot publikálta az *Ethnographia*.⁵⁴

A vitán azonban nem vett részt a néprajz szakmának több olyan képviselője, aki nem ért egyet Pócs Éva álláspontjával, mások pedig elégedetlenek voltak az *Ethnographia* vitablokkjában szabott terjedelmi korlátokkal. Ez a hét szerző a *Valóság* 2024. májusi számában megjelentetett egy hozzászólás-együttest, amelyik durván megtámadta Pócs Évát. Az egyik hozzászóló szerint Pócs Éva cikke „a magyar néprajztudomány mintegy kétszáz éves történetének szellemi mélypontja”.⁵⁵

Pócs Éva a *Valóság* 2024. augusztusi számában adott válaszát a következő mondattal zárta: „Elismerem, hogy lehetnek tévedéseim, de kérem, ne ellenségnek tekintsenek, hanem érvekkel alátámasztott cáfolataikkal támogassák kutatásaimat. Néprajzos berkekben háború eddig nem volt, de lesz, ha a kritikusok magukat is ellenfélnek érezvén, törésvonalakat gerjesztenek és ellenséget kiáltanak.”⁵⁶

A történész szakmában nem kell „gerjeszteni” a törésvonalakat, azok sajnos régóta ott vannak már. De az értelmes vitára mindig van lehetőség. □

50 ■ Csomor Lajos: *Őfelsége, a Magyar Szent Korona*. Regia Rex Kft., Székesfehérvár, 1996.

51 ■ <https://www.valaszonline.hu/2024/10/22/szent-istvan-berend-nora-konyv-thoroczkay-vita/>

52 ■ <https://www.valaszonline.hu/2024/10/11/berend-nora-szent-istvan-stephen-i-konyv-kritika/>

53 ■ Pócs Éva: A honfoglaló magyarok világfája a kutatói illúziók fényében. Rekonstrukció, konstrukció, dekonstrukció. In: Bárdos Dániel – Turboly Ádám Tamás: *Emberarcú tudomány. Áltudományok és összeesküvés-elméletek szorításában*. Typotex, Bp., 2023. 283–325. old.

54 ■ *Ethnographia*, 135 (2024), 1. szám, 140–192. old.

55 ■ *Valóság*, 67 (2024), 5. szám, 13–72. old. Mátéffy Attila idézett mondata, 70. old.

56 ■ *Valóság* 67 (2024/8), 60. old.

HŐSÖK ÉS HŐSÉNEKEK

HERMANN ZOLTÁN

Ács Pál: *Hősök és hősénekek*

A magyar hősköltészet Zrínyi előtt

HUN-REN BTK Történettudományi Intézet,

Budapest, 2024. 356 old., 4200 Ft

Aligha lehetséges Ács Pál *Hősök és hősénekek* című könyvéről szabályos recenziót írni. Mentegetőzve, de én is elhárítom ezt a feladatot, mert sokkal fontosabbnak tartom a könyv szétszórt utalásaiból összeolvasható új műfajelméleti megfontolásokat, és érdekesebbnek azt a monográfiát által megfogalmazott kérdést, hogy a szentimentalizmus utáni, a régi magyar irodalom literátusi szemléletmódja helyébe lépő *szépirodalmi* műfajfelfogás hogyan nehezítette meg a magyar *hősénekek* erősen szétíródott hagyományainak megértését, vagy ha a XVIII. század végi kifejezést használjuk: a *hagyatékának* számbavételét. Ennek a számbavételnek, „rátekintésnek” két sajátos aspektusa is van. Az egyik a könyvben többször is körültekintően argumentált problémacsoport a szóbeliség-írásbeliség médiumváltásairól, a másik a régi és a XVIII–XIX. századi új műfajesztétikai diskurzusok (a Goethe fogalmai szerinti irodalmi *modern* és a *régiség* viszonyának)¹ konfliktusa. Az utóbbi esetében konkrétan arról kell szót ejtenünk, hogy Arany János tanulmányaiban – akinek hatalmas hatástörténeti tekintélyt élvező elméleti fókuszától a magyar irodalomtudomány szinte csak az utóbbi egy évtizedben tudott észrevehetően eltávolodni² –, a *Naiv eposzunkban*, a *Zrínyi és Tasso*-ban³ és máshol annyira hiányolt magyar epikai tradíció elképzelt műfaji keretei és struktúrái vajon megfeleltethetők-e a klasszika/romantika műfaji kánonjának? Egyszerűbben fogalmazva, vajon *létezett-e egyáltalán az az epikus hagyomány*, amelyről Arany azt állította, hogy „elveszett”?

Vegyük előre a Toldi-hagyományt mint példát!

Mi tudható Toldiról mint történeti alakról és epikus hagyományról, és mi az a rendkívül szerteágazó, többféle médium által közvetített anyag, amit a *Hősök és hősénekek* Toldira vonatkozó fejezetének olvasása után a hagyomány részének fogunk tekinteni?

„Nincs irodalom szöveg nélkül” – írja Ács Pál a könyve első fejezetének címében. Ez sokféleképpen igaz, hiszen a középkori és a humanizmus utáni írásbeliség (ahogy Walter J. Ong is megerősíti) a tudományos diskurzusban tisztán az írásban létező

szövegek hivatkozási hálójából szövődik, és bizalmatlan minden, a szóbeliségből származó szöveg-hagyománnyal szemben.⁴ A XVIII–XIX. században szinte más sem történik, mint a szóbeliség szövegeinek mediális áthelyezése az írásbeliségbe (sok deformatív következménnyel, természetesen). Ez azonban azt is jelenti, hogy az írásban rögzített, az írásbeliségbe átmertett szövegek híján a tudomány, az irodalomtörténet többnyire néma marad. Az írásos formát nem öltő szövegekről a tudományos diskurzus általában nem „beszél”.

Hogy folytassuk a hasonlatoknak ezt a sorát: először is az irodalomtörténet-írás és hivatkozási hálózata *vakok* a szóbeliség szövegeivel szemben, mert nem figyelnek, illetve korábban nem figyeltek azokra a jelenségekre, amelyek, ha nem is tekinthetők textusnak, de a beszéd- és előadásmódjáról, a szövegek reprezentációjának lehetőségeiről, típusairól a textus létmódjainak pontos leírásával olyan adatokkal szolgálnak – ezeket veszi sorra Ács Pál monográfiája! –, amelyek megközelíthetővé teszik ezt az írásbeliség előtti hagyományt. Ha nem ismerjük is mindig a keresett, hiányolt textust, a szövegek előadás- és befogadásmódjáról lehetnek – néha elég részletes – ismereteink. Másodszor az irodalomtörténet-írás gyakran *elnémul*, ha a számára idegen szóbeliségről kell mondania valamit. A XVIII–XIX. században kigondolt műfajfogalmak, irodalomesztétikai definíciók nem érzékenyek a monográfiában is vizsgált

1 ■ „Erősen foglalkoztatott: honnan származik az, hogy mi modernnek hajlamosak vagyunk a műfajokat összekeverni, sőt egyáltalában nem is vagyunk abban a helyzetben, hogy különválasszuk őket egymástól. Ez látszólag onnan ered, hogy a művészek – akiknek a műremekeket voltaképpen a saját tiszta feltételeik között kellene megalkotniuk – engednek a nézők és a hallgatók ama törekvésének, hogy mindent tökéletesen igaznak találjanak...” Johann Wolfgang von Goethe: *Levél Friedrich Schillernek*, Weimar, 1797. december 23., In: J.W.v.G.: *Antik és modern. Antológia a művészetekről*. Szerk. Pók Lajos, Gondolat, Bp., 1981. 194. old.

2 ■ A *Naiv eposzunk*ról készült újabb tanulmánykötet igyekszik eligazítani a kérdés értelmezéstörténetében és összefoglalni az új kérdésirányokat. (A kötetben olvasható a *Hősök és hősénekek* Arany-fejezetének egy korábbi változata): *A rejtőzködő Kalliópé. Tanulmányok Arany János Naiv eposzunk című írásáról*. Szerk. Csonki Árpád. Reciti, Bp., 2018. <https://www.reciti.hu/wp-content/uploads/hagyomany6.pdf>

3 ■ Vö. Arany János: *Tanulmányok és kritikák I.* S.a.r. S. Varga Pál, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012. 71–77, 106–181. old.

4 ■ Az írás „autonóm diskurzusáról”: Walter J. Ong: *Szóbeliség és írásbeliség. A szó technológizálása*. Gondolat, Bp., 2010. 73–77. old.

konkrét szövegek, a *Pannóniai ének*, a *Szent László-ének*, a Valkai-féle *Bánk bán-história*, Ilosvai Toldija, a Kinizsi és Báthori István kenyérmezei diadaláról szerzett ének, vagy Tinódi Budai *Ali basa históriája* című históriájának Szondi Györgyről szóló részlete és az Arany-ballada változatos mediális jelenlétére a történeti és kulturális hagyományban. Mégis, szerencsés módon, a *hőseinek* kategóriája lesz – bár nem minden vizsgált szövegre lesz alkalmazható ez a műfaji kategória – az a fókusz a kötetben, amelyből váratlanul részletes képet kapunk a XVI–XVII. század előtti, a szóbeliség és az írásbeliség határait oda-vissza átlépő narratív műfajokról, szimultán működő beszédmódokról.

A *Toldit* (mint témátörténeti paradigmát) tekinthetjük a legszemléletesebb példának. Szigorúan véve Ilosvai Péter *Toldi-históriája* az egyetlen írásos összesség, amire a filológia itt egyáltalán hivatkozhat. Ebben az értelemben minden Toldi Miklóshoz kapcsolható szövegfragmentum, folklorisztikai szöveglenyomat, intertextuális vagy tipológiai párhuzam, amit a filológia számba képes venni, csak a rekonstruktív kísérletek sorát gyarapítja, ideértve már Arany Jánosét is, a tanulmányokkal, a *Toldi-trilógiával* és a trilógia kísérőszövegeivel egyetemben. A goethei értelemben vett *modern* esztétikai ízléssel rendelkező olvasók, professzionális filológusok, Toldy-Schedel Ferentől Arany Jánosig és a XX–XXI. századi Arany-kutatókig⁵ általában érzékelik, hogy Ilosvai műve nem „szépirodalmi alkotás”, nem esztétikai intenciók alapján íródott szöveg. Mégsem szeretnek szabadulni az irodalmi analógiáktól. Ha az Ilosvai-história csak történetek elmondása (így értékeli a magyar recepciótörténet, szerencsére a tanulmánykötet szerzője nem!), akkor kellett legyen Toldi monda-ciklus a szóbeliségben, töredékes, csak egy-egy epizódot feldolgozó énekelt, verses előzmény, esetleg egy elveszett Toldi-eposz. Azért kell lennie ilyesminek – mondják/mondták az analógiákban gondolkodó régivágású filoszok –, mert van ilyen közeli példa a délszláv folklórban és a távolabbi nyugat-európaiban. Ezek a hőselemek az irodalmi romantikában is revelatívak és roppant népszerűek voltak, a fordításirodalom fontos szövegei.⁶ Mondták – az Ács Pál könyvében felvetett szempontokat követve végre hátat fordíthatunk a célra nem vezető régi gyakorlatnak! –, de igazából nem tudjuk pontosan, hogy milyen ez a régi, magyar szóbeli anyag, és főleg nem jó, ha ma is úgy képzeljük, ahogy a XIX. század végén képzték, hogy a kultúrák, a nemzeti kultúrák életében az írásbeliség szakaszát megelőzi a szóbeliség ősköltészeti korszaka (lásd Toldy Ferenc koncepcióját vagy Arany nagykőrösi diákjainak írt kivonatos magyar irodalomtörténetét).⁷

A szóbeliségből az írásbeliségbe történő átmenetnél mindig észlelhetünk valamiféle *adatmentést*, *átírást* egy új médiumba, az oralitás változékonyságá-

ból az írásbeliség (relatív) rögzítettségébe. A XVIII–XIX. századi filológusok főleg az előnyeit emelték ki ennek a rögzítettségnek: gyakran maguk is ezt az adatmentő, gyűjtői, szerkesztői, közreadói munkát végezték. Csakhogy a szóbeliség kutatásának XX. századi klasszikusai, Parry, Bates, Ong és mások arról beszélnek, hogy soha nem is létezett elkülönülő szóbeliség és írásbeliség (még az írásbeliség nélküli kultúrákban is van valamiféle vizuális jelhasználat),⁸ a szövegek tehát ebben az értelemben mindig a szóbeli és az írásbeli formák közötti oda-vissza áramlásban vannak jelen. Korántsem biztos, hogy a XIX–XX. századi nagyszalontai folklórgyűjtések-ből előbukkant Toldi-mondák, fragmentumszerű szöveganyagok az Ilosvai-textust megelőző szóbeli anyag maradványai, mert lehetnek a ponyván nagyon sokszor kiadott Ilosvai-história szóbeliségbe való visszaáramlásának lenyomatai is; az Ilosvainál nem szereplő narratív elemek lehetnek a karakter kreatív kiegészítései stb. Vagyis még az sem biztos, amit Szendrey Zsigmondék gondoltak,⁹ hogy ezek az elemek az Ilosvai által figyelmen kívül hagyott őstoldi fennmaradt töredékei.

A könyv Toldi-fejezete, a Bécsi kapunál egykor kifüggesztett Toldi-relikviákat értelmező gondolatmenet azért is fontos, mert belátható, hogy a Toldi-hagyományt nem pusztán szövegek, hanem adott esetben tárgyi emlékek is hordozták. Azt a kérdést is feltehetnénk a Bécsi kapu Toldi-relikviái kapcsán, hogy mi volna az értelme annak, ha a leírások alapján valósznak tekinthető tárgyegyüttest egy fiktív hőshöz kapcsol a hagyomány; hogy nem jön-e létre ezzel egy olyasféle kognitív disszonancia, hogy a kultuszban végső soron vagy Toldi története, vagy maguk a tárgyak kerülnek a fikció terébe? Lehetséges-e, hogy a fegyverek valaki máshoz tartoztak, nem a létező/nem-létező Toldi Miklóshoz, vagy talán soha, senki nem használta a pusztán a meghökkentést, elrettentést szolgáló, látványos tárgyegyüttest, az óriások kezébe illő fegyvereket. (Esetleg az isztambuli Topkapı Múzeumban látható

5 ■ Szinte lehetetlen ezt a recepciótörténeti hagyományt itt összefoglalva tárgyalni.

6 ■ A szerb és a balkáni folklór hőseineiről van szó, amelyek iránt már a magyar romantika idején nagy volt az érdeklődés, Székács József, Vitkovics Mihály és mások fordítottak darabokat Vuk Karadzics 1823 és 1833 között Bécsben megjelent gyűjteményéből. Kazinczy Goethe *Hasanagánica*-átfordozását ültette át németről magyarra.

7 ■ Dávidházi Péter részletesen elemzi Toldy Ferenc irodalomtörténeti koncepcióját: Dávidházi Péter: *A nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Akadémiai-Universitas, Bp., 2004. Arany „irodalomtörténetéről” a fentebb idézett (kritikai) kiadás sajtó alá rendezője, S. Varga Pál a jegyzetekben ezt írja: „Eposzi kísérletei szempontjából is lényeges, hogy az ókor előtti áttekintésbe fölvetve a hun–magyar rokonság és a nyelvi hasonlóság kérdéskörét.” [Az „ókor” Toldy és Arany által használt fogalmak az írásbeliség előtti időszak feltételezett „irodalmi” hagyományait jelentik.] Ld. Arany János, 2012. II. 486.

8 ■ A kölcsönhatásokról és az úgynevezett „makacs szóbeliségről” részletesebben Ong idézett könyvében olvashatunk, 97–103.

háromméteres, állítólag Magyarországon zsákmányolt kardokról van szó?)

A posztmodern irodalom- és kultúratudományban ma nagyon sokszor hivatkozott amerikai-olasz szerző, Franco Moretti elmélete a *távoli olvasásról* (*distant reading*)¹⁰ nem csak az új információ-technológiákat használó posztmodern világban működik, hanem a régiségben is. Moretti elmélete szerint az irodalom fogyasztása nagyrészt (statisztikailag mérhetően is) nem az eredeti szövegek olvasásán, hanem a más médiumokba transzponált adaptációkon, a vizuális kultúra ikonikus jelein, az originális szövegek egyes epizódjainak, mikrotextuális elemeinek a *mémesedésével* zajlik. És alighanem ez a helyzet a mi Toldi-hagyományunkkal is, illetve itt valami fordított, avagy oda-vissza működő *távoli olvasásról* van szó. A Toldi kulturális topikokba széttagolt, mikrotextuális és más médiumokban megjelenő emlékezet-anyaga ugyanis nemcsak szétszórja az – itt most nem szerencsés a szóhasználat – Toldi-*legendáriumot*, de valamiféle, egykorú multimediális és sok szövegműfajban jelen lévő hivatkozási hálót is biztosít egy félig valós, félig fikatív hősi karakternek.

A *Hősök és hőseinek* Toldi-fejezetének elolvasása után többet is megkockáztatnék, mint amit – a régi filológia szabályait tiszteletreméltó módon betartva – a *Hősök és hőseinek* szerzője kimond. A régi, Zrínyi előtti hőseinek szövegtörödékei utáni kutatás, „szövegbozarás” (pedig ez a legszebb munkája egy irodalomtörténésznek!), a képi kultúrában őrzött kultuszelemek feltárása a legnagyobb valószínűséggel arra mutat, hogy tévedés volt azt gondolni: az egy hős köré íródó epikus (vagy bármilyen, karakterológiai) hagyomány előzménye csak egy azonos, vagy egy rokonműfajban valaha létezett narratívum lehet. Hogy Ilosvai szóbeli mondaelemeket, eposz-fragmentumokat, verses epizódtörténeteket gyűjtött volna össze és dolgozott felsorolásszerűen egybe a valamilyen szóbeli előzményekből: tévedés. Hogy

Arany elbeszélő költemény-trilógiája – a *Toldi szerelme* kapcsán verses regényről is beszélhetünk –, Ilosvai „história” mögött csak *par excellence* nagyepikai előzményt kereshetnénk.

A Toldi-szöveghagyomány elemei származhatnak/származhatnak más, nem heroikus forrásokból is. Arany, emlékezzünk rá, a *Toldi estéjében* rekonstruál is egy ilyen Toldi-csúfolót, egy parodisztikus, énekel, anekdotikus verset. Az énekesek incselkedése ez az epizód, a kötetben több helyen is emlegetett Boccaccio-átvétel¹¹ abban a jelenetben, amikor a gáláns kalandján rajtakapott Toldi „tüntetőleg” a falikárpitnak ugorva, hiányos öltözkében az utcára pottyant! Nem zárható ki, hogy létezett valamikor, akár Ilosvai előtt is ilyen parodisztikus, verses szöveg (hiszen a kicsit későbbi, a XVII–XVIII. század utáni közköltészeti anyagban sok hasonló, bár nem Toldiról szóló van), de sokkal inkább valószínűsítem azt, hogy a Toldi Miklóshoz kapcsolható történetanyag (nem véletlen talán, hogy a név valódi viselője távol esik a Toldi-„legendárium” alakjától!) egy műfajilag erősen szétszóródó szöveganyaghoz, a késő-középkori magyarországi szóbeliség nagyon sokféle kisműfajához kapcsolódott, a szólásokon, az anekdotaszerű verses vagy nem verses történeteken keresztül az egykorú, a trufákhoz, a német *Schwank*hoz, vagyis a középkori viccekhez hasonló elbeszélő kisszövegekhez. És alighanem ennek a műfajilag és mediálisan is széttagolt anyagnak az összedolgozója Ilosvai, maga konstruálva valamiféle életűszerű időrendet az epizódjaihoz. Hogy a Toldi-hagyományhoz a parodisztikusság is hozzátartozik, vagyis hogy a lehetséges Toldi-trufák, szólások – „Élődik, mint Toldi Miklós lova a szemeten”, jegyzi fel a szólást 1851-ben Erdélyi János¹² – inkább a hős karakterének az esetlenségéről, sőt a szexuális értelemben is érthető „nagy erejéről” szólnak, erősíti ennek a sokféle kisműfajból táplálkozó karakternek az Ilosvai előtti jelenlétét. (A sámkutató Hoppál Mihálynak van egy tanulmánya Arany *Toldijának* és a táltos, a garabonciás alakját övező hiedelmek kapcsolatáról.¹³ Állatokkal való küzdelem, vihar, vándorlás; Hoppál ír – ezt, persze, erősen kérdőjelesnek látom – a *táltos* és *Toldi* név népetimológiai kapcsolatáról is, de a *tol-* szótó és a szexualitás viszonyáról is, és említi a Czigány Lóránt által összeállított-rekonstruált, a XX. század eleji diákfolklorhoz kapcsolható Arany-paródiát, a *Pajzán Toldit* is.)¹⁴

Logikai értelemben véve persze ezek is analógiák, de mennyire más, ha a XVI. századhoz köthető, „költőietlennek” tartott históriás kultusz-elbeszélések előzményeiként – így is körülírhatjuk Ács Pál könyvének vizsgálati tárgyait, a *hőseket* – nem eltűnt szóbeli nagyepikai műfajokat, hanem a közhasználatú, népi, André Jolles által 1930-ban klasszifikált szóbeli kisműfajokat (*einfache Formen*) keresünk.¹⁵ Amik, persze, a beszélt nyelv alakulástörténetének következtében maguk is eltűnhettek, csak másként. Vagy szinte észrevétlenül akár meg is őrződtek a költői vagy a mindennapi nyelvhasználatban.

9 ■ Az MNGY (Magyar Népköltési Gyűjtemény) XIV. kötetéhez (1924) kapcsolható egykorú anyagok bővített, új kiadása: *Nagyszalontai népballadák és epikus énekek 1912–1918.* s.a.r. Olosz Katalin. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2018.

10 ■ Franco Moretti: *Distant Reading.* Verso, London, 2003.

11 ■ „Giovanni Boccaccio *Dekameronjában* a második nap ötödik novellájáról van szó. Noha Ilosvai elbeszélésében ezek a történetek csak a szűzsé legáltalánosabb szintjén érintkeznek a *Dekameron* novellájával, fontos megemlíteni, hogy a két epizód (az ablakból való szegényteljes kizuhanás és a sirrablás) mindkét narratívában szorosan összetartozik, vagyis ezek az események egymás után, sőt egymásból következnek.” Ács Pál, *Hősök és hőseinek*, 143. (20. lábjegyzet)

12 ■ *Magyar közmondások könyve.* s.a.r. Erdélyi János, Kozma Vazul, Pest, 1851. 390. old.

13 ■ A téma fantáziadús folklorisztikai és mítosztörténeti, gyűjteményes összefoglalója: Hoppál Mihály – Magyar Zoltán (szerk.): *Toldi.* Magyar Napló, Bp., 2021.

14 ■ Megjelent a Kortárs kiadónál, 1997-ben.

15 ■ André Jolles: *Einfache Formen. Legende, Sage, Mythe, Rätsel, Spruch, Kasus, Memorabile, Märchen, Witz.* Niemeyer, Hameln, 1930. Új kiadása: De Gruyter, Berlin, 2006.

A Toldi-hagyománnyal kapcsolatban van még egy észrevételem. Amikor Ács Pál a hős imágója köré szerveződő elbeszélői formákról ír, az olvasóban a két szomszédos, Toldiról, illetve Kinizsiről szóló fejezetet olvasva megszólal egy közbülső, a kettő közé virtuálisan beíródó, meg nem írt harmadik is. A nagyerejű katonahősök emlékezete, alakja, úgy tűnik, olyan erős karaktereket mutat fel a XVI. század első felében, hogy gyanakodni kezdünk, vajon nem kölcsönzött-e a szóbeliség utólag az egyik hős történetepizódjaiból, szóbeli narratívumaiból egyet-egyét a másiknak is? Vagy legalábbis furcsa, hogy a Mátyás halála után népszerűségét, politikai híteségét és hős-mivoltát elvesztítő Kinizsi Pál helyére (218–219. old.), mellé, ellenpontjául a szóbeli kultúra teremt egy félig fiktív Toldit, aki szerethető, vitézi-lovagi példakép, de parodizálható, olykor komikus alak is. Vajon Toldi igazából egy „ál-Kinizsi”? Vajon minden tulajdonság, amit a Mátyás hadvezéreként körülrajongott Kinizsiben pozitívnak értékelt az egykorú népi kultúra, a XVI. század elején átkölcsönözhető egy fiktív alak karakterjegyei közé?

A magyar irodalomtörténetben máig megvan a szerepmegosztás – ilyenkor érzi a kutató, hogy milyen éles a határvonal a régiség irodalmával és a XVIII. század végétől érvényes új kánonokkal foglalkozó irodalomtörténészek kutatómódszertana és műfaji axiómái között –: a régiség *literatúra*-fogalma elbírja a nem célzottan esztétizáló, didaktikus, érvelő, értekező műfajokat, a verses alakot öltő krónikákat (persze, azért nem bírja el a jolles-i kisműfajok komolyan vételét), míg a nálunk Faludi Ferencék generációjával kezdődő, Kazinczyéval folytatódó írógenerációk *szépirodalom* (*schöne Literatur*) definíciói az individuális, esztétikai olvasásélmények irányába tájolják az irodalom új irányait.¹⁶ A műfaji rendszerek egészen másképpen lettek klasszifikálva a XVIII. század végén, a nálunk akkoriban forgatott Moesch-, Lukács- és Eschenburg-kézikönyvek műfaji rendszere egészen más, arisztotelianus alapokon álló, az utánzás esztétikai elvén alapuló rendszer, ami ráadásul szinte a kizárólagosságig kötődik az írásbeliséghez.¹⁷ A régi irodalom műfaji szerkezete sokkal diffúzabb, és azt lehet mondani, hogy sokkal inkább médiumközpontú, sok fontos elemében tartalmazza a szóbeliség-írásbeliség kölcsönhatások műfajteremtő formáit.

A posztmodern magyar irodalomtudomány gyakran feledkezik meg arról, hogy tanítómestere, Hans-Robert Jauß irodalomtörténeti pályája elején a régiség, a középkor irodalmával foglalkozott, és recepcióesztétikai téziseit ezekre a tapasztalataira alapozta. 1956 és 1976 között több fontos tanulmányt is írt a középkor irodalmi (illetőleg szóbeli, *beszélt*) műfajairól! Az *Alterität und Modernität der mittelalterlichen Literatur* című tanulmányának kihajtható tábláján a közmondás, a példázat, az allegória, a fabula, az exemplum, a legenda, a mese, a *Schwank* és a novella

műfaji eltéréseit veti össze a kommunikációs helyzet (ki beszél kihez?, a *modus discendi*, a kommunikáció tere, ideje, a történet cselekvői, a cselekmény-mintázatok, a szöveg „üzenete”, és az értelmezői elvárások), a hagyományhoz való viszony (diakrónikus vagy szinkrónikus) és a befogadás tapasztalati keretei (a befogadás módja, a befogadói viselkedés-mintázatok és a társadalmi-ideológiai funkciók) kategóriái alapján.¹⁸ Egy későbbi, a *Zur Theorie der literarischen Gattungen* című tanulmányában¹⁹ az eposz, a (középkori) regény és a novella műfaji sajátosságait vizsgálja a (1) szerző és a szöveg, (2) az előadásmód (*modus dicendi*), (3) a jelentés szintjei – itt külön tárgyalja az irodalmi hős eltérő jellegzetességeit a különböző műfajokban –, és végül (4) az értelmezésmódok és a társadalmi funkciók alapján.

Jaußnak ezek az írásai – és a magyar irodalomtudományos diskurzusban való jelen-nem-létük – roppant tanulságosak. Ács Pál könyvének minden fejezete – ha ezzel az előzetes tapasztalattal olvassunk – a helyére kerül a Jauß-féle műfaji mátrixban. A *Pannóniai énekekről* (51–84. old.), a *Szent László-zarándokénekekről* (85–120. old.), a XIX. század historizáló Szondi-kultuszáról és emlékhelyeiről szóló fejezetek (241–268. old.) mind a tér és a szöveg el nem választatóságáról szóló virtuóz esettanulmányok. A Bánk és a Kinizsi-szöveg-hagyomány politikai-ideológiai kontextusairól szóló (vö. Kinizsi mint mellékszereplő a saját történetében, de a politikai üzenet az ő alakjában személyesül meg! 121–138., illetve 195–240. old.); vagy a Toldi kultikussá tett hagyománytörténeti hiátusáról írt fejezetek (vagyis, hogy ennek a témátörténeti hagyományunknak a legfontosabb jellegzetessége a hiány! 139–194. old.) mindig ezek felől, a régiséghez kapcsolható jaussi kommunikatív műfaji kritériumok felől vezethetők le. Ács Pál könyve, még ha nem hivatkozik is Jaußra, végig következetesen állítja, hogy a Zrínyi utáni magyar eposzi hagyomány (a XIX. századi epüllionjainkon át Vörösmartyig,

16 ■ Az egyetemek tantervei mozdíthatatlanná teszik ezt az elhatárolást ma is, pedig Mikest, Faludyt és másokat, kánon-történeti megfontolásokból akár mi, XVIII–XIX. századosok is taníthatnánk.

17 ■ Vö. Szajbély Mihály: „Idzadnak a magyar tollak”. *Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Akadémiai–Universitas, Bp., 2001. 138–158. old.

18 ■ Hans-Robert Jauß: *Alterität und Modernität der mittelalterlichen Literatur. Gesammelte Aufsätze 1956–1976*. Wilhelm Fink, München, 1977. 9–49. old. [A táblázat: 46–47. old.]

19 ■ Uo., 309–366. old.

20 ■ A téma kitűnő összefoglalója Csonki Árpád 2019-ben megvédett disszertációja: https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/51705/dissz_Csonki_%C1r-p%1d_irodalomtud.pdf;jsessionid=899ED929415DA182A-7E984AD7A273D35?sequence=1

21 ■ Kerényi Károly innovatív módszere egy korai, szép példája ennek a kutatómódszertannak: Kerényi a klasszikus görög mitológiai történetek rekonstruálásába nemcsak írott szövegforrásokat vont be, hanem az antik képzőművészet, a festett vázák és más tárgyi emlékek vizuális narratívumait is, és ezzel a korábbiaknál jelentősen több mitológiai szűzsét tudott beemelni a leírásokba.

Czuczorig, Aranyig)²⁰ mögött egy másfajta, elsősorban nem irodalmi hagyományt kell keresni, hanem valamiféle politizáló és ideologikus hősenek-, krónika-, vallási kultuszszöveg-hagyományt. Egy olyan hagyományt, amely igazából a szóbeli kisformákig vagy a hírműfajokig visszabontható szövegkomplexmódként írható le, és jórészt a hősenekszerű szövegek előadásmódjának, az előadások kultikus helyeinek és befogadási formáinak, rekonstruálható befogadói közösségeinek a függvénye. Ezek a textusok nem az egyéni esztétikai gyönyörködtetést és megértést szolgálják (még ha a mai olvasók találnak is benne ilyesmit), hanem a szövegek közösségi, olykor rituális használatának emléknymai (a vallásos szertartás és a horror, a rémüldözés, a paródia, a a csúfolódás is egyfajta ritus!).

A Toldi feltételezhetően kisműfajokba széttagolt, vizuális mémekben megőrződött – ezekről legalább tudjuk, hogy léteztek/léteznek – hagyományairól szóló fejezet ugyan mintha inkább Ilosvai költőiségenek szeretne igazságot szolgáltatni –, mégis ennek a komplex műfaji mediációnak a működéséről szóló mintafejezetként olvasható. Ennek alapján rajzolható ki az is, miről is szólnak az eredetileg külön-külön intenciókból, felkérésre írott és a *Hősök és hőseinek* kötet számára újragondolt tanulmányok, mi tette őket egy közös kötet részeivé.

A *Pannóniai ének* és az énekhez köthető *dési feliratos emlékkő*, a „hét vezér köve” a fejezet példaszzerűen körültekintő okfejtése alapján nem egyszerűen a szöveg és a honfoglalás kultuszhelyének kapcsolatát rögzíti. Önmagában ennek a kimondása is komoly eredmény a *Pannóniai ének* hosszú forráskritikai vitáinak történetében (51–76. old.). A *Csáti Demeter és a beszélő kő* című fejezetben Ács Pál nagyon meggyőzően érvel nemcsak Csáti szerzősége mellett, hanem azt is erősen valószínűnek tartja, hogy az éneket ott, a dési óvári torony és a tanácskő mellett adták elő, énekelték. Vagyis a szövegemlék – a hiperkorrekt textológus/filológus csak mint krónikát olvasná, egy írástudó szerző historiofil olvasójának szánt írásos üzenetként fogná fel – performatív tulajdonsága az, amire eddig, Ács Pál feltáró kutatásáig nem figyeltünk fel. Egészen hasonló a helyzet a *Szent László-ének* és a kenyérmezei csatát leíró Bonfini-beszámoló, az ez utóbbinak szabad fordításaként megjelent Heltai Gáspár-féle krónika (a korábbi feltételezések szerint ezeknek is lehetett valamilyen, a „Mátyás király hegedősei” által énekelt előzménye), illetve Temesvári István Bonfiniékát „parafrázál”, kéziratban fennmaradt *Kinizsi-ének* esetében. Az előbbi, a Szent László-szöveg-hagyomány, a nagyváradi Szent László-kultusz szakrális tereibe helyezi a Szent László-ének előadói/befogadói „auditorialitását” – bevonva az építészettörténeti tanulságokat és a lovagkirály ábrázolásait, narratív freskórészleteket, a király elpusztult szobrai ikonográfiáját is²¹ –. A Szent László-éneket éppen ezért egy formailag szabálytalan, a krónika vagy a

hősenek formájához jobban igazodó (igazodni lát-szó) liturgikus, litániaszerű egyházi/világi énekként lehet azonosítani. Vagyis újfent nem egy elvont narratívum megírása volt az egykorú szerző(k) eredeti szándéka, hanem a váradi templom-komplexum látogatóit, a látogatók csoportjait vezető előénekesek és az egyházi kórusok vagy a hívek kórusai által előadott *responzóriumok*, performatívumok töredékeiből kompilált szöveggönyv rögzítése; amit énekként ismerünk, az lényegében a nagyváradi kultusztér állomásain végigvezetett, a Szent László-történetek vizuális reprezentációit „magyarázó” közösségi áhitat textualizált kíséroránya. Ugyanez lehetett a funkciója a kenyérmezei Kinizsi/Báthori-éneknek, középpontban a Báthori István által építtetett, később elpusztult fogadalmi kápolnával, esetleg a kápolnához vezető zárandókúttal, processzióval: ezekben a szövegekben is nagyon erős Báthori csodás megmenekülésének, az ima erejével megidézett isteni segítségnek a motívuma.

Némi áttétellel ez a kultuszhelyhez kötött, de már csak részben vallásos, sokkal inkább a XIX. századi nemzeti identitás szakralizálható elemeit tárgyasító szándék áll a drégely(-palánk)i Szondi-emlékhely, kápolna és sírhelyet imitáló szobor mögött. Szondinak ugyanis nem lett az előbbiekhöz hasonló, egykorú kultuszhelye, és a Tinódi-féle históriás ének sem ilyen célzattal íródott: ahogy tudható, hogy a *Budai Ali basa históriája* a korabeli publicisztikai műfajok egyikéhez igazodott. Énekelt, szóban előadható formája (ez az előadásmód nyilván nem csak Tinódi Lantos Sebestyén személyéhez kötődött, hanem bármilyen, a dallamot énekelni, akkordikus kíséretét szolgáltatni képes énektudó előadhatta a Tinódi-históriákat a nyomtatott szöveget követve) az analfabéta befogadók gyönyörködtette-okította a szövegbe rejtett ideológiai, kezdetleges történetfilozófiai tanulságokkal. A Szondi-kultusz a XIX. századi érdeklődés, a polgári identitást erősítő helyi egyesületi mozgalom hozta létre, ami együtt járt a kultuszhely építészeti kialakításával, az ünnepek kultikus cselekvéseivel, és persze azzal, hogy így „autentikus” előadói teret teremtettek az 1856-os Arany-ballada performatív reprezentációjának e. (A kötet nem említi, de ilyen „átpoétizált” hely a Teréz körút és Szondi utca sarkán álló egykori Britannia, ma Béke szálló mozaikja az Arany-ballada jeleneteivel és a balladából vett idézetekkel, Haranghy Jenő munkája, 1912-ből.) Itt tehát egy „száraz” történetleírást, híradást hasznosít újra a későbbi kultusz, látens módon alkalmazkodva a dési, a Szent László-, Kinizsi/Báthori- és a Toldi-narratívumok kontextuális és auditoriális hagyományaihoz.

Zavarbaejtő eredményhez vezet Valkai *Bánk-históriájának* a jaussi, kommunikatív műfajfogalmak felőli vizsgálata. Említésekből, a korábbi szakiroda-

lomból²² tudjuk, hogy Bonfini részletező narrációjú előszövegének is lehettek előzményei, olyanok is, amelyekben Bánk szatirikus hős. Valkai, ahogy Ács Pál írja, a „humanista történetíró latin nyelvű novellisztikus elbeszéléséből formált magyar verses históriát” (126. old.). Valkai – írja Ács Pál – használja az „igriceskedő”, a populáris befogadó közönséget célzó formát, de ő maga nem *hegedűs*. Valkai a gyulafehérvári fejedelmi kancellária írnoka, később az ítélőszék tisztségviselője, hivatalnok és politikus volt. Toldy Ferenc és Arany nem volt jó véleményvel a Valkai-história költői kvalitásairól. Egyértelműen Valkai érdeme az a tematikus innováció – ami Katona Józsefnek is felkeltette az érdeklődését –, hogy a Bánk-féle összeesküvés németellenes (vagy az idegenekkel szembeni bizalmatlanságra utaló) motívumokból táplálkozott, és a XVI. századi erdélyi geopolitikai kontextusokra íródott. Ilyesmit a Tinódira való utalásaiban is említ. A politikai szándék szolgálatába állított előadói/befogadói beszéd-mód (emlékezzünk Jauß vázlatosan emlegetett szempontjaira a hős társadalmi-ideológiai funkcióiról), a Bánk-históriának a szövegbe kódolt performatív elemei nyilvánvalóvá teszik, hogy nem egyszerűen az erdélyi fejedelmi udvari elit és a kamarilla-politika eszméinek szélesebb körben való terjesztését, propagálását szolgálta, hanem népies hangjával a fejedelmi politikát támogató plebejus mozgalom létrejöttét is igyekezett elősegíteni. A témaválasztás is ezt a célt szolgálhatta, hiszen a célzottan populárisra hangolt Tinódi/Valkai-retorikában nagyon is bonyolult állam- és hatalomelméleti – olykor machiavellistának is nevezhető – diskurzusok vannak elrejtve. Így azonban nem egyszerűen politikai propagandáról, hanem a fejedelmi hatalom és az alattvalók közötti dialógus kezdeményezéséről van szó: Katona nemcsak drámaíróként, hanem kora reformkori *homo politicusként* is alighanem ugyanezt értékelte a Valkai-históriában.

A kötet záró fejezete a *hőselemek* Arany nevéhez kapcsolható filológiai hagyományát igyekszik újraolvasni. Nagyon fontos, hogy az egész kérdéskör értelmezését a monográfia *Az idomtalanság idomai* című fejezetében (269–286. old.) nem a későromantikus irányból végzi el, hanem a régi magyar irodalom, a prehumanista és humanista irodalmi műfajkeretek felől tekinti át, mi vezette félre Aranyék generációjával kezdődően a magyar recepciótörténetet: az epikus Arany szép- és tanulmányírói recepcióját is. Bár a fejezetben a szerző elsősorban az Aranytól származtatható szaktudományos érvekkel szembeni bizalmatlanságát osztja meg az olvasóval, elsősorban mégis arra a további diskurzusokra ösztönző javaslatára érdemes odafigyelnünk, hogy az elveszett *naïv eposzunk* problémáit ne a XVI. századi *hőselemek*, *históriás énekek* üres helyein keressük (ennek a problémakörnek a multidiszciplináris vizsgálatához Ács Pál monográfiája elég sok és elég meggyőző módszertani mintával szolgál), hanem a XIX. századi recepció sokszor hibás előfeltevéseiben.

A jaussi értelemben vett hőstipológiát – hiszen az egyes esettanulmányokban, szétszórva, de lényegében a Jaußéhoz nagyon is hasonlítható eredményekre jut Ács Pál könyve – a kötet fejezeteinek nagyon pontos érvekkel sikerül igazolnia: a *hőselemek* hőseinek karakterológiája csak részben függ az epikus anyagtól, és bizonyos értelemben szintén csak részben a közvetlen értelmezői kontextusoktól, illetve a szerzői, (politikai és) ideologikus szándékoktól. A hős tipológiája leginkább az elbeszélői beszéd-mód kommunikatív, mediális, auditoriális jellegétől, a szerzők/előadók és a befogadók/hallgatók/olvasók szociokulturális viszonyaitól, konfliktusaitól, sokszor egyenesen a konkrét, kultikus terekhez alkalmazott performativitás bonyolult és egyedi feltételeitől függ.

Ritkán kerül az irodalomtörténész kezébe ennyire inspiráló, ennyire sokféleképpen folytatható, és ilyen – de rég használtam ezt a kifejezést – „érdekfeszítő” tanulmánykötet. Szerencsére a szakmai tisztelet és visszafogottság – meg a megbocsátható lustaság – az embert visszatartja attól, hogy feljegyezze minden egyes revelatív felismerését, amelyekbe a könyv majd minden bekezdésénél beleütközött, vagy hogy az ezekhez fejben megfogalmazott kommentárjait le is írja. Jóllehet nem kerülhettem meg, hogy ne vezessem el a kötetről írott recenziót absztrakttól, műfajelméleti tanulságokig, de maga a könyv egyáltalán nem ilyen absztrakt: nagyon is izgalmasak az esettanulmányok, a Szent László-, a Toldi-, a Kinizsi, a Szondi-kontextusok feltárása; nagyon sok olyasmivel is szembesülünk Ács Pál *Hősök és hőselemek* című könyvét olvasva, amit korábban nem vagy rosszul tudtunk. □

22 ■ György Lajos 1947-es Valkai-kismonográfiáját (György Lajos: *Valkai András. Egy kalotaszegi énekszerző a XVI. században*. Minerva, Kolozsvár, 1947.) Klaniczay Tibor könyvismertetésében „jól megírt kis pozitívista értekezésnek” nevezi a *lTK* 56 (1948), 160. old.

AZ ORVOS-HUMANISTA

ZSUPÁN EDINA

Galeotto Marzio:

De doctrina promiscua

Critical Edition with Introduction and Notes by

Enikő Békés

Società Internazionale per lo Studio del Medioevo

Latino – Edizioni del Galluzzo, 2024. 321 oldal,

€ 44,80

(Micrologus Library 119)

A régmúlt szerzői közül némelyek alkotásaik révén, mások viszont személyiségük egészével válnak jelenvalóvá az utókor értő olvasói előtt. A Narni-beli Galeotto Marzio minden bizonynyal az utóbbiak közé tartozik. Sokszínű, erőteljes egyénisége szinte a *Párhuzamos életrajzok* lapjaira kívánczik, persze eltekintve attól, hogy ő nem volt sem hadvezér, sem uralkodó. Ha napjainkban valaki a plutarchosi műhöz hasonló vállalkozásba fogna az itáliai reneszánsz humanistái terén, Galeotto Marzio méltán válhatna annak egyik szereplőjévé. Műveit, műveinek keletkezési körülményeit emberi viszonyok és érzelmek szövik át, amelyekből az utókor sem tekintett, nem is tekinthetett el: barátság, viszály, erőszak, félelem, menekülés, megbecsülés, annak elvesztése, és hosszan sorolhatnánk. Köszönhető ez a vele kapcsolatos források jellegének, amelyekben gazdagon sorjáznak az anekdotikus epizódok. Ennyiben is megáll tehát a párhuzam a plutarchosi nyersanyag s a Galeottóra vonatkozó feljegyzések között. Ráadásul éppen a csattanós kisműfajok – az apophthegma, az apomnēmoneuma, a chria és mások – voltak Galeotto erősségei, miként jól tudja ezt a magyar olvasóközönség a humanista Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyvéből (a továbbiakban *De dictis*). Ezt illusztrálandó álljon itt egy anekdotaszerű, ám valós epizód Galeotto életéből. 1482. május 25-én Petrus Nigri budai domonkos szerzetes Rómában folyamodványt nyújtott be a pápához az alábbi ügyben: egy bizonyos Narni-beli Galeotto, annak fia, Johannes és familiárisa, Matheus Byanko évekkal azelőtt Veszprémben megverte Petrust, aki pedig presbiter és a teológia baccalaureusa volt. Az őt ért méltánytalanságot a szerzetes jogi úton kívánta orvosolni, a féktelen társaságot exkommunikálták, s csupán súlyos pénzbüntetés megfizetését követően

oldozták volna fel. Mindennek azonban nem sikerült érvényt szerezni, mert az érintett személyeket nem találták, ugyanis azok „rejtőzködtek és kóboroltak” („illis utpote latitantibus et vagabundis”). Miután híre jött, hogy Galeotto feltűnt Padovában, az ügy újra napirendre került. Petrus Nigri most kéri a bírság behajtását akár fizikai erőszak alkalmazása árán is.¹

Egy 1468-ból származó forrás Galeotto lényének, tevékenységének másik oldalára vet fényt. A cseh háború kezdetén, amelyet a magyar király eleinte III. Frigyes megsegítésére a husziták ellen vívott, s amelynek végeredménye Morvaország meghódítása lett, Mátyás sürgősen Galeottóért és az udvari csillagászáért, Martin Bylicáért küldetett. Levelében kéri, hogy mielőbb csatlakozzanak hozzá a morvaországi táborban, és felszólítja a pozsonyiakat, hogy haladéktalanul biztosítsanak szekeret és jó lovakat nekik.² Milyen minőségében lehetett Mátyásnak szüksége a táborban Galeottóra? A király kétségtelenül kedvelte őt. Maga is több helyen megemlíti a *De dictis*-ben, hogy Mátyás „mindent felölelő műveltségéért, valamint ízes, tréfás beszédéért” és „erénnyel párosult egyedülálló tudásáért” szerette. Ennek bizonyítékát látja abban is, hogy ő maga azon személyek szűk körébe tartozott, akik saját kezűleg írt leveleket szoktak kapni a királytól. Erre pedig csak benső barátait érdemesítette az uralkodó.³

De a király Galeotto iránti szimpátiájával Janus Pannonius is tisztában volt, így ír egyik levelében:

„Hogy a király tőled kérdezősködik követjárásom⁴ felől: örülök is, nem is. Tudom, nem annyira az eredmények meg az események, mint szellemeségeid gyönyörködtetik, s abban sem kételkedem, hogy szívesebben hallgatja a Te elbeszéléseidet, mint az én viselt dolgaimat.”⁵

1 ■ Fraknoi Vilmos (ed.): *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis*, III, Bp., 1902, 279–280. old. Kérdés, hogy a dokumentumban említett Petrus Nigri azonos-e a híres domonkos teológussal, akit Mátyás hívott Budára.

2 ■ Balogh Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában*. Akadémiai, Bp., 1966. 645. old.

3 ■ Galeotto Marzio: *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv*, ford. Kardos Tibor. Magyar Helikon, Bp., 1979. Nr. 27, 28.

4 ■ Janus 1465-ös itáliai követjárásáról van szó.

5 ■ Janus Pannonius. *Magyarországi humanisták*, vál., gond., jegyz. Klaniczay Tibor. Szépirodalmi, Bp., 1982. 210. old. (Borókai Iván fordítása.)

Mátyásnak azonban ezúttal, a cseh táborban valószínűleg nem a szellemes társalgóra volt szüksége, hanem az itáliai humanista kevésbé közismert oldalára, orvosi és asztrológiai tudományára. Mindenképpen erre utal, hogy Bylicával, az udvari csillagászzal együtt hívatta őt magához.

A humanista személyiségének, működésének orvosi és asztrológusi, illetőleg általában véve természettudományos vetülete valamelyest mindig is háttérbe szorult az utókor szemében az antik irodalomban jártas, jótollú „irodalmár”-humanistához képest, aki Janus Pannonius barátja, és Mátyás magyar király pártfogoltja. Pedig ilyen jellegű művei legalább akkora, ha nem nagyobb súllyal vannak jelen életművében, mint az e tárgyon kívüli alkotásai. Békés Enikő most megjelent szövegkiadása, amely Galeotto orvosasztrológiai művének, a *De doctrina promiscuának* (Mindenféle tudományokról) teljes szövegét teszi elsőként közzé, egy olyan, hosszú ideje folytatott hiánypótló kutatásnak a betetőzése, amely a narni humanista működésének éppen ezt a homályosabb oldalát tárta föl.

ÉLETE ÉS MAGYARORSZÁGI KAPCSOLATAI

Mielőtt azonban részletesen belefognánk a kötet ismertetésébe, álljon itt röviden Galeotto életrajza és életművének eddigi „sorsa” a magyar kutatásban. 1424 körül született a közép-itáliai Narniban, nemesi családban. Apja, Stefano jegyző volt, annak a művelt városi rétegnek a tagja tehát, amely a humanista mozgalom genezisének közege. 1445-ben, hosszú útkeresést követően, melynek során a katonai hivatással is próbálkozott, már felnőtként kereste fel Guarino da Verona modern szellemű, humanista iskoláját Ferrarában. 1447-ben megérkezett ide az ifjú Janus Pannonius is, és a köztük lévő különbség ellenére életre szóló barátság szövődött közöttük. Janus levelei és versei Galeotto pályafutásának fontos forrásai lettek, egyben kiválóan tükrözik személyiségének alapjegyeit is, hiszen – miként Gabriella Miggiano, Galeotto modern biográfusa írja – „egyfajta eszmei rokonságon túl olyan [...] pszichológiai vonatkozások tárulnak fel belőlük, amelyek Galeotto alakjának emblematisz vonásaivá váltak: nyughatatlan természet, polemikus látásmódja, harapós nyelvezete, valamint testi ereje és hatalmas testalkata”.⁶ Ferrarát követően *in artibus* és *in medicina* (szabad művészetekből és orvostudományból) doktorált Padovában. Élete később elsősorban két itáliai városhoz, Padovához és Bolognához kötődött. Családjával Padova közelében, Montagnanában telepedett le, majd a padovai, később a bolognai egyetemen retorikát és poétikát tanított 1477-ig. Ezt szakították meg magyarországi tartózkodásai, először 1461-ben, majd pedig 1465 és 1472 között. Bizonyíthatóan tett egy nyugat-európai körutat is még az 1460-as évek elején, 1461-es magyarországi tartózkodását követően. S ma már hispániai utazása is valószínűnek tűnik.

Janus barátsága révén Magyarországon igen előnyös helyzetbe került, nem csupán a költő, hanem annak nagybátyja, az esztergomi érsek, Zrednai (Vitéz) János és a király pártfogását, barátságát is élvezhette. Ekkor írta, és Vitéznek ajánlotta *De homine* (Az emberről) című, orvosi (anatómiai) jellegű munkáját, amelyben az emberi test külső és belső részeit mutatta be gyakori nyelvészeti, asztrológiai és fizionómiai kitérőkkel. (Az írást Giorgio Merula támadta később hevesen.) A Vitéz-féle összeesküvést követően jobbnak látta visszatérni Itáliába. Pályafutásában *De incognitis vulgo* (A közönségesen ismeretlen dolgokról, 1477) című műve – melynek egy változatát a magyar királynak ajánlotta – és annak nyomán az inkvizíció általi meghurcoltatása igazi törést jelentett. Bebörtönözték, s bár sikerült kijutnia – ebben Lorenzo de' Medici mellett minden bizonnyal Mátyás is segítette őt –, *persona non grata*-vá vált. Nem kapott nyilvános katedrát, és többé már pártfogókat sem igen talált. 1482-ben és 1484/85-ben újra dokumentált a jelenléte Magyarországon. Ez utóbbi alkalommal Mátyással Badenben találkozott, s nász-

6 ■ Gabriella di Miggiano: „Marzio, Galeotto”, in *Dizionario biografico degli italiani*. Volume 71. Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma, 2008. 478–484, 478. old. (A részlet saját fordítás.)

7 ■ Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Pal. Lat. 1711. https://digi.vatlib.it/view/MSS_Pal.lat.1711

8 ■ Békés Enikő: *Asztrológia, orvoslás és fizionómia Galeotto Marzio műveiben*. Humanizmus és reformáció. Balassi Kiadó, Bp., 2014. 111–118. old.

9 ■ Manilius: *Astronomicon*, IV. 16. „Születve halunk [értsd: ahogyan, amely csillagjegyekben születünk, úgy halunk meg], a vég a kezdetektől függ”. (A recenzió szerzőjének fordítása.) Elemzéséhez lásd Békés: *Asztrológia* (i. m.), 111–118. old. A kódexhez lásd Földesi Ferenc (szerk.): *Csillag a holló árnyékában. Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon*. Kiállítási katalógus. Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 2008. 146. old., Kat. 23 (Földesi Ferenc). Az érem hátlapján egy másik idézet is található, ezúttal Boethiustól: „Superata tellus sidera donat.” (Consolatio Philosophiae IV. 7, „Ki a föld felett győz, / Csillagokat nyer.” Vö. A. M. S. Boethius: *A filozófia vigasztalása*. Ford. Hegyi György, Magyar Helikon, Bp., 1970. 126. old.) Az éremportré értelmezéséhez alapvető: Meller Péter: *Mercurius és Hercules találkozása Galeotto emlékérmén*. *Antik Tanulmányok* 2 (1955), 1–3. szám, 170–180. old.

10 ■ Lásd ehhez részletesen: Békés Enikő: Galeotto Marzio alakja Bonfini Symposion című művében. In Császtray Tünde, Nyerges Judit (szerk.): *Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jan-kovics Józsefnek*. MTA ITI, Bp., 2009. 42–47. old.

11 ■ Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Ott. Lat. 501, f. 38r. (https://digi.vatlib.it/view/MSS_Ott.lat.501) Lajos Vayer: *Ritratto sconosciuto di Galeotto Marzio*. Contributo all'iconografia ritrattistica dell'umanesimo italo-ungherese. In: *Galeotto Marzio e l'umanesimo italiano ed europeo. Atti del III convegno di studio, Narni 8–11 novembre 1975*. Centro Studi Storici, Narni, 1983. 199–211. old.

12 ■ Janus Pannonius: *Epigrammata*. ed. Iulius Mayer, sim. add. Ladislaus Török. Fasciculus 1, Textus (Iani Pannonii opera quae manserunt omnia, I). Balassi, Bp., 2006. 224. old., Nr. 380 (= I 139 Tel).

13 ■ Sándor V. Kovács (szerk.): *Janus Pannonius összes munkái / Jani Pannonii opera omnia*. Tankönyvkiadó, Bp., 1987. 157. old., Nr. 370.

14 ■ Budapest, OSzK, Cod. Lat. 301.

15 ■ Commentarius elegans de Matthiae Corvini, Hungariae regis egregie, sapienter, iocose dictis et factis. In *Scriptores rerum Hungaricarum*. Cura et studio Joannis Georgii Schwandtnner. Tom. I. Vindobonae, 1726. 528–565. old.

ajándékot kért tőle lánya számára. Majd Magyarországra utazott, ahol pedig Báthory Miklós váci püspök vendége volt. 1485-öt követően fejezhette be Mátyásról írt és a trónörökösnek, Corvin Jánosnak ajánlott művét, a *De dictist*. 1490 táján született meg *De doctrina promiscua* (Mindenféle tudományokról) című munkája, melynek fő tárgya az orvoslás, valamint az asztrológia szerepe az orvoslásban (orvosasztrológia), ennek kapcsán pedig a legkülönbébb ismeretekről szól, beleértve a gyógyításhoz szorosan és kevésbé szorosan kapcsolódó területeket (gyógyszerek, mérgek, ellenmérgek, talizmánmágia stb.). E művet Lorenzo de' Medicinek ajánlotta pártfogás reményében, ám ezt valószínűleg nem sikerült elnyernie, s Lorenzo hamarosan meg is halt. Fiával, Giovannival együtt továbbra is Közép-Európában mozgott, a fiú itt is telepedett le. Galeotto 1497-ben halt meg, valahol német vagy cseh földön leesett a lóról.

Galeotto Marzio évtizedekig kapcsolatban állt a magyar udvarral, különféle epizódok őrzik ennek emlékét. Tárgyunk szempontjából érdekes Manilius *Astronomicon* című művének egykor Zrednai (Vitéz) János könyvtárába tartozó kézirata, amelyet a tudós főpap és az itáliai humanista együtt emendált.⁷ Erről Vitéz maga emlékezett meg a kézirat végéhez fűzött bejegyzésében: „legi et emendavi cum Magistro Galeotto. Jo[hannes] Ar[chiepiscopus] Strig[onienensis].” („Galeotto mesterrel olvastam és javítottam. János, esztergomi érsek.”) Beszédes emléke ez az érsek környezetében zajló tudós tevékenységnek, nem utolsósorban pedig a köreiben jelen lévő asztrológiai érdeklődésnek. Manilius, az Augustus-kori költő a zodiákus és az emberi sors összefüggéseit fogalmazta meg. Nagy népszerűségnek örvendő művét 1417-ben Sankt Gallenben fedezte fel Poggio Bracciolini. Miként erre Békés Enikő rámutatott, Galeotto számára Manilius volt az egyik legfontosabb asztrológiai kézikönyv, mottóját is abból vette.⁸ Híres éremportréjának köriratán a következő áll: „Nascentes morimur, finisque ab origine pendet.”⁹ A gondolat jól kifejezi azt a determinista gondolkodást, amely olyannyira jellemezte Galeottót, s amely a *De doctrina promiscua* egyik alapelve is.

Erőteljesebben, ám szándékosan torzítva örökíti meg Galeotto Marzio mint udvari humanista alakját Antonio Bonfini Beatrix királynénak ajánlott *Symposionja*. A kényes erkölcsi kérdéseket tárgyaló háromnapos „asztali beszélgetés” első napjának főszereplői a narni humanista és Geréb László erdélyi püspök. Bonfini célzatosan az epikureus Galeotto torz figuráját rajzolja meg, a testi gyönyörök apostolaként lépteti fel.¹⁰ Hozzáteesszük, hogy az az agónszerű kérdezz-felelek a királyné öccse, Francesco d' Aragona és Galeotto között, amely megelőzi a püspök és a humanista vitáját, talán a *Symposion* egyik legélvezetesebb, legszellemesebb szakasza. Bonfini találékonyan állítja az olvasó elé Galeotto gondolkodásmódját, az őt érdeklő témákat, okfejtésének módszereit, persze mindezt kiforgatva, paródiászerű végeredménnyel.

Galeotto jó barátságban volt az ifjabb Vitéz János püspökkel is, aki Rómában szintén közbenjárt kiszabadításáért az inkvizíció börtönéből. Mátyás talán éppen ezért fogadta vissza kegyeibe az ifjabbik Vitézt – írja maga Galeotto a *De dictis*-ben. Barátságuk jele lehet, hogy a humanista figurája megjelenik a püspök pontificaléjában. Híres könyvfestő, Giovan Pietro Birago keze alól került ki ez a szerkönyv Rómában, s az egyik lapon a szertartás résztvevői között a mester valószínűleg a testes Galeottót ábrázolta.¹¹

A legtöbb emlék azonban, miként szó volt róla, mégis talán Janussal való barátságáról maradt fenn, köszönhetően a hozzá és róla írt verseknek, levelezésük fennmaradt darabjainak. A költő egyik versében Galeottóhoz implicite orvosi minőségében is szól:

„Tu nunc in patria laetum me vivere credis,
cum tamen in dubio sit mihi vita loco.
Nunc fluidus laxa prorumpit sanguis ab alvo,
nunc saevit rapida tertia febre dies.
Si natalis humus nobis tam triste parabat,
hospitium melius non rediisse fuit.
Quodsi te incolumen superi, Galeotte, reservant,
dimidia videor parte valere mei.”¹²

„Persze, te azt hiszed, itthon vígan töltöm időmet,
Már pedig azt se tudom, holnapig élek-e még.
Löttöd a gyomrom, vér kavarog ki híg ürülékkel,
Harmadnapra emészt gyors lobogással a láz.
Tudtam volna, ilyen nyavalyákkal vár a szülőföld,
Jobb lett volna talán vissza se térni soha.
Óvjon téged az ég minden bajtól, Galeotto,
S félig már magam is újra erőre kapok.”¹³

A magyar kutatás

A magyar kutatás érthető módon mindig is kiemelt figyelmet fordított Galeotto Marzio alakjára, jellemzően az „irodalmár” Galeottóra, a humanistának sokáig kizárólag ezzel az aspektusával foglalkozott. A legnagyobb érdeklődésre számot tartó mű természetesen a *De dictis* volt. Egyetlen kézirat őrizte meg, amely minden bizonnyal Galeotto környezetében keletkezett, s valószínűleg vele került Magyarországra.¹⁴ Ez alapján jelent meg az editio princeps 1563-ban Tordai Zsigmond gondozásában. A II. Miksához szóló előszóból kiderül, hogy a kötet Frangepán Ferencről, Nyaláb várából került Zay Ferenchez, aki másolatot készíttetett róla Tordainak. A Frangepánok felbukkanása Mátyás-közi kéziratok történetében mindig felveti Corvin János közvetítő szerepének lehetőségét, hiszen felesége Frangepán Beatrix volt. Ráadásul a *De dictist* Galeotto Corvin Jánosnak ajánlotta. Nem kizárható tehát, hogy a kódex a hercegnek szóló dedikációs példány.

A művet újra kiadták Schwandtner *Scriptores*-ében 1746-ban,¹⁵ modern szövegkiadását 1934-ben készítette el Juhász László az általa alapított *Bibliotheca*

Medii Recentisque Aevorum címet viselő sorozatban¹⁶ Galeotto leveleinek (1930),¹⁷ verseinek (1932) és Francesco Filelfo *Sfortiasa* ellen írt invektívájának közzététele után.¹⁸ A *De dictis* a XIX–XX. század folyamán többször is lefordították magyarra, elsőként Barna Ferdinánd (1862)¹⁹, majd Kazinczy Gábor (1863)²⁰. Utóbbi hozzáfűtötte az 1563-as kiadás II. Miksához szóló előszavát is. 1901-ben Császár Mihály ültette át magyarra a művet.²¹ A legfrissebb fordítás Kardos Tiboré.

A hazai Galeotto-kutatás élén Ábel Jenő monografikus jellegű, nagy Galeotto-életrajza áll.²² A kiváló munka legnagyobb erénye, s ez teszi ma is érvényessé, hogy rávilágít a kutatás teljes karakterére részleteiben tárva fel a kérdéses pontokat, emellett pedig közöl jó pár, egyébként nehezen hozzáférhető forrást. Számos kérdést tisztáztak már azóta, ám Ábel Jenő anyagkezelése és interpretációja olyannyira organikus, hogy segítségével az olvasó igazán megérti az életmű feltárásának problémáit. Hozzá kell tennünk, hogy a kiváló filológusnak egyáltalán nem volt érzéke tartalmi, kontextuális és stílári kérdésekhez. Pozitívista korának gyermeke volt, ám magyarázhatja-e ez megvetésének mértékét, szemléletének végtelen egyoldalúságát? Galeotto bizonyos műveit mindenesetre teljesen érdektelennek és értéktelennek ítélte. (Ábel így volt egyébként egy másik egykorú, a magyar humanizmuskutatás számára fontos szövegcsoporthal, a corvinák jelentős részével is. Miután 1877-ben megérkezett az a tucatnyi corvina Isztambulból, amelyet Abdul Hamid ajándékozott vissza a magyar egyetemi ifjúságnak – elsőként az 1862-es akadémiai expedíció, Ipolyi Arnold, Kubinyi Ferenc és Henszlmann Imre azonosította őket –,²³ Ábel végezhetette el filológiai értékelésüket.²⁴ Kizárólag a szöveg minősége érdekelt. Nem számolt vele – és nem is tudhatta természetesen –, hogy a szóban forgó kódexek nem Mátyás számára készültek, hanem a piacról szerezték be az akkor hozzáférhető átlagszövegeket egy korábbi magyar tulajdonosnak, valószínűleg Vitéz Jánosnak, aki a saját eszközeivel éppen hogy javítani igyekezett szövegüket kényes filológiai ízlésének jegyében, s a királyi könyvtárba csupán jóval később kerültek be. Ám verdiktjével – és tekintélyével – Ábel „elintézte” Mátyás könyvtárát, innen datálódik az a kijelentés, miszerint a magyar királyi könyvtár tartalmilag értéktelen, hiszen rossz szövegeket hagyományoz. S a gondolat továbbfejlődött: csakis a kulcsin és a reprezentatív érték volt fontos a műveletlen, hadakozó királynak. Ezekkel a közhellyé vált értéktelenségekkel azóta is küzd a kutatás.

Ábel után a hazai Galeotto-kutatás legjelentősebb mérföldköve Juhász László már említett szövegkiadásainak megjelenése volt az 1930-as években. Ezt követően az érdeklődés – legalábbis a publikációk szintjén – alábbhagyott, főként Kardos Tibor érintette Galeotto alakját művelődéstörténeti összefüggésekben, illetőleg közölt egy rövid részletet magyar

fordításban a *De doctrina promiscuá*ból.²⁵ A XX. század derekán Itáliában is elkezdtek foglalkozni a szerzővel. Mario Frezza, Giuseppe Saitta és Eugenio Garin már filozófia- és esztétörténeti szempontból faggatták az életművet. Fontos állomást jelentett a kutatásban az 1975-ben Narniban tartott nemzetközi konferencia, amelynek dolgozatai 1983-ban láttak napvilágot.²⁶ A tanulmánykötetben olvashatók Nagy Zoltán és Szörényi László tanulmányai is, amelyek asztrológiai és filozófiai szempontból közelítették meg Galeottót. Ugyanebben az évben jelent meg Klaniczay Tibor tanulmánya is arról a szellemi környezetről, amely Magyarországon vette körül a humanistát.²⁷ Az ezt követő évtizedekből leginkább Alessandro d' Alessandro, Gabriela Miggiano és Graziella Federici Vescovini neve említhető, akik egyre hangsúlyosabbá tették mágikus, asztrológusi, orvosi oldalára, a háttérben húzódó filozófiai megfontolásokra irányuló figyelmet.

Ezen a ponton kapcsolódott be a munkába Békés Enikő, aki kutatásai középpontjába a *De doctrina promiscuá*t állította, ugyanakkor kiemelten foglalkozott a *De dictis*szel is. Miként maga írja, alapelve Cesare Vasoli – ma már evidensnek tűnő – megállapítása volt, miszerint Galeotto alkotásai is csak korának kontextusában érthetők meg. Egyben pedig követte Gian Mario Anselmi felhívását, aki szerint a megértéshez szövegkiadások, pontosabb forrásmeghatározás, továbbá a kapcsolati hálóra vonatkozó és esztétörténeti kutatások szükségesek.²⁸ Békés Enikő ezen a széles úton indult el, és mélyedt el a későközépkori orvosi, orvosasztrológiai, a mágiára és a fizionómiára vonatkozó irodalomban, fokozatosan feltárva és körülhatárolva, mi is az, ami mindebből érinti Galeottót, ő hol helyezkedik el e tudományok szövevényében. A kutatás első eredményeit tanulmá-

16 ■ Galeottus Martius Narniensis: *De egregie, sapiente, iocose dictis ac factis regis Mathiae ad ducem Ioannem eius filium liber*. Ed. Ladislaus Juhász, BSMRAE, Teubner, Lipsiae, 1934.

17 ■ Galeottus Martius Narniensis: *Epistolae*. Ed. Ladislaus Juhász, BSMRAE, Egyet. Ny., Bp., 1930.

18 ■ Galeottus Martius: *Carmina*. Ed. Ladislaus Juhász, BSMRAE, Teubner, Lipsiae, 1932.

19 ■ Galeotti: *Jellemvonások Mátyás király életéből*. Fordító, Pest, 1862.

20 ■ Galeot Martinus könyve Mátyás király jeles, bölcs és elmés mondasai és tetteiről. Ráth, Pest, 1863.

21 ■ Galeotto Marzio könyve Mátyás király találó, bölcs és tréfás mondasairól és cselekedeteiről. Ford., bev. és jegyz. Császár Mihály, Lamped, Bp., 1901.

22 ■ Ábel Jenő: Galeotto Marzio életrajza. In: Uő: *Adalékok a humanismus történetéhez Magyarországon*. Bp., 1880. 231–294. old.

23 ■ A kódexcsoport jelenleg az ELTE Egyetemi Könyvtárban található. Legtöbbjükről új és részletes leírás készült az OSZK 2018/2019-es corvinakiallításának katalógusában: Zsupán Edina (szerk.): „Az ország díszére.” A Corvina könyvtár budai műhelye. Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 2020. A digitális kódexekhez lásd a corvina-honlapot: corvina.hu.

24 ■ Ábel Jenő: *Corvin-codexek*. Értekezések az MTA nyelv- és széptudományi osztálya köréből, VIII/1. Bp., 1879.

25 ■ Kardos Tibor (vál., jegyz., szerk.): *A renaissance Magyarországon*. Magyar klasszikusok. Szépirodalmi, Bp., 1961. 333–335. old.

nyok formájában tette közzé,²⁹ később PhD-disszertációjában összegezte. A munka *Asztrológia, orvoslás és fiziognómia Galeotto Marzio műveiben* címmel jelent meg a Humanizmus és Reformáció sorozat 35. köteteként a Balassi Kiadónál 2014-ben. Ez a koncentrált, ugyanakkor széleskörű feltárómunka alapozta meg a jelen szövegkiadást.

A szövegkiadás a *Micrologus* folyóirat 1998-ban útjára indított könyvsorozatában, a nagy tekintélyű *Micrologus Library*-ben, annak 119. köteteként látott napvilágot. Mind a folyóirat, mind pedig a könyvsorozat óriási területet ölel fel: foglalkozik a középkor tudásának mindazon szegmensével, amely a humanizmuson, a tiszta teológián, filozófián – leszámítva a természetfilozófiát – és a magas képzőművészeten kívül esik, viszont magába foglalja a hétköznapi élet megannyi praktikus tudását.

A kötet felépítése jól áttekinthető, élén mintegy húszoldalas bevezető tanulmány foglal helyet (*Physician or Quack? Two Examples of Paduan Astrological Medicine from Pietro d'Abano to Galeotto Marzio*), ezt követi a szövegkiadás elveiről és a felhasznált kéziratokról, kiadásokról szóló fejezet, majd maga a kritikai kiadás következik (31–313. old.), amelyet névmutató egészít ki.

A mű tartalma – címének megfelelően – rendkívül tarka és szerteágazó. Előrebocsátjuk, hogy a traktátusban az orvoslás és az asztrológia, az égitestek, csillagok, csillagképek befolyása mindvégig összefonódik. A mikro- és makrokozmosz leképezik egymást, minden mindennel összefügg, az égitestek és a szublunáris világ alkotóelemei, jelenségei egymáshoz rendelhetők, bizonyos elemeket pedig mágikus kapcsolat fűz össze. Gale-

otto anyagkezelésének egyik legfőbb szervezőereje, hogy e megfeleltetéseket bemutassa. Ha a vezérszálát, a „tudományos” tartalmat kívánjuk áttekinteni, akkor a gondolatmenet a következőképpen alakul. A sort a névmágiával kezdi, tisztázza, hogy a csillagok, a tulajdonnevek és a sors között összefüggés van: a nevek a csillagok hatására adatnak, s belőlük viseljük egész sorsa kibontható. Majd a gyógyszerekről, a mérgekről és az ellenmérgekről szól. Am nem csupán maga a tárgy érdekli, hanem az anyagok különféle megnevezése is, s ennek kapcsán kalandozik a Mediterraneum és a Kelet orvoslásában. Megismerkedünk a legmértvadbóbb referenciaszemélyekkel, Hippokratésszal, Galénossal, Avicennával és Averroésszal, akikre Galeotto újra és újra hivatkozik, elismerően nyilatkozva róluk, vagy éppen vitatkozva velük. A testnedvek – epe, fekete epe, nyál, vér – bemutatása következik, amelyek szintén égitesteknek vannak alárendelve, minőségüket is azok határozzák meg. Megfigyelhetünk egyfajta törekvést a szerzőnél arra, hogy közönségét különösen érdeklő, „borzongató” témákról írjon, s talán emiatt is tér ki részletesen a másképpen *melancholiának* hívott fekete epe (*atra bilis*) pszichére gyakorolt hatására, az „őrület” állapotára. A fémeket is az égitestekhez rendeli, s ennek kapcsán szól az egyes planéták, valamint a nap és a hold által okozott vagy hozzájuk köthető betegségekről. Sajátos gondolatmenetével egészen a bolygómozgás leírásáig jut el, amelyet a tánc metaforájával szemléltet.³⁰ Különösen érdekesek az orvoslás pszichológiai vonatkozásai, amelyek bűvópatakként itt is, ott is felbukkannak. Ma is érvényes az orvosba vetett bizalom gyógyítóereje, amelyet Galeotto külön fejezetben tárgyal, rámutatva arra is, hogy az érthetetlen idegen szavak használata a tudatlan tömegek szemében tekintélyt kölcsönöz az orvosnak. Ez persze nem változtat azon a tényen, hogy az így születő bizalomból gyógyulás fakadhat. A világot átható nedvességnak három típusát sorolja fel, majd kozmológiai kitérőt csatol gondolatmenetéhez. De szó esik a négy alapelemről, a vízről, a tűzről, a levegőről és a földről. (Galeotto szerint minden anyóka tudja, hogy a világ e négy elemből áll.) Az elemek az egyes testrészekhez rendelhetők. Itt filozófiai kitérőt tesz, s az antik elnevezések mentségére (víz – Neptunus, tűz – Vulcanus stb.) azt a kereszténység körében meghonosodott magyarázatot hozza fel, hogy az isteni elmében található ideákat az antikvitás istenekként tisztelte, és nevezte meg. Galeotto a tüzet emeli ki a négy elem közül, hiszen ez a szerelem és szeretet megfelelője is: ezek az érzések meleget okoznak az élőlényekben. Később szó esik a férfivá változott nőkről és a szeretkezésről. Ezt követően szerzőnk behatóan foglalkozik a légzés mibenlétével, majd áttér a számmissztikára és bizonyos asztrológiai ábrázolások mágikus erejére. A munka második felében figyelme egyre inkább a kozmoszra és az égre vetül. Értekezik a kilenc szféráról, a tizenkét csillagképről, az idő

26 ■ Galeotto Marzio e *L'umanesimo Italiano ed Europeo*. Atti del convegno di studio, Narni 8 – 11 novembre 1975. Centro di studi storici di Narni, Narni, 1983.

27 ■ Tibor Klaniczay: *L'ambiente intellettuale di Galeotto Marzio in Ungheria*. In *Miscellanea di studi in onore di Vittorio Branca*, Leo S. Olschki, Firenze, 1983. Vol. 3, 545–555. old.

28 ■ Békés Enikő: *Asztrológia, orvoslás és fiziognómia Galeotto Marzio műveiben*. Humanizmus és reformáció. Balassi Kiadó, Bp., 2014. 16. old.

29 ■ A teljesség igénye nélkül lásd például Enikő Békés: *La metafora „medicus-Medici” nel De doctrina promiscua di Galeotto Marzio*. *Camoenae Hungaricae* 3 (2006), 29–38. old.; Enikő Békés: *Medical Astrology in Galeotto Marzio's Treatise Dedicated to Lorenzo el Magnifico*. In: A. Steiner – Weber (ed.): *Conventus Neo-Latini Upsaliensis: Proceedings of the Fourteenth International Congress of Neo-Latin Studies*. Brill, Leiden, Boston (MA), 2012. 211–219. old.; Békés Enikő: *Scientia sexualis és hercegi kultúrpolitika: egy szövegkiadás tanulságai*. In: Kecskeméti Gábor, Tasi Réka: *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*. Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28. Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012. 63–77. old.; Uő: *Orvosi asztrológia Galeotto Marzio De doctrina promiscua című művében*. *Orpheus noster* 5 (2013) 4. szám, 7–16. old.

30 ■ A fejezetet magyar fordításban közli Kardos: *A renaissance Magyarországon*, 333–335. old.

jelzésében és mérésében játszott szerepükről, arról, hogy a csillagok állása miként vetíti előre, s teszi megjósolhatóvá a horoszkópok révén az időjárási körülményeket, a várható termést és általában az emberi közösség életének alakulását. Még az órákat is a bolygók uralják, s ezeknek megszabott tevékenységeik vannak. Alljon itt egy példa erre:

„Iuppiter órájában igen üdvös útnak indulni, hercegeket meglátogatni, házasságokat és menyegzőket elrendezni, vetni, fát ültetni vagy oltani, előkelőkkel és királyokkal kereskedni és építkezésekbe fogni. Továbbá Juppiternek ebben az órájában javasoljuk az orvosság bevételét, az érvágást, szintúgy a gyógyszerkeverést és a lekvárfőzést. De szigorúan tiltjuk a nagyon meleg fűszerek – mint a bors, a fahéj, a szegfűszeg és más ilyesmit – bevételét, hasonlóképpen a tüzes dolgokkal való foglalkozást, mivel a tűztől ekkor óvakodni kell, hiszen nem ok nélkül tulajdonította a villámot Iuppiternek az antikvitás.”³¹

Galeotto külön fejezetet szentel a víznek. Ez a szakasz igazi kultúrtörténeti csemege, szerzője olyan sok szempontból közelíti meg a tárgyat, és annyi érdekességet sorol fel. A vízről áttér az apályra és dagályra, hogy aztán teljes egészében a Holdnak szentelje figyelmét. Az utolsó fejezetek pedig szinte asztrológiai kézikönyvként szolgálnak, kiegészülve szűkebb értelemben vett csillagászati tudnivalókkal is. A mű bázisát az antikvitás tudása képezi, Galeotto első sorban ebből a perspektívából beszél, ugyanakkor kitűnik törekvése arra, hogy anyagát krisztianizálja, ahol lehet, az ókori pogány jelenségeket valamilyen érvényes magyarázattal tegye a kereszténység számára is emészthetővé. Ilyen magyarázattal találkozunk a világ alkotóeleminek megnevezése kapcsán, de az *interpretatio Christiana*t alkalmazta a Múzsák esetében is, akik szerint az Istentől érkező inspirációk. Mindez azonban valóban csupán a váz, amely körül végtelen gazdagságú ismeretanyag alkot tarka szövevényt.

Miként említettük, Galeotto szövegének ez a legelső teljes kiadása. (Korábban csupán Mario Frezza tett közzé belőle bizonyos részeket olasz fordítás kíséretében 1949-ben.) Egyébként pedig a legelső olyan kiadás, amely mindkét ismert kéziratot, a firenzeit (F)³² és a vatikánit (V)³³ is figyelembe veszi, még akkor is, ha – miként Békés Enikő megállapítja –, a vatikáni szöveg a firenzei másolata lehetett. Az editio princeps (1548, E szigla)³⁴ kizárólag a firenzei kéziraatra épült, az azt követő kiadások pedig kivétel nélkül az editio princepsét tették újra közzé. A szövegtest integer voltát tekintve egyetlen, noha nem jelentéktelen különbség mutatkozik a fennmaradt kézirat(ok) és a nyomtatott kiadások között. Már az editio princeps sem hozta – talán (Szörényi Lászlótól kölcsönözve a terminus technicust) delfinológiai megfontolásból a homoszexuális vonatkozások miatt – a *coitus*ról szóló részt a XIX. fejezetben.³⁵ Jelen kiadás természetesen már tartalmazza. A kiadás alapszövegét továbbra is a firenzei kézirat képezi, ám

meg kell jegyeznünk, hogy a központosítás és a tagolás nagyon sok mindent átemel az editio princepsből. Az apparátus két részre oszlik, egyfelől a Galeotto által jelzett antik, keresztény és arab szerzőktől vett idézetek pontos *locusait* találjuk meg benne, majd pedig a szövegkritikai rész következik. Az antik szerzők nevét legtöbbször a főszöveg is jelzi, ám bizonyos esetekben ennek ellenére sem volt fellelhető az idézett részlet, amennyiben nem szószertinti idézésről, esetleg eleve téves attribúcióról volt szó.

Békés Enikő elismerésre méltó óvatossággal bának a firenzei kézirat szövegével, és valóban csakis a szükséges javításokat hajtja végre. A munkát segíthette, hogy a firenzei kézirat is gondos, korrigált szöveg. (Nem kizárt, hogy a dedikációs példányról van szó, amely a szerző felügyeletével készült. Az ilyen kéziratok különösen értékesek a szöveg hagyomány szempontjából. Említést érdemel, hogy a XV. századi magyar humanizmus számos ilyen kitűnő szöveggel büszkélkedhet, hiszen jeles humanisták ajánlották fel, küldték el műveiket a felügyeletükkel készült kódexek formájában mindenkinek. Nagyon figyelemre méltók ilyen – szövegkritikai – értelemben Marsilio Ficino Budára küldött munkái, de a Bartolomeo Fonzio összes műveit tartalmazó corvinát is említhetnénk.³⁶ Ezek a kódexek az adott szerzők műveinek szöveg hagyományában kiemelt helyet foglalnak el, sokszor annak alapját képezik.

31 ■ „Iovis hora iter arripere, principes visere, matrimonia, nuptiasque contrahere, sementem facere, arborem plantare, aut inserere, cum optimatibus regibusque negotiari, aedificia incipere optimum est. Praeterea hac Iovis hora medicamen sumere, sanguinem minuere, medicinas simul miscere electuariaque conficere suademur. Sed odorama nimis calida, ut piper, cinnamum, gariophyllum et alia huiusmodi sumere, nec non res igneas tractare, cum ab igne tunc maxime cavendum sit, non enim sine causa Iovi fulmen tribuit antiquitas, penitus prohibemur.” Marzio 2024, 177., XXV. c. A főt közölt részlet a recenzio szerzőjének fordítása.

32 ■ Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Plut. 52.18.

33 ■ Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Ottob. Lat. 1838.

34 ■ *Libre de doctrina promiscua*. L. Torrentinus, Florentiae, 1548.

35 ■ A részletet Békés Enikő máshol részletes elemzésnek vetette alá. Lásd Békés: *Scientia sexualis* (i. m.).

36 ■ Ezek a corvinák a wolffenbütteli Herzog August Bibliothekben találhatók. Lásd hozzájuk részletesen: Zsupán Edina: *Laudatio principis. A wolffenbütteli corvinák*. Humanizmus és reformáció. HUN-REN-BTK Irodalomtudományi Intézet, Bp., 2024.

37 ■ Lásd pl. Békés Enikő: *Physiognomy in the descriptions and portraits of King Matthias Corvinus. Acta Historiae Artium* 46 (2005), 1–4. szám, 50–98. old.; Mátyás király ikonográfiája. In: Farbak Péter et al. (szerk.): *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a magyar királyi udvarban (1458–1490)*. BTM, Bp., 2008. 215–216. old.; *The Physiognomy of a Renaissance Ruler. Portraits and Descriptions of Matthias Corvinus, King of Hungary*. VDM Verlag Dr. Müller, Saarbrücken, 2009.; Ritratti „all’antica” ed emblemi di Mattia Corvino. In: Péter Farbak et al. (a cura di): *Mattia Corvino e Firenze: Arte e Umanesimo alla Corte del Re di Ungheria*. Giunti, Firenze, 2013. 148–151. old.

Ilyen lehet Galeotto szóban forgó firenzei kézírata is.) A kritikai apparátus mindvégig jelzi F saját, egykorú javításait. A fennmaradó hibák többnyire egy-egy szó elírására, betűk vagy szótagok kihagyására, grammatikai következetlenségekre korlátozódnak. Ezek egy részét javította az editio princeps, ám Békés Enikőnek minden esetben mérlegelnie kellett utóbbi javításait, s döntést kellett hoznia arról, hogy elfogadja-e őket. Az apparatus criticus ezt a folyamatot is tükrözi. Ugyanakkor, mivel mind a vatikáni kézirat, mind pedig az editio princeps a firenzei kézírattól függ, variánsaikat csakis akkor tünteti fel, ha azoknak lényegi, jelentésmódosító szerepük van, vagy a nyelvtani struktúrát változtatják meg. Nagyon helyes az az eljárása, hogy az egyenes idézeteket a Galeotto által követett formában hagyja, s a mai kiadásokban található eltéréseket az apparátusban hozza. A nagy figyelemmel végrehajtott korrekciók szépen kisimítják a firenzei kézirat szövegét, s összességében megállapíthatjuk, hogy kompakt, jól érthető, világos szerkezetű, áttekinthető, nagyon jól használható kiadás született.

A tömör, ugyanakkor rendkívül informatív bevezető tanulmány célja, hogy bizonyítsa: Galeotto Marzio orvosi-asztrológusi felfogása alapvetően a híres padovai orvosprofesszor, Pietro d'Abano (1257 k. – 1316 k.) műveire és nézeteire vezethető vissza. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy a feladat, a tudományos és esztétikai előzmény meghatározása még annak ellenére sem volt könnyű, hogy d'Abano hatását már korábban is feltételezték. A nehéz, vegyes tartalmú szövegben különös kihívás volt „rendet tenni”, átlátni súlypontjait és megtalálni azokat a fő erővonalakat, amelyek elvezettek a kapcsolat igazolásához. A szerző konklúziója szerint a *De doctrina promiscua* d'Abano legfontosabb munkái, a *Conciliator* és a *Lucidator* témáit tárgyalja, ám következtlenül, önkényesnek tűnő elrendezésben. A dolgozat azonban sokkal több e kapcsolat bizonyításánál, hiszen mindeközben feltárul az a szellemi hagyomány – beleértve az antik és az iszlám előzményeket is –, amelyből először d'Abano, majd pedig Galeotto tudományos (eszme)rendszere táplálkozott. D'Abano munkásságát az arisztotelészi természetfilozófiára, a galénoszi testnedv-elméletre, valamint az iszlám asztrológiai és orvosi szerzőkre alapozta, asztrológiai alapon közelítve meg az orvoslást. Az ő nyomában így tett Galeotto is, a világot egységként fogta fel, amelyben a mikro- és makrokozmosz jelenségei összefüggnek, folyamatos kölcsönhatásban állnak egymással. A mágia jegyében alkalmazott talizmánok, a fiziognómia, a chiro-mantia, azaz mindaz, amivel Galeotto kitüntetett figyelemmel foglalkozott, ebbe a működési rendbe illeszthető: olyan módszerek, amelyek közvetítik a makrokozmosz, az égitestek üzenetét, erejét és hatását. A jó orvosnak pedig mindezzel tisztában kell lennie, különben nem orvos, csak kuruzsló. Pietro d'Abano maga is ezt vallotta, a *medicus*nak mind a

természetfilozófiában, mind pedig az asztrológiában jártasnak kell lennie.

Békés Enikő a *De doctrina*, a *De dictis* és a *Chiro-mantia perfecta* alapján arra következtet, hogy a humanista számára a fiziognómia tana különösen fontos volt, a kozmosz és az emberi természet interakciójáról vallott nézeteinek központi elemét képezte. Röviden: az asztrológia az egyes embernek nem csupán a belső tulajdonságait, hanem a külső megjelenését is meghatározza. Az elmélet hosszú tradícióba ágyazódik, már a babilóniai *omina*-irodalomban fellelhető volt, és az iszlám hagyomány közvetítésével jutott el a nyugati egyetemekre. A szerző/szövegkiadó szerint Galeotto műve azért is figyelemre méltó, mert egyedülálló részletességgel mutatja be a születési időpont és a külső megjelenés kapcsolatát. Példákkal igazolja, hogy a legfőbb forrás itt is Pietro d'Abano, tágabb kontextusban pedig a padovai természetfilozófiai iskola. A padovai professzor az asztrológia és az ember tulajdonságainak kapcsolatát az orvoslásban kamatoztatta úgy, hogy kiegészítette Galénosz testnedv-elméletével, amely szintén azt hirdeti, hogy a testnedvek befolyásolják az ember erkölcsi tulajdonságait, temperamentumát (*complexio*) és külső megjelenését. A testnedvekre viszont az égitestek és konstellációik vannak hatással, s mindez megmutatkozik a személy külső sajátosságában is. A két elmélet bonyolult szövevénye sajátos orvoslási módszert eredményezett, amelyet d'Abano nyomán Galeotto is követett. Békés Enikő ugyanakkor feltételezi, hogy d'Abano nézeteit Michele Savonarola *Speculum Physionomie* című műve közvetítette. A három szerző közötti kapcsolatot szövegyszerű példákkal is igazolja. A tanulmány gondolatmenete szerint mindez jól jelzi, hogy Galeotto milyen szoros kapcsolatot feltételezett test és lélek között. Közismert, hogy éppen emiatt került az inkvizíció elé is, hiszen tudományos meggyőződése szerint a lélek nem létezhet a test nélkül. Egyébként Pietro d'Abano is hasonló sorsra jutott, nézetei miatt többször is bebörtönözték, börtönben halt meg. Békés Enikő a fiziognómia korabeli szerepével, „működésével” Galeotto-kutatásain kívül is sokat foglalkozott. A diszciplína megismerésével olyan alapvető kulcs került a kezébe, amely nélkülözhetetlen a kor-szak portréművészetének pontos értelmezéséhez, az alkotásokban kódolt üzenetek megértéséhez. Ezen a téren különösen a Mátyás-portrék feltárása köszönhet sokat dolgozatainak.³⁷

A bevezető tanulmány egyik fontos konklúziója, hogy Galeottonak a skolasztikus arisztotelészi hagyományt tükröző világnézete és munkamódszere alátámasztja azt az egyre plasztikusabban körvonalazódó megfigyelést, miszerint a platonizmust tudatosan újrafelfedező és favorizáló XV. században az arisztotelészi hagyomány is erőteljesen tovább élt.

Békés Enikő a bevezető tanulmányban csak egyetlen mondat erejéig tér ki a *De doctrina promiscua* szövegalkotásának egyik sajátosságára, amellyel más munkáiban behatóan foglalkozott, s amely abban áll, hogy Galeotto a tudományos prózában klasszikus szerzőktől vett idézeteket citál, orvosi, orvostörténelmi megfigyeléseit újra és újra antik szerzőktől vett részletekkel támasztja alá.³⁸ (Emellett keresztény szerzőktől, egyházatyáktól és skolasztikusoktól vett idézetek, valamint bibliai citátumok és arab szerzőkből vett részletek is helyet kapnak, ám jóval kisebb mértékben. Az arabok közül Avicenna és Averroës a legfőbb forrás.) Ezek szó szerinti, egyes idézetek, mint említettük, legtöbbször a hivatkozott szerző nevének megjelölésével. Nem a jól ismert humanista szövegalkotásról van itt szó tehát, melynek során az ókori alkotók fordulatai a humanista szerző természetes „szókincsét” képezik, amelyből szabadon válogat és konstruál, hanem kiemelt, pontos hivatkozásokról. Ennek a szöveghasználati technikának mindenképp hangsúlyozandó eleme, hogy az idézett szerzők igen gyakran nem tudományos alkotók, hanem szépírók, főként költők. Békés Enikő magyarázata szerint ezek „mintegy humanista pecsétként lépnek dialógusba a *De doctrina* kontextusával, hitelesítő lenyomatként az orvosi, asztrológiai fejtegetéseken.”³⁹ A fontos megállapításhoz hozzá kell fűznünk, hogy az antik idézeteknek akár még nagyobb szerep is tulajdonítható a szövegformálás szempontjából. Úgy tűnik, mintha Galeotto egyenesen szövegstrukturáló elemként használta volna őket, azaz körük rendezve tárgyalta volna a tudományos anyagot. Ez a lépés tükrözi azt a humanista esztétikai attitűdöt, miszerint az antik alkotások – méghozzá elsősorban a költői művek – a világ és az ember legmagasabb szintű és legigazabb megismerésének útját jelentik. Ilyen értelemben tehát nem vált el egymástól tudomány és költészet, a költői szövegek ugyancsak a tudás hiteles forrásai voltak. Amikor Galeotto a világot átható nedvesség három típusát a három Párkának felelteti meg, érzékelteti, hogy ezt a költők nyomán teszi, akik égből kapott bölcsességükkel („poetarum coelitus data sapientia”⁴⁰) fogalmazták meg mindezt a Párkák mítoszával. Érdekes megfigyelni fejezetről fejezetre azt a folyamatot, ahogyan a „tudományos” szöveg „irodalmivá” fordul, onnan érvel, majd pedig visszatér a tudomány világába. Meg kell jegyeznünk ugyanakkor azt is, hogy a *De doctrina promiscua* teljes anyagát, mindazt, amit tárgyal, túlnyomórészt az antikvitásból veszi, az antik költői citátumok tehát teljes természetességgel kapnak helyet a tudományos munkában.

S említenünk kell pusztán a stílus erejét. Ez a szempont, a nyelvi megformálás szépsége nem hagyhatta hidegen. A narni mester nagyon szépen ír latinul. Ezt akár a Mátyás királyról szóló könyvecskéjében is megfigyelhetjük, de a *De doctrinában* is. Beszédeselek a szövegkiadás bevezető tanulmányában hozott pél-

dák: ezekben Galeotto nem tett mást, mint választékosan átfogalmazta d’Abano, illetőleg Savonarola díszítetlen, felsorolásszerű latinját. De a szöveg és a stílus kvalitásáról árulkodik az is, hogy bár tudományos prózáról van szó, Galeotto szövege a tartalom és a gondolatmenet bonyolultsága ellenére jól érthető. (Ez természetesen a szövegkiadót is dicséri.) A *De doctrinában* a beszűrt egyenes költői idézetek alkalmazása arra, hogy időről-időre váratlanul megemelve a szöveg stílusát, a költői nyelv erejét vigyék bele. A fokozatos stílus emelkedést (*climax*) nagyon jól megfigyelhetjük például a fémekről szóló fejezetben, amelyet Kardos Tibor magyar fordításban közölt.⁴¹ A fejezet vége felé haladva a nyelvhasználat észrevétlenül megváltozik, a tudományos próza átadja a helyét az „irodalmi” nyelvnek, s a gondolatmenet a bolygó táncának szép metaforájával zárul, ebben éri el csúcspontját. A stílus emelkedést az egyre sűrűsödő idézetek is nagyban segítik. Mindez esztétikai szinten járult hozzá a mondanivaló érvényességéhez, növelve a meggyőzőerőt, és korszerűvé téve a nem magától értetődően közkedveltségnek örvendő tartalmat. (Itt kell megjegyeznünk, hogy a korszakban az asztrológia megítélése is ellentmondásos volt.)

Hogy a stílus szempont Galeotto esetében valóban releváns lehetett, azt a latin nyelvvel kapcsolatos nézetei is indokolják. Még ha nem is nevezhető nyelvteoretikusnak, vitathatatlan, hogy érdeklődött a latin nyelv megújításának s a helyes latinságnak a kérdései iránt, mi több, a latinitás nagy harcosa volt. Közismert, hogy a humanisták többsége a quattrocento Itáliájában a görög kultúra és nyelv bővületében élt, úgy vélték, a görög ismerete nélkül latinul sem lehet igazán jól tudni. Akadtak azonban olyanok is, akik nem osztottak e csodálatban, attól tartva, hogy a görög nyelv nagy befolyása az újrafelfedezett és megtisztított latin kárára lesz. Galeotto is e tiszta latinság védelmezői közé tartozott. Részben ez állt a háttérben híres polémijának Francesco Filelfoval, a görög nyelv egyik legjelentősebb propagátorával. E védelmező attitűdnek a *De doctrina promiscuában* is számos helyen megtalálni a nyomát. Rögtön a prefáció végén olvassuk:

38 ■ Békés: *Asztrológia*, 55–57. old.; Antik idézetek szerepe a humanista olvasási és szövegalkotási gyakorlatban. *Ókor* 20 (2021), 2. szám, 55–62. old.; The role of ancient quotations in humanist practices of reading and text creation. *Camoenae Hungaricae* 8 (2023), 31–44. old.

39 ■ Békés: *Antik idézetek*, 56. old.

40 ■ Marzio 2024, 120., XVI. c.

41 ■ Kardos: *A renaissance Magyarországon*, 333–335. old.

42 ■ „Unum tamen in huius sermonis fine admonemus, propter rerum varietatem, quae in libro est, coacti sumus nonnullorum testimonio uti, quorum interpretes minime idonei sunt in lingua Latina, coactus sum verba quaedam mutare, ne aliquid insertum non Latinum.” Marzio 2024, 38. old., Praef.

43 ■ Szőrényi László: Galeotto filozófiai értekezéseinek antik forrásai. *Irodalomtörténeti Közlemények* 86 (1982), 46–52, 48. old.

44 ■ A metaforával Békés Enikő behatóan foglalkozott. Lásd pl. Békés: *La metafora* (i. m.); Békés: *Asztrológia* (i. m.), 143–155. old.

„Ennek a szövegnek a végén mégis egy dologra felhívjuk a figyelmet: a könyvben fellelhető dolgok sokfélesége miatt arra kényszerültünk, hogy számos olyan mű tanúbizonyságával éljünk, amelyek fordítói igen kevésbé voltak jártasak a latin nyelvben, s így kénytelen voltam bizonyos szavakat megváltoztatni, *nehogy bármi nem latin bekeverüljön a szövegbe.*”⁴² (Kiemelés tőlem, ZSE.)

A szerző mindenekelőtt a görög szavakkal és a grécizmusokkal szemben szigorú, az arab eredetű kifejezésekkel szemben jóval megengedőbb, miként erre Szörényi László rámutatott.⁴³

Ugyanakkor az ilyen jellegű közvetlen utalások ellenére is kevésbé szokás hangsúlyozni, hogy Galeotto művén, a felhasznált forrásokból merített tételek interpretációján nagyon erős nyomot hagyott a humanista szövegkezelés alpművelete, a filológiai vizsgálat. Vitathatatlan, hogy elsősorban természet-tudományos, azon belül pedig orvosi témákat tárgyal, ám megközelítésmódját, a felhasznált szerzők szövegeinek elemzési metódusát, s ebből következően esetenként saját argumentációját is a filológia eszköztárából veszi. A IX. fejezetben például Avicenna bizonyos tévedéseire kíván rámutatni, s az olvasó meglepődve tapasztalja, hogy ezek a tévedések valójában megfogalmazásbeli, szóhasználatot érintő egyenetlenségek és következtetlenségek. Galeotto filológusként, bámulatos akribiával hasonlítja össze az egyes Avicenna-helyeket egymással és másoktól vett *locus*okkal. Mindeközben pedig újra és újra alkalmat talál arra is, hogy az antik irodalomra vonatkozó, esztétikai jellegű megjegyzéseket tegyen. Ebben a fejezetben például Senecáról és Lucanusról fejt ki véleményét, s egy kérdésben Quintilianusról is. Máshol a *fabulákkal* foglalkozik, a fő tárgyat illetően csakis azért, hogy bemutassa az elalvás megkönnyítésében vagy éppen megnehezítésében játszott szerepüket, de ennek kapcsán általában is bemutatja a *fabula* „irodalomelméleti” mibenlétét (XXI. fejezet).

Ugyancsak figyelemre méltó, hogy tisztában van a fordítás szövegtorzító szerepével, s ebből következően az értelmezés nehézségeivel, a pontatlanságok tisztázása során újra és újra megemlíti ezt a lehetőséget, s állást is foglal egy-egy fordító megoldásaival kapcsolatban. Továbbá minden esetben izgalmas figyelemmel kísérni munkamódszerét, a folyamatot, ahogyan megközelít és tisztáz egy problémát. A mű maga is nyelvi kérdésből indul ki, az előszóban Galeotto etimológiai levezetését adja Lorenzo de' Medici nevének. Miként majd az első fejezetben kifejti, a nevek „coelitus”, azaz égből kapottak, s determinálják viselőjük sorsát. A szerző ezt a tudományos tételét természetesen Lorenzo dicsőítésére használja fel. Hátterében az orvos-uralkodó régi metaforája húzódik.⁴⁴ Az uralkodókkal egyenrangú Lorenzo a politikai fo-

lyamatokat orvosként gyógyítja Itáliában, erre predestinálja neve, hiszen a 'Medici' 'orvos'-t jelent. Keresztneve pedig a 'babér' (laurus) szóból vezethető le, amely növény több más előnyös tulajdonságai mellett a háborúk és a művészetek hőseinek homlokát szokta díszíteni. A névetimológia jelentette tehát a felütést Galeotto számára, s ez általában véve is egyik alpmódszere volt a tudományos kérdések vizsgálatában.

A *De doctrina promiscua* mintaszerű latinítása már önmagában is a horatiusi *utile* és *dulce* egységének igényét idézi fel az olvasó számára, de emellett Galeotto annyi apró érdekességgel gazdagította, élénkítette a szöveget, hogy a mű a tudományos értekezésen túl a szórakoztató olvasmány olvasatát is felkínálja. Kis, sokszor anekdotaszerű egységek sora formálja az orvosi tartalmat. Ez utóbbi pedig – időnként az az érzésünk – mintha csak ürügy lenne számára, hogy a legkülönbözőbb tárgyakról kifejttesse gondolatait. A frissen közzétett szöveg most lehetőséget kínál mindezek kiaknázására, további elemzésekre, új vizsgálati szempontok bevonására. Nem utolsó sorban azért, mert olyan praktikus dolgok is helyet kapnak benne, amelyek a hétköznapi élet szférájába tartoznak, és amelyekről általában kevesebb szó esik. (Csak egyet említve, olvashatunk például a hangszerekről, azok működéséről is.) S miként láttuk, a *De doctrinában* a nyelvi szempont sem elhanyagolható, sőt a mű esztétikai tekintetben pedig egyenesen kiaknázásra vár.

A *De doctrina promiscua* szövegkiadása mindenképpen megkoronázza azt az úttörő, hiánypótló és monografikus eredményű munkát, amelyet Békés Enikő a Galeotto-kutatás terén kifejtett. Sikerként újra a tudományos diszkurzus részévé tennie a magyar humanizmus e meghatározó alakjának életművét és megteremtienie minden további kutatás kiindulópontját. □

A HERMETIKA SZÍNE ÉS VISSZÁJA

SZÓNYI GYÖRGY ENDRE

Hamvas Endre Ádám:

Hermész Triszmegisztosz titkos arcai

Szenzár, Budapest, 2023. 332 oldal, 4999 Ft

Mielőtt rátérnék Hamvas Endre nagy ívű monográfiájának részletes értékelésére, összefoglalom azt a ma is jelentős érdeklődést keltő kultúrtörténeti folyamatot, amelybe Hermész Triszmegisztosz tanainak históriája illeszkedik.

A késő hellenizmus (i. e. I. század – i. sz. II–III. század) világa furcsa, ellentmondásos világ volt. E korszak meghatározása sem könnyű, mást jelent a politikátörténetben, az antik művészet vagy a filozófia korszakolásában, bár e különböző jelenségek közös többszöröse arra az időszakra utal, amelyben a görög kultúra túlcordult az eredeti Helláson, és Nagy Sándor hódításainak folyományaként más kultúrákkal keveredett. Ezzel párhuzamosan a görög műveltség asszimilálta a Kelet-Mediterráneum különböző kultúráit, művészetét, vallását. Ezen eklektikusnak vagy szinkretikusnak mondott produktum nyelvi kifejezőeszköze a görög nyelv volt.

A késő hellenizmus idején Európát, a Közel-Keletet és Észak-Afrikát politikailag a Római Birodalom fogta abroncsba, és hatalmas katonai erejével, valamint erős gazdaságával több évszázadon át meg is tartotta. Az ideológia és a vallási élet ugyanakkor meglehetősen kötetlen volt, a római vallás örömmel integrálta a meghódított népek panteonját, a filozófiai és a művészeti szabadság is létezett. Sokféle irányzat élt egymás mellett.

A monoteizmus megjelenése – először a zsidó nép, majd a gyorsan terjedő kereszténység formájában – számos új konfliktust hozott. A császárság első évszázadaiban a keresztények megtörésére irányuló politika véres üldözésekbe torkollott, aki olvasta Spíró György *Fogság* című regényét, tudományosan is jól megalapozott, lenyűgöző rajzot kaphat e korról – nemcsak Rómáról, a zsidókról és a keresztényekről, hanem az alexandriai egyiptomi-hellén kultúráról is. A kereszténységet azonban nemcsak külső támadások érték, már a kezdetektől belső harcok, teológiai ellentétek szabdalták (ariánusok, donatisták, markioniták, gnóosztikusok), melyek a hatalmi harc új tétjei miatt még jobban felerősödtek, miután Nagy Konstantin államvallásként fogadta el Krisztus követőinek tanait.

A késő hellenizmus idején, főleg Keleten és Afrikában, sokszor a platóni miszticizmus, az egyiptomi vallás maradványainak és bizonyos titkos, zsidó és/vagy keresztény aszkéta tanoknak elegyéből kis szekták nőtt ki, a remeteség közösségeiben az intuitív megvilágosodást keresve. Egy vagy több ilyen kis közösség egymáshoz hasonló tagjai lehettek a szerzői annak a görög nyelven fennmaradt traktátusgyűjteménynek, melyet ma *Corpus hermeticum*-ként ismerünk. A főszereplői Hermész Triszmegisztosz és Poimandrész.

A maguk korában e szövegek nem voltak különösebben ismertek, bár egyes egyházatyák hol elítélően, hol megengedően – például Lactantius – megemlégték őket. A *Corpus* bűvópatakként élte túl a középkort, néhány kéziratot példánya egyes kolostori könyvtárakban rejtőzött, s közben az eredeti, a vallási és filozófiai megvilágosodást tárgyaló szövegek mágikus tartalmakkal is keveredtek. A görög mitológiában Hermész egy bonyolult genealógiával és természetfelruházott isten, ám Hermész Triszmegisztosz az egyiptomi papnak, majd az írás istenének, Thotnak a tulajdonságait is magára vette.

A hellén kultúra lehanyatlásával a görög filozófia örökét az arab tudományosság vette át, s itt Hermész alakja jelentős átalakuláson ment keresztül. Mindezekelőtt megsokszorozódott. Az arab források három Hermészről beszéltek (Triszmegisztosz így nemcsak háromszor nagy, hanem valóságos hármasság lett): az első azonos Hénok bibliai pátriárkával (arabul Idrisz), aki szépapjától, Ádámtól tanulta az égitestek mozgásának és az órák számításának tudományát; a második babilóniai király volt, bölcselő és Püthagorasz mestere; végül a harmadik Egyiptomban élt, és természettudományokkal foglalkozott, őt tartják az alkimia atyjának és Aszklépiosz mesterének.

Konstantinápoly elfoglalásával gyökeres fordulat állt be: megkezdődött a görög értelmiség nyugatra emigrálása. Nagy tömegű görög kéziratot hoztak magukkal. A XV. században a *Corpus hermeticum* eredeti görög szövegeit a firenzei reneszánsz újra felfedezte, és az akkoriban hódító neoplatonizmussal, egyszersmind a kereszténységgel is összeépítette.

1460 körül egy szerzetes, Leonardo da Pistoia Makedóniában megtalálta a *Corpus hermeticum* egy

1 ■ *Corpus hermeticum*. Ford., bev., jegyzetek Hamvas Endre. Lectum, Szeged, 2010.

példányát, és Firenzébe vitte. A felfedezés annyira lázba hozta Cosimo de' Medicit, a köztársaság nem hivatalos egyeduralkodóját, hogy megbízta udvari filozófusát, Marsilio Ficinót, hagyja abba a Plátón-fordítást, amelyen éppen dolgozott, és lásson neki a *Corpus* latinra ültetésének, mert még halála előtt olvasni szeretné ezt a revelatorikus szöveget. A nagy hatású fordítás (első, Ficino által nem autorizált kiadása 1471) hatalmas karriert futott be. E hatás többfelé ágazott. Nyilvánvalóan inspirálta

a neoplatonista-keresztény szinkretikus filozófiát és teológiát, ahogy Hamvas Endre részletesen dokumentálja is a *prisca theologia* eszméjét. Más vonalon megtermékenyítette a filológiát, a fordítások, kommentárok, további szövegek felfedezése és kiadása végighúzódik a XVI. századtól egészen napjainkig, amint azt Hamvas Endre teljes magyar fordítása és értelmezései is bizonyítják.¹ Végül, de nem utolsósorban a hermetikus szövegek úgy is kultikussá váltak, hogy a rájuk hivatkozók nem is ismerték az eredeti *Corpus*-t, de egyes motívumait és elsősorban a főszereplő Hermész Triszmegisztosz belekeverték a legkülönbébb ezoterikus és mágikus spekulációkba. Ezeket már nem lehet egyértelműen hermetizmusnak nevezni, hiszen nincs organikus kapcsolatuk sem a görög szövegekkel, sem pedig az őket összeállító és/vagy használó közösséggel. A

dichotómia és a kapcsolat jelzésére Wouter Hanegraaff a hermetizmus és a hermeticizmus megkülönböztetését javasolta, és ezt Hamvas Endre is átveszi.

A XVI–XVII. század mindkét irányzat virágzását hozta. Ezt nevezhetjük a klasszikus ezoterizmus korszakának, mások az „okkult filozófia” és „a reneszánsz mágusok kora” címkéket használják. 1614-ben jelentős fordulat következett be: a svájci születésű, de Angliában élő protestáns késő humanista, Isaac Casaubon *De rebus sacris et ecclesiasticis exercitationes* című traktátusában alapos filológiai és nyelvészeti érveléssel bebizonyította, hogy a *Corpus hermeticum* görög szövegei nem keletkezhetek Mózes korában, ahogy azt előzőleg még Ficino is gondolta, hanem jóval később, a már említett késő hellenizmus idején. A bizonyítást a humanista közösség nem fogadta el, például Athanasius Kircher, a jezsuita polihisztor még a század közepén is vitatta (*Obeliscus pamphilius*, 1650), de említhetjük a cambridge-i neoplatonistákat

is, akik közül Ralph Cudworth *The True Intellectual System of the Universe* (1678) című munkájában Kircher érvelését fogadta el, és a *Corpus*-ban egy egyiptomi ősi monoteista vallás nyomait kutatta. Bár még Newton is érdeklődött a hermetikus tanítások iránt, a század végétől a racionalizmus, majd a felvilágosodás hatására a hermeticizmus, és ezzel együtt Hermésznek mint ősi tekintélynek a tisztelete egyre inkább az okkult ellenkultúra részévé vált.

Metszet részlete egy 1609-es kiadású traktátusból

sorozata is: *The History of Magic and Experimental Sciences* (1923–58).

Hamvas Endre is ezt a modellt követi, monográfiájának értékei közé tartozik az anyag – mind a szakirodalom, mind az elsődleges források – imponáló ismerete; a teljes *Corpus hermeticum*-ot korábban (2010) ő maga fordította magyarra, majd néhány további szöveggel és alapos magyarázatokkal kiegészítve megjelentette a *Hermész Triszmegisztosz bölcsessége* című kompendiumot (2020), melynek immár negyedik újranyomása is elfogyott. Az itt tárgyalt könyv a *Corpus hermeticum* recepció- és hatástörténetét mutatja be, magyarul ez a legteljesebb ilyen témájú munka. Miközben a fent jelzett periódusra koncentrál, Hamvas kitér a hellenizmus előtti kapcsolódási pontokra is, kritikailag bemutatja a modern szakirodalom sarokköveit, illetve röviden megemlíti a modern hermetizmus további lehetséges vizsgálatainak némely aspektusát.

A *Corpus hermeticum* és a hermetizmus recepciótörténete nagyjából három szakaszra osztható: a mitikus ködbe vesző kezdetekre, a késő hellenizmus korától a XVII. század végéig tartó időszakra, majd a felvilágosodás utáni – és máig tartó – okkult ellenkultúra, illetve a vele párhuzamosan a XIX. századtól kezdve kialakuló modern kultúr- és vallástörténet periódusára. A klasszikus ezoterizmussal, ezen belül a hermetizmussal és hermeticizmussal foglalkozó szakmunkák általában a középső szakaszra koncentrálnak, melynek csúcspontjai a késő antikvitás, a keresztény középkor és a reneszánsz neoplatonista szinkretizmus. A műfaj egyik klasszikusa Keith Thomasnak a *Religion and the Decline of Magic* című korszakos műve (1971), de ide sorolható Lynn Thorndike úttörő, nyolckötetes

A könyv elméleti és módszertani bevezetése a hermetikus tradíció és a hermetikus hermeneutika fogalmának meghatározásával kezdődik. Mint Hamvas írja, a hermetikus tradíció kutatásának egyik fő nehézsége az, hogy a szövegek keletkezési körülményeiről, illetve használóiknak közösségéről vajmi keveset tudunk. Ennek ellenére a szerző a filológiai és történeti kutatásoknak köszönhetően lehetségesnek tartja az *intentio auctoris* és a használók teológiai/filozófiai alapállásának rekonstrukcióját. Az egész könyvön végigvonul azon meggyőződése, hogy a hermetizmus recepciója a legszorosabban kapcsolódott a *prisca philosophia* és a *philosophia perennis* elméleteihez. Ezen elméletek szerint létezik egy ősi bölcsesség, mely az isteni felismerésén, valami olyan kinyilatkoztatás általi tudáson alapul, mely aztán minden vallásban archetipikus magként, revelatorikus bűvópataként bukkan fel.

Ebből következik az a módszertani dilemma, hogyha valaki kritikai-filológiai apparátussal közelít a hermetikus szövegekhez, akkor a tiszteletüket tévedésnek, félredatálásnak tartja, ha viszont az ősi bölcsesség történetét kutatja, akkor tipológiai megközelítésben a konkrétan fennmaradt szövegek kora irreleváns. Ez utóbbi megközelítés jellemezte a hermetikus filozófus Hamvas Bélát (akit névrokona, a jelen szerző nem említ), vagy Mircea Eliadét, a teljes tudományos apparátus birtokában lévő vallástudóst (aki szintén nem jelenik meg a monográfiában). Hamvas Endre viszont haszonnal forgatta Umberto Eco polemikus munkáját, *Az értelmezés határait*,² melyben Eco hosszan értekezett a hermetikus filológiáról, és jellegzetesen körkörös érvelése miatt határozottan elvetette. Összeségében elmondható, hogy Hamvas a fenti két értelmező irányzat között finoman egyensúlyozva pozicionálja magát, és mindkettő eredményeit felhasználja. A kérdéskör ismerői tudják, hogy a hermetizmus vizsgálata nem kerülheti meg Frances Yates munkásságát, aki az 1960–70-es években nagy hatású koncepciót dolgozott ki a hermetikus tradíció reneszánszkori hatásáról és annak összefüggéséről az „új tudomány” megjelenésével. Yates tézisei azonnal szélsőséges reakciókat váltottak ki, a teljes lelkesedéstől a kritikus elutasításig. Így nagy szakirodalom keletkezett, amelyet Hamvas Endre részletesen nem taglal,³ hanem saját álláspontját Wouter Hanegraaffnak a 2000-es években kikristályosodott kritikájához köti, amely tömören úgy fogalmazható meg, hogy „lépjünk túl Yates tézisein”.⁴

A történeti rész fejezetei a következőképpen sorjáznak:

Az első két rész – *Hermetica originalis* és *Hermes Aegyptiacus* – az eredeti *Corpus* ismerteti, és részletesen taglalja kapcsolatát a görög filozófiával, illetve az egyiptomi vallással és tudományossággal. Itt esik szó a hermetikus szövegek korai értelmezőiről, elsősorban a korai egyházatyákról (pl. Lactantius) és a késő hellén neoplatonista filozófusokról (Pló-

tinosz, Iamblikhosz). Itt ismerjük meg a *Corpus* modern kutatóit, Reitzensteintől Festugière-n át Mahéig.⁵ Ugyancsak ennek a résznek témája a filozófiai hermetika és a technikai hermetika viszonya, utóbbi vizsgálata elsősorban a görög alkímia születésére, konkrétan Zószimosz műveire reflektál. Itt örömmel találkoztam a „spirituális alkímia” terminussal, tudvalévő ugyanis, hogy az elmúlt két évtizedben nagy vita folyt arról, létezett-e egyáltalán spirituális alkímia a XIX. század előtt, vagy az csak Jung találmánya volt (ahogy William R. Newman és Lawrence M. Principe meglehetősen provokatívan és a kultúrtörténészek által majdnem egyöntetűen elutasítottan javasolta).⁶

A következő fejezet, *Hermes divinator et magus* a Hermész Trismegisztosz személyéhez kapcsolódó mitológia fejlődését mutatja be a késő antikvitástól a középkoron át, mely elsősorban arab filozófusok (pl. Al-Kindi) értelmezésén alapult, de itt a szerző már eljut a reneszánsz egyik fontos eszmei előkészítőjéhez, Nicolaus Cusanushoz is. Mint a többi fejezetben, e kronológiai részben is a hagyomány evolúciója és a használók számára fontos jelentése kerül előtérbe. Mivel az arabok úgy vélték, hogy Trismegisztosz alakjában három személy egyesült (egy bibliai, egy babiloni és egy egyiptomi), tanítása olyan szinkretikus ötvözetet alkotott, mely zsidókhoz, keresztényekhez és mohamedánokhoz egyaránt szólhatott.

Ez a szinkretikus potenciál gyújtotta fel a XV. századi firenzei neoplatonikusok képzeletét, akik az egyház mélyülő válságának láttán a hermészi tanok-

2 ■ Umberto Eco: *Az értelmezés határai* (1990). Európa, Bp., 2003.

3 ■ A Yates-vitával kapcsolatban röviden idéz néhány külföldi szerzőt, majd olvasóját az én írásaimhoz utalja: Szőnyi György Endre: *'Exaltatio' és hatalom. Okkult szimbolizmus egy angol mágus műveiben*. JATEPress, Szeged, 1998. (Ikónográfia és műértelmezés 7), 191–195. old. Ennél részletesebben is írtam angolul: György Endre Szőnyi: *John Dee's Occultism. Magical Exaltation Through Powerful Signs*. Albany, SUNY Press, New York, 2004. (Series in Western Esotericism), 9–11, 42–47. old.

4 ■ Hamvas Endre Wouter Hanegraaff későbbi munkáit használja, a holland tudós Yates-kritikáját először ebben a cikkében fejtette ki: *Beyond the Yates Paradigm: The Study of Western Esotericism between Counterculture and New Complexity*. *Aries*, 1 (2001), 1. szám, 5–37. old.

5 ■ A mérföldkőnek számító tanulmányok: Richard Reitzenstein: *Poimandres. Studien zur griechisch-ägyptischen und frühchristlichen Literatur*. Teubner, Leipzig, 1904.; André-Jean Festugière: *La révélation d'Hermès Trismégiste*. Lecoffre, Paris, 1950–54. 4 kötet; Jean-Pierre Mahé: *Hermès en Haute-Egypte: les textes hermétiques de Nag Hammadi et leurs parallèles grecs et latins*. Les Presses de l'Université Laval, Québec, 1978–1982, 2 kötet; Brian P. Copenhaver (ed.): *Hermetica. The Greek Corpus Hermeticum and the Latin Asclepius in a New English Translation*. Cambridge University Press, Cambridge, 1992.

6 ■ William R. Newman – Lawrence M. Principe: *Alchemy Tried in the Fire: Starkey, Boyle, and the Fate of Helmontian Chymistry*. University of Chicago Press, Chicago–London, 2002.

7 ■ Magam a wolfenbütteli Herzog August Könyvtár példányát használtam, de mivel szorított az idő, és más projekten dolgoztam, e részt nem volt alkalmam részletesen áttanulmányozni.

ban látták a kereszténység megújításának lehetőségét. Így kapcsolta össze Ficino saját keresztény hitét és a *prisca theologia* eszméjét, elgondolása tovább élt a XVI. század folyamán. E fejezet egyik erőssége a Ficino-fordítás filológiai elemzése és Ficino intenciójának rekonstruálása. Ahogy Ficino felvázolta a hermetikus mágusok genealógiáját Hermészről Platonig, úgy Hamvas Endre is elének tárja a hermetikus reneszánsz általa fontosnak tartott genealógiáját Marsilio Ficino, Lodovico Lazzarelli, Francesco Zorzi, Francesco Patrizzi és Hannibal Rosselli olasz teológusok és filozófusok ismertetésén keresztül. Nem minden szerzőre helyez ugyanakkora hangsúlyt. Wouter Hanegraaff nyomán Lazzarellit véli a keresztény hermetizmus legtisztább képviselőjének (erről lásd alább), míg „saját felfedezései” közül Rossellit tartja a legfontosabbnak. Ezzel teljesen egyet is lehet érteni.

Rosselli Krakkóban tevékenykedett, Báthori István királysága idején, a magyar királyról dicsőítő nekrológot is írt, ennek ellenére a magyar szakirodalomban szinte ismeretlen. Főműve, az összefoglaló *Pymander* cím alatt hat főlíó kötetben megjelent kommentár (1584–86), egyrészt tartalmazza a *Corpus hermeticum* és a latin *Asclepius* szövegét, melyeket hosszas magyarázatokkal és bővített értelmezésekkel látott el. Már az egyes kötetek címe is jelzi, hogy itt nem a hermetikus szövegek a főszereplők, hanem Rosselli belőlük elvont teológiája. Az első kötet címe *De SS. Trinitate*, a másodiké *De Spiritu Sancto et angelis*, a harmadiké *De ente, materia, forma, et rebus metaphysicis*, a negyediké *De coelo*, az ötödiké *De elementis et descriptione totius orbis*, a hatodiké *De immortalitate animae, qui est primus Asclepii*. Azért idéztem mind a hat címet, hogy érzékeljük, a hermetikus szövegek milyen változatos teológiai kérdésfeltevésekre ösztönözték Rossellit. Hamvas Endrét főként az érdekli, hogy „személyében egy olyan tudós szerzetessel találkozunk, aki szó szerint magával hozta krisztianizált, eirénikus hermetizmusát Itáliából Közép-Európába, ahol személye és munkássága is nagy tekintélynek örvendett” (228. old.).

Veress Endre kutatásait idézve leszögezi, hogy magyar olvasói is voltak e műnek: megvolt Báthori András könyvtárában, Rákóczi Zsigmond gyűjteményét pedig az 1630-as második kiadás gazdagította. Hamvas jelen elemzéseire nem tartozik hozzá, de a magyar kutatókat érdekelheti, hogy az ötödik kötet-

ben (*De elementis et descriptione totius orbis*) több tucat oldalt szentel Magyarországi történetének a kezdetektől Báthori koráig, tudomásom szerint ezt még senki sem tárta fel, sem tartalmát, sem forrásait illetően.⁷

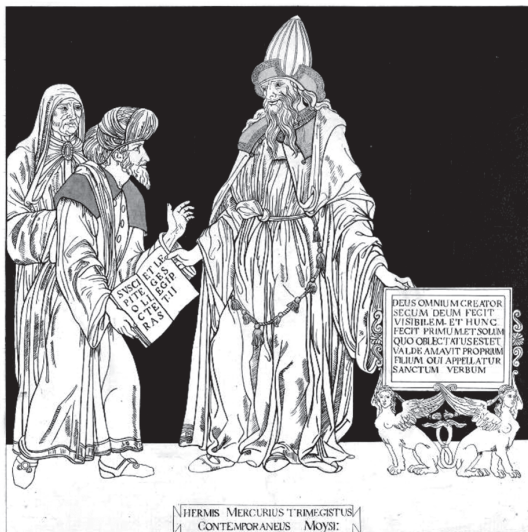
A könyv utolsó fejezete – *A filológia és kronológia szolgálatában* – a *Corpus* datálása körüli XVII. századi vitát foglalja össze. Részletesen ismerteti Isaac Casaubon filológiai elemzéseit, amelyek alapján tagadta a szövegek ősiségét, és keletkezésüket a késő hellenizmus korára tette. Ám itt nem csak nyelvészeti

és textológiai érvelésről volt szó. Hamvas helyesen látja, hogy Casaubon agendája teológiai is volt: protestáns szemszögből kívánta diszkreditálni a katolikus „babonaságot”, a Hermészhez fűződő mítoszokat, s ezáltal puritán szellemben megtisztítani a kereszténység forrásait. Ellenlábasa, a jezsuita Athanasius Kircher épp ellenkező célokat követve okoskodott: számára a szövegek ősiségéhez nem férhetett kétség, hatalmas felkészültsége ellenére a textusokat igen szabadon kezelte annak érdekében, hogy egy feltételezett primordiális monoteizmusból vezethesse le a katolikus hitrendszer archetipikus igazát.

Az Összegzésben a szerző megindokolja, milyen program alapján válogatta be a hermetizmus genealógiájába szerzőit, és hogy miért hagyott ki más szerzőket (például Paracelsust). Arra is magyarázatot ad, hogy miért állt meg a XVII. századnál: véleménye szerint ami utána következett, az vagy tudománytörténet (ezt pedig valóban tárgyalja), vagy olyan típusú ezoterizmus, amelynek már nem volt helye vizsgálati horizontján.

Ha elfogadom is fenti magyarázatát, ezen a ponton meg kell fogalmaznom néhány ellenvéleményt, illetve erős hiányérzetemet.

Az első, módszertani fejezetben Hamvas Endre szelíd polémiába bonyolódik velem, pontosabban azzal a nézetemmel, hogy Frances Yates igenis felfigyelt Lazzarelli fontosságára a hermetikus filozófia átörökítésének történetében. Finomított véleményét, miszerint Lazzarelli Yates számára marginális figura maradt, már inkább el tudom fogadni, sőt másokat is tudnék említeni, akik Yates horizontjáról lemaradtak, mint például a késő hellén neoplatonisták (ahogy ezt Brian Copenhaver a szemére is vetette), vagy a teljesen érthetetlen okból negligált Paracelsus. De nem gondolnám, hogy Wouter Hanegraaffnak és

A sienai székesegyház márványpadlóján látható ábrázolásnak a XIX. században kopírozással készült másolata

az öt követő Hamvas Endrének igaza volna, amikor azt állítják, hogy Yates szelektív olvasási módszerrel és tendenciózusan hanyagolt el bizonyos szerzőket, hogy saját narratíváját bizonyítsa. Ha valaki olyan hatalmas anyaggal dolgozik egy új koncepción, ahogy Dame Frances úttörőként tette a korai 1960-as években, bizonyos dolgok óhatatlanul kihullanak a rostán, bár elismerem, kár lenne tagadni, hogy az objektivitásra törekvő tudóst is könnyen eltéríthetik szubjektív olvasatai, bizonyos témák iránt feltámadó lelkesedése. Nem akarom visszadobni a labdát, de Hamvas tárgyalásában is vannak marginalizált, vagy egyenesen negligált szerzők. Paracelsust, sőt a Yates által favorizált Cornelius Agrippát ő is elkerüli.⁸ Értelmetlennek tartom továbbá, hogy szinte egy szó sem esik Pico della Mirandoláról, aki ugyan a hermetizmus mellett a keresztényiesített kabbalát is szinkretizálta, de híres 900 tézisében foglalkozik nemcsak az orphikus himnuszokkal, Zoroaszter tanításaival, a platonistákkal és a neoplatonistákkal, de 10 tézist kifejezetten Triszmegisztosznak szentel: *Conclusiones secundum priscam doctrinam Merurii Trismegisti Aegyptii numero X*.⁹ Itt most nincs hely arra, hogy Ficino és rebellis tanítványa, Pico filozófiájának különbségeivel foglalkozzunk, sem arra, hogy a tézisek később *Oratio de hominis dignitate* címmel híressé vált bevezetőjét, illetve annak a *Pimander* egyes szövegeivel való összezsengését taglaljuk, ehelyett térjünk rá a legmeglepőbb hiányra.

Hamvas Endre is elismeri, hogy a „hermetikus tradíció” terminust, úttörő előzmények (P. O. Kristeller, Eugenio Garin) után Frances Yates plántálta a tudományos és népszerű ezoterikus köztudatba. Abban is igaza van, hogy – mint ahogy már magam is többször bemutattam a 2000-es évektől kezdve – Yates téziseit, évtizedekig tartó polémia után, ma már csak nagyon sok korrekcióval és bizonyos határok között övezi konszenzus. De mi is volt 1964-es monográfiájának címe? *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition*. A könyv egyharmada Bruno műveit olvasta újra, s bár ez a rész is nagy vitákat váltott ki, senki sem tagadta, hogy Bruno egyiptomániája nem érthető meg a reneszánsz hermetizmus kontextusa nélkül. Hogyan lehetséges, hogy Hamvas könyvében Bruno neve egyetlenegyszer sem fordul elő?

Számomra a legkevésbé kielégtelnek a Lodovico Lazzarellivel foglalkozó fejezet tűnik. Lazzarelli furcsa kapcsolatát Mercurio da Correggióval (melynek során önmagát Hénok reinkarnációjaként, Correggiót pedig Hermész Triszmegisztoszként azonosította) megfontolandó értelmezésben tárgyalja. Ezzel szemben Lazzarelli főművének, az 1483 körül írt *Crater hermetis*nek az elemzése messze nem kimerítő, és itt a szerző a szelektív és tendenciózus olvasás csapdájába esik. Túlságosan hatása alá kerül Wouter Hanegraaff tézisének, mely szerint a *Crater hermetis* a *Corpus* tanításának legtisztább keresztény értelmezését adja,¹⁰ s ennek érdekében nem vesz tudomást sem Lazzarelli judaisztikai és kabbalisztikus érdek-

lődéséről (Pico egyik tanítója, Yohanan Alemanno Lazzarelli ismerőse is volt), sem arról, hogy a *Craterben* a *Széfer Jetzira* és az Abulafiára visszamenő Gólem-teremtés motívumai is megtalálhatók. Míg D. P. Walker és Moshe Idel mágikus praktikákat is vélt felfedezni e rendkívül érdekes műben,¹¹ Hanegraaff szerint mindez csak *generatio mentis* és allegorikus vízió.¹² Ha a mágikus vonalat is számításba vesszük, akkor még a Picóéénál is komplexebb szinkretikus gondolkodás sejlik fel, mely egyrészt a hermetikus iratokat a *prisca theologia* átörökítőjének tartja, másrészt a kabbalához és a reneszánsz mágia változatos forrású hagyományaihoz is kapcsolódik. Megtisztelőnek tartom, hogy Hamvas hivatkozik a Routledge okkultizmussal foglalkozó könyvében megjelent tanulmányomra, melyben a fenti módon problematizáltam Lazzarellit,¹³ ám sajnálom, hogy nem vette észre ennél bővebb és későbbi Lazzarelli-tanulmányomat, amely az ő saját cikke mellett, ugyanabban a kötetben található.¹⁴

Fentiek ellenére elmondhatom, hogy a magyar szakirodalomban úttörő és egy minden eddiginél átfogóbb, jól szerkesztett és világos okfejtésű monográfiát köszönhetünk Hamvas Endrének. És amint *Összegzésében* írja, „Az is különösen érdekes, hogy Hermész mítosza és a hermetikus szövegek tekintélye nyíltan, vagy a felszín alatt milyen szívósan tartotta, illetve tartja magát a mai napig is. Történünk tehát korántsem ér itt véget, sőt, a későbbiekben néhány újabb fejezet megírását kívánja meg.” □

8 ■ Mivel jelenleg Hamvas és Frazer-Imregy Mónika együtt dolgozik Agrippa hatalmas *De occulta philosophiá*jának magyarításán, gondolom a nagy reneszánsz mágus újabb értelmezésére nem kell sokáig várunk.

9 ■ A tézisek modern latin–angol kritikai kiadása S. A. Farmer több száz oldalas kísérőtanulmányával: *Syncretism in the West: Pico's 900 Theses* (1486). Text, trans. and comment. S. A. Farmer. Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, Tempe, 1998.

10 ■ Wouter J. Hanegraaff: Lodovico Lazzarelli and the Hermetic Christ: At the Sources of Renaissance Hermetism. In: Lodovico Lazzarelli: *The Hermetic Writings and Related Documents*. Eds. Wouter Hanegraaff – Ruud M. Bouthoorn. Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, Tempe, 2005. 1–151. old.

11 ■ D. P. Walker: *Spiritual and Demonic Magic from Ficino to Campanella* (1958). University Park, Pennsylvania State University Press, 2000; Moshe Idel: Hermeticism and Judaism. In: Ingrid Merkel – Allen G. Debus (eds.): *Hermeticism and the Renaissance. Intellectual History and the Occult in Early Modern Europe*. Folger Shakespeare Library / Associated University Presses, Washington, DC – London, 1988. 59–77. old.

12 ■ Lásd Hanegraaff: *Lazzarelli*, 92, 257–59. old.

13 ■ György E. Szónyi: The Hermetic Revival in Italy. In: Christopher Partridge (ed.): *The Occult World*. Routledge, London, 2015. 51–74. old.

14 ■ György Endre Szónyi: A Christian-Hermetic-Judeo Initiation into the Mysteries: Lodovico Lazzarelli's *Crater Hermetis* (cca. 1493). In: Enikő Sepsi – Anikó Daróczi – Miklós Vassányi (eds.): *Initiation into the Mysteries*. L'Harmattan, Bp., 2020. 139–157. old. Ugyanebben a kötetben Endre Hamvas: Initiation in the Hermetica, 13–30. old.

A TÁRSADALMI NEMEK HISTORIOGRÁFIÁJA

TÖRŐ LÁSZLÓ DÁVID

A Leopold von Ranke életművét kutató Andreas D. Boldt történész még doktorandusz korában akadt rá egy 600 levélből álló szövegkorpuszra, amely Ranke feleségének, Clarissa von Rankénak a leveleit tartalmazta. A forráscsoport később jelentősen hozzájárult a szerző Ranke-életrajzának megírásához.¹ Mielőtt átnézte volna a leveleket, egy németországi professzor óva intette a kutatástól, hiszen szerinte „a levelek csak egy nőtől származnak”.² Ami tehát az egyik történésznek érdektelen volt, kiemelkedően fontosnak bizonyult a másik számára – az eset jól szemlélteti, hogy a múlt szelektív módon válik történelemmé a historiográfiában (is).

A historiográfia legkülönbözőbb forrásai nyerhetnek jelentőséget a társadalmi nemek tudományának nézőpontjából. A hazai történetírás egyik kiemelkedő alakja, Eckhart Ferenc levelezéséből például értesülünk a házastársak közötti érzelmek kifejezés módjairól folytatott vitákról,³ a nőkkel kapcsolatos intézményes diszkrimináció tudatáról,⁴ vagy az anya meghatározó szerepéről Eckhart fiatalkorában.⁵ Figyelemre méltó forrástípus az első feleségétől (Praeceptor Irene) való válásával kapcsolatos iratokat tartalmazó gyűjtemény a hagyatékában. Jóllehet saját elmondása szerint Eckhart első házassága elsősorban az intimitás teljes hiánya miatt romlott meg, a válóperben a családtagok, ismerősök a frigy zátonyra futásáról a legkülönbözőbb érveket sorakoztatták fel. A vélemények egy része arról tanúskodik, hogy a kornak megvolt a maga történészfeleség-ideálja. Eckhart öccse, Eckhardt Sándor például a következő véleményt adta írásba a feleségről, miközben felidézte a vele kapcsolatos első benyomásait: „A gondolatvilága azonban olyan volt, hogy már ezekben az első napokban is észre kellett vennem, hogy a házasságról, az anyaságról és a gyermekáldásról nem katolikus meggyőződése van és a kat. családeshemény tőle teljesen távol áll. Másoknak is ez volt a véleménye róla.”⁶ Eckhart második feleségétől már nem állt távol ez a családeshemény, hiszen Eckhart Ferencné Janda Erzsébet mélyen vallásos volt, és több gyermeket is a világra hozott.

A historiográfiai kutatásaimból vett példakkal a társadalmi nemekkel kapcsolatos problémák sokszínűségét igyekeztem illusztrálni egy szűkebb területen, tanulmányom célkitűzése azonban ennél messzebbre visz: az alábbiakban azt mutatom be, hogy a historiográfia művelésére milyen hatással

van/lehet a feminizmus, a nőtörténet és a társadalmi nemek tudománya. A kérdés legfontosabb hazai szakirodalmi előzménye Pető Andrea tudománytörténeti áttekintése, amely két szempontból vizsgálta tárgyát: egyrészt bemutatta a feminista elméletek történeti fejlődését, másrészt elemezte a nőtörténetírás fontosabb eredményeit.⁷ Tanulmányom ezzel szemben a tudománytörténetre és a historiográfia műfajára helyezi a hangsúlyt, valamint kitér az idehaza nem mindig kimerítően taglalt⁸ férfiasságkutatások idevágó eredményére is. A célom tehát nem az, hogy áttekintsem, milyen eredményekkel gazdagította a társadalmi nemek tudománya a történet-

1 ■ Andreas D. Boldt: *Leopold von Ranke. A Biography*. Routledge, New York, 2019.

2 ■ Andreas D. Boldt: *Ranke: Objectivity and History. Rethinking History*, 18 (2014), 4. szám, 457–474. old.

3 ■ Eckhart Ferenc második feleségével, Eckhart Ferencné Janda Erzsébettel többször vitázott arról, ki mennyire fejezi ki elégségesen az érzelmeit. A levelezésben csak „Elzaként” megszólított Erzsébet visszatérően azzal vádolta Eckhartot, hogy általában „smucig a puszikkal”, és hogy nagyobb társaságban túl rideg vele szemben, mind az élő találkozásokról, mind a levelezések során. Lásd például: „Kedves Ferim! Kedves meleg leveled – hideg lapod – köszönettel megkaptam. Igazamat legalább írásban is tudom dokumentálni. Ha társaságban vagyunk mindig másképp viselkedsz velem, mint négy szemközt. Miután a lapot mások is aláírták [Erzsébet itt egy Ferenc által küldött képeslapra válaszolt – T. L. D.], levetted az addig használt kedves hangot. Légy szíves és tartsd is meg – nincs szükségem olyan melegségre, ami szégyellni való!” Eckhart Ferencné levele Eckhart Ferencnek 1938. augusztus 30-án. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ (MTA KIK) Kéziratár. Ms 5615/298.

4 ■ Eckhart ellene volt annak, hogy Pálffy Ilona állást kapjon az Országos Levéltárban. Bár nyíltan megfogalmazott kifogásai inkább szakmaiak voltak, arra is spekulált, hogy Pálffy mint nő nem alkalmazkodik majd, azaz a nemi megkülönböztetés jelenségének tudatában volt. „[...]most úgy hallom Klebi [Klebsberg Kuno] az Orsz. Levéltárba Pálffy [sic!] Ilonát ajánlja Csánsáknak [Csánki Dezsőnek]. Csak abban bizom, hogy Cs. nem akar nőt venni.” Eckhart Ferenc levele Domanovszky Sándornak 1928. június 6-án. MTA KIK Ms 4523/610. Eckhart várakozásával ellentétben Pálffy Ilonát 1929 novemberében kinevezték az Országos Levéltárba, és 1950 nyaráig ott is szolgált.

5 ■ A történészi karrier elindulásának egyik feltétele a női házimunka által nyújtott támogatás volt a dualizmus idején. Az Aradról Budapestre kerülő fiatal történész Eckhart ruháit édesanyja mosta, de házi kosztall is rendszeresen ellátta őt. Vö. Eckhart Ferencnek írt levelek szüleitől. MTA KIK Ms 5615/163–283.

6 ■ Eckhart Ferenc első házasságának egyházi felbontásával kapcsolatos iratok és levelek. MTA KIK Ms 5614/58. 20. old. A német eredeti magyarra fordítása a szerző munkája.

7 ■ Pető Andrea: *A társadalmi nemek és nők története. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Osiris, Bp., 2006². 521–538. old.

8 ■ Ezt kritikaként Tomka Béla veti fel: *Társadalomtörténeti hagyományok, irányzatok, módszerek – a nemzetközi gyakorlat szemszögéből*. *Korall*, 15–16 (2004), 345. old.

írás különböző ágait,⁹ inkább arra törekszem, hogy a történetírás története műfajának sajátos problémáit mutassam be a gender nézőpontjából, miközben kifejezetten elméleti jellegű dilemmákra is kitérek. A fő kérdés, hogy miként írjuk meg a történetírás történetét, ha figyelembe vesszük a társadalmi nemek tudományának felvetéseit. Válaszaimat a történetiség elvét szem előtt tartva fogalmazom meg – történetileg érvelni, más szóval historizálni azonban korántsem problémamentes eljárás.

HISTORIZÁLÁS – EGY FOGALOM ÉS A PROBLÉMÁI

A feminista mozgalom aktivistái, továbbá a nőtörténet és a társadalmi nemek történetének művelői kezdettől fogva kiemelt szerepet szántak a történeti érvelésnek, és alapjában helyeselték a historizálás¹⁰ eljárását, mivel úgy vélték: a múlt tanulmányozásából kiderülhet, hogy a nők társadalmi helyzete koronként változott, azaz a női szerepek a gyakorlatban nem állandók, hanem megváltoztathatók. Amikor a történelemre hivatkoztak, azzal együtt felvetették a korszakok változékonyságának, az identitások folyamatos (át)alakulásának kérdését is, hiszen a szüntelen változás tudata a jelenbeli állapotokat viszonylagossá, alakíthatóvá teszi. A múlt megismerésének gyakorlata szorosan összekapcsolódott a jelen átalakításának (a nők egyenjogúsításának) szándékával. Ez a gondolat lényegét tekintve rokon a modern történelmi felfogással, a historizmussal, amely a XVIII. századtól a II. világháború végéig volt meghatározó, de a mai napig jelentős a hatása, többek között a különböző politikai mozgalmakban, amelyek úgy akarnak politikai közösségeket létrehozni, hogy történelmi gyökerekkel rendelkező identitásokra (osztály, vallás, faj, nemzet, nem) építenek. Nem véletlen, hogy például az irodalomtörténet és a feminizmus viszonyát vizsgáló Horváth Györgyi részben a historista német historiográfusra, Jörn Rüsenre hivatkozva fejtette ki a történelem jelentőségéről vallott álláspontját: „A múlttól alkotott tudás ugyanis a mindenkori jelen életviszonyainak, társas gyakorlatainak az orientálója is, mivel ez nyújtja azt a tapasztalati hátteret, melynek fényében a jelen történéseit, fennálló társadalmi gyakorlatait (köztük a saját életgyakorlatainkat is) a maguk időbeli kiterjedésében megtapasztaljuk, értelmezzük, illetve anticipáljuk.”¹¹

Néhány új történetelméleti munka viszont éppen arra törekszik, hogy meghaladja a historizmus által meghatározott modern gondolkodást, és más módon beszéljen a történelemről.¹² A modern historizmus ugyanis nem csupán a múlttal foglalkozott, hanem a jövő meghódítására is törekedett, amikor a múlt, a jelen és a jövő között kapcsolatot, *folytonosságot* hozott létre. Ezt a modern felfogást különösen azért éri manapság kritika, mert a történelem által erősített folytonosságtudat nem készít fel olyan, pre-

cedens nélküli változások értelmezésére, mint a klímakatasztrófa vagy a technológiai szingularitás, amelyek a teljes emberi történelem lenullázásával fenyegetnek. A XXI. századi történetelméletek inkább olyan történelemfelfogást ajánlanak, amely leszámol a historizmussal, és a történelmet inkább a radikális, az előzményeket felszámoló forradalmi törések szerint tárgyalja.¹³

Ezt a felfogást vitatja a feminizmus és a nőtörténet több művelője. Katriina Honkanen például arra hívta fel a figyelmet, hogy a historista szemlélet lényegében általános a feminista elméletekben, aminek részben az az oka, hogy az ismeretelméleti bizonyosság érzését kelti a hivatkozás egy-egy fogalom történelmi sajátosságaira.¹⁴ Am a historizmus által dominált feminista diskurzuson változtatni kellene: szerinte a „történelem stratégiai elfelejtésére” kellene törekedni, ugyanis a „historizmus szükségessé teszi a történelemre való folytonos emlékezést. Ezáltal egyfajta stopptáblaként működik, megakadályozva az átalakulást és az új elméleti meglátásokat. A historizmus abba a kísértésbe visz, hogy ismételjünk

9 ■ A nőtörténetírásnak és a gender historynak a történetírás különböző műfajaira (társadalomtörténet, kultúrtörténet, politikatörténet stb.) gyakorolt hatását jól foglalja össze: Carolyn J. Dean: *Redefining Historical Identities: Sexuality, Gender, and the Self*. In: Lloyd Kramer – Sarah Maza(eds.): *A Companion to Western Historical Thought*. Blackwell, Oxford, 2002. 357–371. old.; Michael Roberts: *Women's History and Gender History*. In: Peter Lambert – Philipp Schofield (eds.): *Making History. An Introduction to the Practices of History*. Routledge, London – New York, 2004. 192–203. old.; Kathleen Canning: *Gender History: Meanings, Methods and Metanarratives*. In uő: *Gender History in Practice. Historical Perspectives on Bodies, Class, and Citizenship*. Cornell University Press, New York, 2006. 3–62. old.; Stefan Berger: *History and Identity. How Historical Theory Shapes Historical Practice*. Cambridge University Press, Cambridge, 2022. 105–128. old.

10 ■ A „historizálás” fogalmának a magyar történetírás hagyományában két eltérő jelentése van. Tágabb és pozitívabb értelemben lényegében a történeti megközelítés (a történész a vizsgált tárgyat saját korának kontextusában értelmezi, és időben változónak fogja fel) szinonimája. Szűkebb és negatívabb jelentésben viszont úgy is meg szokott jelenni a hazai diskurzusokban, mint a jelen szempontjainak ráerőltetése a múltra, egyfajta káros prezentizmus, tehát a történetiség ellentéte. Ezzel a negatív jelentéstartalommal látta el a fogalmat például Hanák Péter. Csunderlik Péter: *Egy különleges közép-európai történész. Hanák Péter pályaképe*. Napvilág, Bp., 2023. 159. old. Itt az első értelemben használom ezt a kifejezést.

11 ■ Horváth Györgyi: *Nőidő. A történeti narratíva identitásképző szerepe a feminista irodalomtudományban*. Kijarat, Bp., 2007. 16. old.

12 ■ Gyáni Gábor: A történetiség fogalma a történeti tudományokban. *Literatura*, 48 (2022), 2. szám 156–167. old.

13 ■ Zoltán Boldizsár Simon: *History in Times of Unprecedented Change. A Theory for the 21st Century*. Bloomsbury, London, 2019. Ezen elmélet keretében értelmetlen lenne például nők, férfiak vagy akár a feminizmus hagyományos értelemben vett „történetéről” beszélni. Mert bár a historizmus képviselői a fogalmakat, társadalmi szerepeket koronként változónak fogták fel, azért a korok között mégis feltételeztek valamilyen kapcsolatot, amely lehetővé teszi, hogy például a jelen gender-kutatója megérthesse és tanulmányozhassa a múltat. A XXI. századi történetelméletek viszont a múlt-jelen folytonossága helyett a radikális töréseket állítják előtérbe. Bár mindez első ránézésre a posztmodernhez (a nemek kapcsán pedig az esszencialista-konstruktivista vitához) hasonlít, valójában többről, a posztmodern továbbgondolásáról van szó, hiszen az új történetelméletek sze-

és a történelem nyelvén beszélünk.”¹⁵ Honkanen a maga eljárását „virtuális nem-történetiségnek” (*virtual non-historicity*) nevezte, ami azt jelenti, hogy a feminista elméletnek nem a cselekvést megbénító történelmi körülményeket és az emlékezetet kell alapul vennie, amikor egy általa kívánatosnak tartott társadalomért küzd, hanem éppen hogy függetlenül kell magát a történelemtől, és egyfajta történelmen kívüli, virtuális térbe kell vonulnia, mert ezáltal nagyobb mozgástérre tesz szert. Vita-partnere, Hilda Rømer Christensen több ponton kifogásolta ezt a javaslatot: szerinte a történetiség/historizmus kiiktatása azt eredményezné, hogy csak a feminista elméletek által elképzelt és egy távoli jövőbe vetített utópiát (nemi egyenlőséget) látnánk magunk előtt, ám az oda vezető (és mégiscsak valamiféle folytonosságot feltételező, egyúttal történelmi példákon keresztül felfogható) *utat*, a múlt értelmezése által motivált és a jelenből kiinduló *folyamatot* nem érzékelnénk. Így nem a történetiség, hanem éppenséggel az elfelejtése béníthatja meg a cselekvést.¹⁶

rint létezik történelem, van mozgása is, csak éppen nem tudjuk, hogy milyen; mivel azonban lehetséges, hogy egy nem túl fényes és forradalmi törést okozó jövő következik, ezt a jövőképet szem előtt tartva kell újraindítani a történelmet is, így lényegében a jövő történelmét művelve.

14 ■ Katriina Honkanen: „It Is Historically Constituted”. *Historicism in Feminist Constructivist Arguments. European Journal of Women's Studies*, 12 (2005), 3. szám, 281. old.

15 ■ Uo. 292. old.

16 ■ Hilda Rømer Christensen: The Importance of Historicising for Feminist Constructivist Thinking. *Ennen ja nyt*, 2006. 3–4. szám, 1–7. old.

17 ■ És nem csak ott: a „paradigma” kifejezés használata mára gyakorlatilag minden tudományos és közéleti diskurzusban elterjedt, a legkülönbözőbb jelentéssel.

18 ■ Horst Walter Blanke és Jörn Rüsen szerint egy adott korszak történetírói paradigmáját abból az öt szempontból kell vizsgálni, hogy mit tart a történetírás funkciójáról, érdekéről, eszméjéről, módszertanáról és ábrázolási módjáról. Horst Walter Blanke: Typen und Funktionen der Historiographiegeschichtsschreibung. Ein Bilanz und ein Forschungsprogramm. In: Jörg Rüsen (Hrsg.): *Geschichtsdiskurs* Bd. 1. *Grundlagen und Methoden der Historiographiegeschichte*. Fischer, Frankfurt am Main, 1993. 202–203. old.

19 ■ Erős Vilmos: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Ráció, Bp., 2015. 412–413. old.

20 ■ Jóllehet a téma bővebb kifejtést igényelne, érdemes megemlíteni, hogy a magukat freudistának, marxistának stb. valló történészek általában tiltakoznak az ezen irányzatok „ahistorikus” vagy dilettáns minősítése ellen. Például Peter Gay (*Freud for Historians*. Oxford University Press, New York, 1986.) amellett érvelt, hogy a freudizmus egyáltalán nem volt történelem-ellenes. Marxra hivatkozva is legalább annyira lehet érvelni a történetiség mellett, mint mondjuk Hegelre. Ezért az újabb historiográfiai munkák (a *Writing the Nation* sorozat) „radikális historizmusként” tartják számon a marxizmust. A historista értelemben vett történeti gondolkodás példaként lásd: Karl Marx: *A filozófia nyomorúsága*. Magyar Helikon, Bp., 1978. 139–147. old.

21 ■ Andreas D. Boldt úgy érvel a Ranke bírálóival szemben, hogy Ranke „valamit mégiscsak jól csinált”, ha egyszer az ő módszerei terjedtek el Európá-szerte. Szerinte még ma is fontosak ezek a professzionális alapelvek: minél több forrás „objektív” mérlegelése, a pártatlanságra törekvés, valamint a híres „*wie es eigentlich gewesen*” maxima, amely szerint a történész elsősorban ne ítélkezzék, hanem mutassa be, hogy valójában mi történt. Boldt: *Leopold von Ranke*, 5. old.

E rövid kitérőre a történetiségről folytatott vitákról azért volt szükség, mert éppen a kortárs történetelméletben kérdőjelezzük meg a történelem modern felfogásának érvényességét, tehát nem magától értetődő, hogy a társadalmi nemek témáját historizálva lehet a legmegfelelőbb módon feldolgozni.

A PARADIGMAELMÉLET ÉS KRITIKUSAI A HISTORIOGRÁFIÁBAN

A társadalmi nemek historiográfiájának bemutatásához először vázlatosan szólok néhány általánosabb, a történetírás története művelésével összefüggő és jelenleg is zajló vitáról. Az ismertetést érdemes az 1980–90-es évektől kezdeni, amikor felmerült Thomas Kuhn paradigmaelméletének alkalmazása a historiográfiában.¹⁷ Horst Walter Blanke, Jörn Rüsen és Ulrich Muhlack historiográfusok szerint a történetírás története elbeszélhető nagy paradigmák (egy adott kor tudományát meghatározó elvek, módszerek összessége)¹⁸ egymásutánjaként, s ebben az elbeszélésben a történelem tudományossá válásának folyamata (*Verwissenschaftlichung*) kap döntő szerepet.¹⁹ Eszerint a történelem azáltal vált autonóm diszciplínává a XIX. században, hogy elkülönült az „ahistorikus”²⁰ gyakorlatoktól (teológia, filozófia, pozitívizmus, szociológia, freudizmus, marxizmus stb.), kidolgozta a maga sajátos módszertani elveit, s ezzel együtt létrehozta a történészképzés egységes intézményi hálózatát (forráskritikai szemináriumok, történelmi társulatok, szakfolyóiratok). Ezt a folyamatot a historiográfiai szakirodalom professzionalizációnak nevezi, amelynek a megítélése azonban vegyes; a viták jelenleg elsősorban a szakszerűsödés értékelésével kapcsolatosak.

Egyes szerzők szerint a professzionalizáció – és a benne szerepet játszó történeti irányzatok/*eszmék* (például a német historizmus), *intézmények* (szemináriumok, egyetemek), *személyek* (Leopold von Ranke, akit a „történettudomány atyjaként” emlegetnek) – hatása alapvetően kedvező volt.²¹ A történelem kutatása németországi minták nyomán vált hivatássá. Elkülönült egymástól a dilettantizmus és a szakmaiság: a hivatásos történetírás joggal rekesztette ki sorai közül a hozzá nem értőket, hiszen egy szakfolyóiratban már nem írhat le bárki bármit, hacsak állításait nem támasztotta alá elegendő forrással. Ellentétben az újságíróval vagy a politikussal, a szak-történész el tudja dönteni egy középkori oklevélről, hogy eredeti-e, vagy hamisítvány. A historiográfia ezen irányzatára jellemző, hogy a professzionális történetírás előnyeit (forráskutatás, történeti horizont, európai perspektíva) hangsúlyozza a szakmán kívüli, az áltudományos, illetve a néhol *public history*-nak is nevezett történetfelfogásokkal (holokauszttagadás, a sumér–magyar rokonság elmélete, a Szent Korona-tan misztifikálása, és a sort még hosszan lehetne folytatni) szemben; egyszersmind hosszan tárgyalja a különböző paradigmák, módszertani elvek össze-

ütközéseinek, vitáinak történetét, miközben kiemelt szerepet szán a múlt „nagy” történettudósai életművének.²² A legtöbb historiográfiai összefoglaló vagy történetészéletrajz egyébként olyan értelemben ehhez az értelmezéshez kötődik, hogy a professzionális történetírás történetét írva egyfajta pozitív hagyományt, szakmai identitást alkot, miközben méltat egy jelentős tudományos életművet, vagy megírja a történetírás autonóm szakmává válásának hőstörténetét.²³

Másrészt ki kell emelni azokat a historiográfusokat, akik a professzionizáció folyamatát nem ítélik egyöntetűen pozitívnak, és a paradigmaelmélet alkalmazását sem tartják zökkenőmentesnek. A paradigmaelmélet historiográfiai felhasználását azért éri bírálat, mert egyesek szerint egyetlen korban sem létezett/létezik a történetírásnak valamilyen egységes, autonóm módszertana, amelyet mindenki követ.²⁴ Felmerül továbbá az is, hogy egy kor történetírását nem lehet egyetlen átfogó, koherens paradigma szerint tárgyalni, mert ahány intézmény működik egy adott országban, annyi paradigma létezik egymás mellett/egymással szemben.²⁵ Daniel Woolf azt is felveti, hogy ha csupán az egyes paradigmaváltásokban jelentős szerepet játszó történettudósokra koncentrálnunk a történetírás vizsgálatakor, akkor elbeszéléseinkből jószerivel kimaradnak például az Európán kívüli szerzők és a nők.²⁶

A kritikai szempontokat az utóbbi évtizedekben leginkább a *Writing the Nation* című historiográfiai könyvsorozat szerkesztői és szerzői érvényesítették. A kötetek bizonyítják, hogy a XX. század második feléig a professzionális történetírás és a nacionalizmus kéz a kézben járt, ugyanis a XIX. században kialakuló nemzetállamok támogatták az országuk történelmét nemzeti szempontok szerint megíró történészeket. Ez a „szerződés” mindkét félnek előnyös volt, mivel a nemzetállamok a történetírás eredményeit felhasználva bizonyíthatták régiségüket és történelmi sajátosságait, a történészeknek pedig tekintélyt kölcsönözött és széles olvasótáborot biztosított az állami támogatás. A könyvsorozat felveti a nemzethez képest alternatív történelmi identitások fontosságát, és sok esetben épp ezeket állítja középpontba: nem csak azt vizsgálja, miként jelentek meg más osztályok, társadalmi nemek, vallások és etnikumok a nemzeti történelmi narratívákban, hanem kitér arra is, hogyan építette be a nemzeti narratíva (hiszen a legtöbb vizsgált esetben a nemzeti narratíva egyben a mesternarratíva is) a marginalizált csoportokról alkotott társadalmi képek tulajdonságait a saját nemzetfogalmába, például hogyan „férfiasította” vagy „nőiesítette” az egyes nemzeteket valamelyik történetíró.²⁷ A sorozat tanulmányai felhívják a figyelmet arra, hogy nem szabad a hivatalos történetírással szemben kibontakozó ellennarratívát automatikusan kedvezőbben értékelni pusztán az ellenzéki pozíciója miatt; nem azért elemzik a marginális történelmi koncepciókat, mert egyértelműen jobbnak gondolják őket, mint a domináns nemzeti történeteket.²⁸ Inkább azt szorgalmazzák,

hogy soha ne fogadjuk el az éppen fennálló intézményes viszonyokat egyetlen lehetséges állapotnak. Ezzel együtt rá kívánnak mutatni, hogy egy adott korban több, egymással versengő múltértelmezés élt, és amelyik történelmi megközelítés/módszer hatalmi pozícióba került, úgy nem feltétlenül azért, mert az volt a legjobb. A hivatalos történetírás ugyanis nem csupán szakmai alapon zárta be kapuit mások előtt és bélyegzett amatőrnek bizonyos történetfelfogásokat; valójában nemi, vallási, nacionalista és más elfogultságot érvényesített akkor, amikor a történelem legitim művelőit elkülönítette a „dilettánsoktól”. A társadalmi nemek kutatói, talán nem meglepő módon, ehhez a kritikus historiográfiai hagyományhoz kötődnek.²⁹

A TÁRSADALMI NEM KÉRDÉSE A HISTORIOGRÁFIÁBAN I.

Az első jelentős szintézis, amely a gender szempontjából közelített a történetírás történetéhez, Bonnie G. Smith munkája volt az 1990-es évek második felében. A műve³⁰ nem azért lényeges, mert elfeledett

22 ■ Lásd például: Frederick C. Beiser: *The German Historicist Tradition*. Oxford University Press, New York, 2013.

23 ■ Jan Eckel és Thomas Etzenmüller kritikai megállapítása: Jan Eckel – Thomas Etzenmüller: *Vom Schreiben der Geschichte der Geschichtsschreibung. Einleitende Bemerkungen*. In: uók (Hrsg.): *Neue Zugänge zur Geschichte der Geschichtswissenschaft*. Wallstein, Göttingen, 2007. 19–20. old.

24 ■ Jens Nordalm a historizmus és a szellemtörténet vizsgálatakor arra figyelmeztet, hogy a történetírásnak nincs sajátos „módszere”; a történészek régen és most is Johann Gustav Droysen maximáját követik, azaz a „kutatva megértést”, ami azt jelenti, hogy elolvasnak minél több forrást és könyvet az adott témával kapcsolatban. Ehhez az eljáráshoz viszont nem szükséges valamilyen köbe vésett módszert követniük. Jens Nordalm: „Generationen” der Historiographiegeschichte im 19. und 20. Jahrhundert? Einige Zweifel am Methodendiskurs in den Geschichtswissenschaften. In: Eckel–Etzenmüller: *Neue Zugänge*, 286. old.

25 ■ Gabriele Lingelbach: *Klio macht Karriere. Die Institutionalisierung der Geschichtswissenschaft in Frankreich und den USA in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003. 669. old. Lingelbach ehhez még hozzátesszi, hogy egy történész több különböző paradigma képviselője is lehet az élete során, attól függően, hogy hol tart a pályáján. Míg a fiatal kutatóktól az intézményes történészképzés elvárja a céh szabályainak szigorú betartását, és megköveteli az alapkutatásokat, addig később már inkább az az elvárás, hogy nagyobb szintéziseket írjon, melyeket már csak a műfajuknál fogva sem lehet szigorúan alapkutatásokra alapozva elkészíteni, így jobban előtérbe kerül bennük a történész személyes nézőpontja, mint egy szűkebb fókuszú kutatási téma kidolgozásakor. Uo. 677. old.

26 ■ Daniel Woolf: *A Concise History of History. Global Historiography from Antiquity to the Present*. Cambridge University Press, Cambridge, 2019. 238–239. old.

27 ■ Stefan Berger – Chris Lorenz (eds.): *The Contested Nation. Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2008.; Stefan Berger – Christoph Conrad: *The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2015.

28 ■ Matthias Middel – Lluís Roura (eds.): *The Various Forms of Transcending the Horizon of National History Writing*. In: uók: *Transnational Challenges to National History Writing*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2013. 3. old.

29 ■ Angelika Eppe – Angelika Schaser (eds.): *Gendering Historiography. Beyond National Canons*. Campus Verlag, Frankfurt – New York, 2009.

női történészekre hívta fel a figyelmet.³¹ A historiográfiában kevésbé vagy egyáltalán nem tárgyalt történetíró nőkről a feminista nőtörténészek (különösen Natalie Zemon Davis) már korábban is írtak.³² Smith könyve azért volt kiemelkedő, mert gyakorlati példákon elemezte, hogyan fonódtak össze a férfiak uralta professzionális történetírás módszerei, különböző elbeszélési formái az egyes korok férfiasságesszményeivel, illetve a férfi történészek nőiségről kialakított elképzeléseivel. Ezzel a kérdéssel Smith a történetírás történetének általános diskurzusához szolt hozzá. Érintette a tudomány művelésével kapcsolatos metaforák, fantáziák jelentőségét, mivel a történészek múlt iránti érdeklődésüket gyakran a nemiséggel, a szexualitással összefüggő metaforákban írták/írják le, teszik elképzelhetővé.³³ Bőven tárgyalta a haláluk után amatőrnek tekintett, a XIX. század első felében alkotó női történetírók (például Marcy Otis Warren vagy Germaine de Staël) munkásságát, és igyekezett ugyanazon a szinten tárgyalni munkáikat, mint a már intézményesült történettudományban tevékeny professzionális férfi történészek történetírását. Smith

30 ■ Bonnie G. Smith: *The Gender of History. Men, Women, and Historical Practice*. Harvard University Press, Cambridge, 1998.

31 ■ A hazai historiográfiai szintézisek közül elsőként Erős Vilmos használta fel Smith eredményeit, akinek könyvét igen eredetinek nevezte. Nem fogadta el azonban azt, hogy a gender problémáját mesternarratívaként érvényesítsük a historiográfiában, mert szerinte akkor sok más mellett a történetfilozófiákat is „másodlagosnak kellene tekinteni”. Erős: *Modern historiográfia*, 30. old. 57. lábjegyzet.

32 ■ Natalie Zemon Davis: „Nőtörténelem” átalakulóban: az európai helyzet. In: Joan Wallach Scott (szerk.): *Van-e a nőknek történelmük?* Balassi, Bp., 2001. 95–125. old.

33 ■ Smith: *The Gender of History*, 10–11. old.

34 ■ Uo. 24. old.

35 ■ Magyarországi viszonylatban erre egyébként jó példa lehet az első magyar professzionális történetíró, Marczi Henrik élete. A kortársai szerint rideg, távolságtartó ember volt, hiányzott belőle a gyengédség. Lásd Dénes Iván Zoltán: *Választott nemzet. Marczi Henrik élete és munkássága*. Balassi, Bp., 2022.

36 ■ Smith: *The Gender of History*, 105–116. old.

37 ■ „A történész a tudóshoz hasonlóan, több éves képzése során megszabadult az érzelmektől, az intuíciótól és a pártosságtól, hogy elérjen egy csupán az igazság keresésére szolgáló gondolkodásmódot.” Uo. 187.

38 ■ A politikailag semleges történetírás (ön)képe aztán arra is felhasználható volt, hogy a szakmán kívüli, aktivista történetírást „politizálással” és így tudománytalansággal vádolják meg. Manapság is, lásd például Séllei Nóra megfogalmazásában: „miért van az, hogy a gender szempontját felvető elemzések automatikusan tiszta politikumnak minősíttetnek, és ekként kiutasítatnak a magas tudomány világából (szemben például a nemzeti kérdéseket, a nemzet létmódját az irodalmi/kulturális szövegekben vizsgáló elemzésekkel, amelyek nyilván nem számítanak pusztán politikumnak)?” Séllei Nóra: *Miért félünk a farkastól? Feminista irodalomszemlélet itt és most*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2007. 21. old. Kiemelés az eredetiben.

39 ■ Smith: *The Gender of History*, 115. old.

40 ■ Uo. 12. old.

41 ■ Puff szerint nem kellene a XIX. század első felében alkotó történetírókat (köztük a nőket) „történésznek” nevezni, mert ezzel csorbul a történelemmel való foglalkozás történetisége. Történészekről szerinte csak a század második felében kibontakozó professzionizmus nyomán lehet beszélni. Helmut Puff: *Männerliebe, Sprache, akademische Maskulinität*. Leopold von Ranke und Jacob Burckhardt im Zwiegespräch. *L'homme*, 14 (2003), 2. szám, 303. old.

szerint a XIX. század második felének professzionális történészei gyakran izoláltak, dolgozószobájuk háborítatlan csöndjében írták a műveiket, míg a „diletáns” nőtörténetírók szorosabb kapcsolatot ápoltak olvasóközönségükkel, és nagyobb hangsúlyt fektettek a történetírás irodalmi, érzelmi, retorikai oldalára, a közérthetőségre, sőt arra is, hogy a múltból elmondott történetek cselekvést motiváljanak, érzelmeiket váltsanak ki: a szerzőnő ezt a fajta történetírást „narkotikus” történelemnek nevezte.³⁴ A politikából kizárt női történetírók gyakorta fordultak a kultúrtörténet felé, a mindennapokat ábrázolva a férfi politikusok és hősök tettei helyett. Smith kritikusan mutatta be a professzionális történészi közeg kialakulását: a férfi történészpalántákat szerinte gyakran bántalmazták az iskolákban (mind a tanárok, mind diáktársaik), és a családi kötelekeikből kiszakítva személyiségük is átalakult. A középfokú oktatási rendszerben a filológiai módszerek elsajátítása a hibákat büntető fizikai és verbális bántalmazásoktól³⁵ fűszerezve történt, ami aztán meghatározta a történészek későbbi szövegfejtésizmusát. Az egyetemeken pedig a szeminárium rendszer elterjedése és intézményesülése oda vezetett, hogy a XIX. század végére egyre inkább csak egy szűk, tagjai közül a nőket kizáró elit vált képessé a történészmesterség elsajátítására.³⁶ Professzionális történésznek lenni azt jelentette, hogy a levéltárakban az állam termelte iratokat kell kutatni, s miközben ezek a tudósok pártatlanságukat³⁷ és politikamentességüket hangoztatták,³⁸ többségük nacionalista volt, és aktív kapcsolatot ápol a politikusokkal. Ezek az intézményesülési folyamatok nem voltak szükségszerűek, mindig akadt alternatíva. Lucy Maynard Salmon amerikai történész az államélet írott forrásai helyett mindennapi tárgyakat, bevásárlólistákat, vasúti menetrendeket, szakácskönyveket elemeztetett szemináriumán.³⁹ A „hivatalos” történészek közül Smith szerint kivételnek számít Johan Huizinga, Karl Lamprecht, Benedetto Croce és mindazok, akik az elitre fókuszáló politikátörténet helyett a kultúrtörténeti, gazdaságtörténeti szempontokat tolták előtérbe.⁴⁰

Smith könyve jelentős hatást gyakorolt a kutatásra, kérdésfelvetéseit azok a szerzők is komolyan vették és igyekeztek továbbgondolni, akik nem mindenben értettek vele egyet. Helmut Puff egy 2003-as tanulmányában a professzionális történetírásnak a homoszexualitáshoz való viszonyát taglalta (abból a feltevésből kiindulva, hogy a nőutalat és a homofóbia összefügg egymással), miközben Smith munkáját is bírálta.⁴¹ Leopold von Ranke írásai azt mutatják, hogy a „történettudomány atyja” maga is aktívan ítélkezett a múltról. Ranke szerint Itália azért hanyatlott és vált végül külföldi hatalmak játékszerévé a XV. század végétől, mert városaiban túlságosan elterjedt a homoszexualitás és a szifilisz. Puff különösnek tartja, hogy Ranke történetírásában megjelent a nemzeti erkölcsöket fenyegető „pederaszta” témája, amely az itáliai reneszánszsal sokkal behatóbban foglalkozó Ranke-tanítványánál, Jacob Burckhardtnál már egyál-

talán nem fordult elő. A különbség abból fakadhatott, hogy míg Ranke házasember volt, aki jól integrálódott a tudományos és politikai körökbe, a nőtlen Burckhardt a maga kultúrtörténeti érdeklődésével inkább *outsider*nek számított a szakmában. Ez azt jelenti, hogy amíg Ranke a megbélyegzés veszélye nélkül tematizálhatta a homoszexualitást történeti problémaként, ugyanezzel Burckhardt valószínűleg növelte volna a maga elszigeteltségét.⁴² Puff tanulmányából az a fontos következtetés adódik, hogy a férfiakat éppúgy fenyegette a szakmai diszkreditálódás veszélye, mint a nőket, ha nem feleltek meg a társadalmi nemi normáknak, vagy nem a történetírás elfogadott témáit kutatták.

A historiográfia és a társadalmi nem kutatói rávilágítanak azokra az „előképekre” és történetírói hagyományokra, amelyek a mindenkori hivatalos (férfi) történetíráshoz kötődtek, amivel azt is jelzik, hogy a feminista történetírásban fellelt perspektivikuságnak, személyes⁴³ hangnemnek, sőt akár még az aktivizmusnak is megvannak és megvoltak a példái a férfi történészek között is. A történetírás módszéről, a tudomány legitim művelőinek köréről folytatott viták tehát nem mindig a férfi–nő megosztásra hivatkoznak. Az újabb munkák tovább bővítik a vizsgálati terepet, és egy általánosabb, a nőket és a férfiakat egyaránt magába integráló tudománytörténeti szemlélet kidolgozását sürgetik. Herta Nagl-Docekal például a jelen szempontjaival összhangban álló történetírás mellett érvelő német szellemi történészre, Ernst Troeltschre hivatkozik a saját előképeként.⁴⁴ Brigitte Mazohl-Wallnig az osztrák és német történetírás kiemelkedő – ám szélsőjobboldali politikai szereplése miatt a mai napig vitatott megítélésű – alakja, Otto Brunner történetírását említí pozitív módon ugyan ezen okokból, valamint azért, mert Brunner megkérdőjelezte az államközpontú történelmi nézőpontot.⁴⁵

Más historiográfusok ennél is messzebbre nyúlnak vissza az időben. Barbara Stollberg-Rilinger XVIII–XIX. századi német szerzők (Christoph Meiners filozófiaprofesszor és Gustav Friedrich Klemm könyvtáros) történetírói munkásságát vizsgálva⁴⁶ azt találta, hogy a felvilágosodás gondolkodóinál (például John Millarnál) már fellelhető a nem mint történelmi kategória. A gazdasági-társadalmi változások nyomán átalakuló nemi szerepek történetével a XVIII. század második és a XIX. század első felében, tehát még a történészi professzionalizáció előtt többen is foglalkoztak. A tanulmánya középpontjában álló két német szerző munkássága is ezt támasztja alá: antropológiai, néprajzi és kultúrtörténeti műveltséggel írtak történelmi témájú könyveket a nők helyzetének koronkénti változásairól. A kultúrtörténet, az antropológia és a történelem szintézise ugyan értékes fejlemény (szemben az antropológiai, néprajzi látószöveget a történettudományból kiutasító későbbi professzionális történetírók felfogásával), csak hogy Meiners és Klemm rasszista fajelméletet is propagált: a műveikben összekapcsolták a faj és a nem kategóriá-

it, mivel szerintük az alacsonyabb rendű fajok rosszul, a felsőbbrendűek jól bánnak a nőkkel. Történeti narratíváikban a nemek egyenlőségének mértéke részben a fajkeveredés elterjedésének függvénye.⁴⁷ Barbara Stollberg-Rilinger tanulmánya jól szemlélteti annak nehézségét, hogy elfogadható múltbeli alternatívákat találjunk a professzionális történetírásokkal szemben állók oldalán, egyben igazolja a *Writing the Nation* szerzőinek javaslatát az ellennarratívákkal kapcsolatos óvatosságot illetően.⁴⁸

És ha már felmerült a szakmán kívüliek történetírásának viszonya a hivatalos történettudományhoz, akkor érdemes megemlíteni, hogy nem mindig éles a kettő közötti határvonal. A népszerűsítő törté-

42 ■ Uo. 311. old.

43 ■ Történetész munkásságában Pető Andrea például felveti, hogy a nőkről szóló forrásokat módszertani alapossággal, másrészt „feminista érzékenységgel” szükséges elemezni. Pető Andrea: *Arnyékban. Rajk Júlia élete*. Jaffa, Bp., 2020. 37. old. Lásd még az államközpontú politikatörténettel – teljes joggal – szembeállított „intim történelem” fogalmát: uő: *Láthatatlan elkövetők. Nők a magyarországi nyilas mozgalomban*. Jaffa, Bp., 2019. 26. old.

44 ■ Herta Nagl-Docekal: Für eine geschlechtergeschichtliche Perspektivierung der Historiographiegeschichte. In: Jörg Rüsen (Hrsg.): *Geschichtsdiskurs* Bd. 1. *Grundlagen und Methoden der Historiographiegeschichte*. Fischer, Frankfurt am Main, 1993. 242–243. old.

45 ■ Brigitte Mazohl-Wallnig: *Männer Macht Geschichte. L'Homme*, 7 (1996) 1. szám, 17. old. Ez utóbbi példához hozzátennem, hogy Otto Brunner élvezte az osztrák tudományos és politikai intézményrendszer támogatását, amikor a történetírása elé nyíltan völkisch politikai célokat tűzött ki a II. világháború idején. Az ő esete így arra utal, hogy a történetírás retorikusságát, perspektivikusságát adott esetben nemcsak a szakmából kiszorított, dilettánsnak elkönyvelt „partizánok” hangoztatták (akiknek nem volt semmilyen veszítenivaló szakmai presztízsük), hanem azok is, akiket jelentős intézményes vagy politikai hatalom támogatott, és így sokkal inkább kockázathatárak, hogy szembemennek a tudósok írott vagy íratlan szabályaival.

46 ■ Barbara Stollberg-Rilinger: Väter der Frauengeschichte? Das Geschlecht als historiographische Kategorie im 18. und 19. Jahrhundert. *Historische Zeitschrift*, 262 (1996) 1. szám, 39–71. old.

47 ■ Uo. 56. old.

48 ■ Stollberg-Rilinger hangsúlyozza, hogy a felvilágosodás jegyében alkotó történetírók többségénél nyoma sincs Meiners és Klemm rasszizmusának, akik inkább egy sajátos német szellemi közeget képviseltek, szemben a sokkal „haladóbb” és inkább a gazdasági okokat kutató skót felvilágosodás szerzőivel (John Millar, William Alexander). Uo. 49. old.

49 ■ Mary O'Dowd olyan ír, angol és francia nők történetírását vizsgálta, akik népszerűsítő, olvasmányos történelmi munkáikat kifejezetten nem az akadémikus történetírás művelőinek címezték. Cecil Woodham-Smith könyve a XIX. századi ír éhínségről (*The Great Hunger*) például ugyanakkor jelent meg, amikor az ír professzionális történetírás egy pályázat keretén belül foglalkozott e téma feldolgozásával. Míg Woodham-Smith széles forrásbázisra támaszkodó, közérthetően megírt könyve felvetette az éhínségért viselt egyéni felelősség kérdését is, a téma hivatalos feldolgozása egy nehezen olvasható, a kormányzattörténeti kérdések részletes tárgyalásában kimerülő munka lett. A hivatalos történetírás természetesen elutasította Woodham-Smith művét. Persze a *public history*nak is megvolt a maga hátulütője: sokkal nacionalistább volt, mint a hivatalos ír történetírás. Vö. Mary O'Dowd: Popular Writers. Women Historians, the Academic Community and National History Writing. In: Ilaria Porciani – Jo Tollebeek (eds.): *Setting the Standards. Institutions, Networks and Communities of National Historiography*. Palgrave Macmillan, London, 2012. 351–371. old.

50 ■ Feltűnő, hogy az osztrák progresszív nőmozgalom első

nelem (*public history*) művelői néhol a professzionális történetírás eszközeit és retorikáját utánozzák, amikor megpróbálnak minél több eredeti forrást használni a „hitelesség” növelésére, az „igazság” olyasfajta kinyilatkoztatására, kimondására, amilyen a történelmi regényekből ismert. A hivatalos történetírás pedig olykor igyekszik „olvasmányosabb” és esszéisztikusabb lenni, és annak érdekében, hogy nagyobb közönséget szólíthasson meg, a nyilvánosság populáris fórumain (napilapokban, televíziós műsorokban, a YouTube-on stb.) is megjelenni.⁴⁹ Az intézményrendszeren kívüli, feminista folyóiratok is különböző stratégiákat követtek abban, hogy mennyire igazodjanak az akadémikus szabályokhoz (visszafogott hangnem,

lapja *Dokumente der Frauen* címmel jelent meg, és a beköszöntőjében azt hangsúlyozta, hogy szigorúan a „tényekhez” kötik magukat, függetlenek maradnak, és igyekeznek mellőzni a pártosságot. Ezzel szemben a magyar feminista lap, *A Nő és a Társadalom* vezércikkei rövidebbek, könnyebben befogadhatók voltak, mert a szerkesztők teret kívántak adni egyfajta tendenciózusságnak, olvasmányosabb stílusnak a közérthetőség kedvéért. Lásd Czeferner Dóra: *Kultúrmisszió vagy propaganda? Feminista lapok és olvasóik Bécsben és Budapesten*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2021. 46, 150. old.

51 ■ A félreértések elkerülése végett érdemes leszögezni: a gender szempontú tudománytörténet nem azt állítja, hogy léteznek eleve, tehát esszenciálisan adott női és férfimódszerek. Ehelyett arról van itt szó (s ezt igyekeztem a historiográfiai áttekintéssel szemléltetni), hogy egy módszer mellett/ellen felhozott érveknél, egy-egy tudományos eljárás megítélésénél (bizonyos történetírói iskolák sikerénél/sikertelenségénél) a tudósok a társadalmi nemi szerepekről vallott felfogása, az intézményrendszeren belüli pozíciója, a szakmai és tágabb társadalmi integrációja, szocializációs közege is szerepet játszott/játszik. Azaz, egy módszer bár elvileg önmagában áll, semleges kutatási segédeszköz, gyakorlatilag sohasem áll egymagában, alkalmazásának módját, recepcióját nagyban meghatározzák többek közt a társadalmi nemi, intézményi vonatkozások.

52 ■ Marynel Ryan van Zee: „Womanly Qualities” and Contested Methodology: Gender and the Discipline of Economics in Late Imperial Germany. *Gender & History*, 22 (2010), 2. szám, 341–360. old.

53 ■ Uo. 349. old.

54 ■ Egy másik beszédes példa ebben a vonatkozásban az orvostudomány és a művészeteké. A női testkultúra egészségügyi reformjának (például a fűző elhagyásának) élharcosai orvosok, pszichoanalitikusok és művészek voltak, egyszerűen azért, mert szakmájukhoz vizsgálati tárgyként hozzátartozott a női test. (Lásd Czingel Szilvia: *A női test alakváltozatai 1880–1945*. Jaffa, Bp., 2020. 28. old.) A különböző szakmák társadalmi megítélése is befolyásolta a pályaválasztást, például a képzőművészet nők „által való művelése nem váltott ki akkora ellenállást, mintha egy nő valamilyen más szabad értelmiségi pályára lépett volna, hiszen a képzőművészet bizonyos dilettáns keretek között az egész 19. században szalonképesnek számított a nők körében; a rajzolás, festégetés a jó nevelés része lehetett ugyanúgy, mint a zenetanulás vagy a francia nyelv”. Szívós Erika: *A magyar képzőművészet társadalomtörténete 1867–1945*. Új Mandátum, Bp., 2009. 103. old.

55 ■ „Sajnos Berger nem vizsgálja azt az alapvető kérdést, hogy a nemzetközözpontú történetírás miért szorította ki az egyetemes történetírást (mint ahogy azt sem, hogy a férfiak miért szorították ki a nőket a professzionizálódás folyamatából, egyáltalán kiszorították-e).” Erős Vilmos: A múlt mint történelem. Elmékedések Stefan Berger könyve és a *Writing the Nation* sorozat kapcsán. *Aetas*, 34 (2019), 2. szám, 165. old.

56 ■ Falko Schnicke: *Die männliche Disziplin. Zur Vergeschlechtlichung der deutschen Geschichtswissenschaft 1780–1900*. Wallstein, Göttingen, 2015.

szigorú jegyzetapparátus, empirikus bizonyítékokon alapuló érvelés stb.).⁵⁰

A történetírás számára is tanulságos lehet a szomszéd tudományok történetéről folytatott viták története. A tudós metaforák és a látszólag semleges módszertani alapelvek ugyanis korántsem csak a történelem kapcsán nyernek társadalmi nemi töltetet.⁵¹ A XIX. század végi Németországban a nőoktatás pártolói és a történeti gazdaságtan képviselői (különösen Gustav Schmoller nemzetgazdasági iskolája) közös nyelvet tudtak kialakítani, amennyiben hasonlóan definiálták a vizsgált fogalmakat (család, munkásnők, anyaság, társadalmi reform).⁵² Schmoller mellett, hogy a nők egyetemi oktatáshoz való jogának élharcosa volt, a tudományos vitákban is szövetségeseinek tartotta az általa nőies tulajdonságoknak tartott szubjektivitást és empátiát, szemben a (neoklasszikus) közgazdaságtan absztrakt, személytelen, deduktív törvényszerűségeivel és az ipari társadalom ridegségével. Schmoller és más nemzetgazdászok (például Heinrich Herkner) úgy gondolták, hogy a nők az anyai szerepükből adódó érzékenységük miatt alkalmasabbak az iparban dolgozó munkásnők életének feltárására; kérdőívek, személyes interjúk segítségével számos női tanítványuk ilyen témákon dolgozott.⁵³ A közgazdaságtan történeti iskolájának története arra világít rá, hogy korántsem mindegy, mi egy tudomány elfogadott, népszerű *témája*. Schmollerek már pusztán a vizsgálati tárgyak, illetve tudományfelfogásuk révén is nagyobb teret és vonzó alternatívát jelentettek a női diákok számára, még ha a nemi szerepeket sztereotip módon, sok tekintetben biológiai állandókhoz kötötték is.⁵⁴

A TÁRSADALMI NEM KÉRDÉSE A HISTORIOGRÁFIÁBAN II.

Az eddigi áttekintésből láthatóvá válik, hogy mind ez idáig nem készült átfogó, gender szempontú historiográfiai szintézis, és inkább csak tematikai csomópontok (bizonyos történészi életrajzok, elfeledett történetíróknak, befolyásos történészi irányzatok) kerültek előtérbe, és a kutatás jelenlegi állapotából érthetően még sok a megválaszolatlan kérdés. A *Writing the Nation* hazai kritikusai arra hívták fel a figyelmet, hogy a könyvsorozat még nem vizsgálta meg részleteiben, hogy a történészek pontosan miként szorították ki a nőket a szakmából.⁵⁵ Figyelembe véve a historiográfia belső vitáit, az alábbiakban bemutatom az első jelentősebb, gender szemszögből írt historiográfiai munkát, Falko Schnicke könyvét, amely a német történetírás professzionizációját tárgyalja a XIX. században, s már a címében jelzi, hogy vizsgálódásának tárgya a történetírás férfias diszciplínája. Schnicke azt firtatja, milyen férfiaságesszmények határozták meg a történészi/történeti tudást. A levelezésen túlmenően festményeket, plakátokat, interjúkat, nekrológokat is felhasznál a történészek által előállított és közvetített tudás elemzéséhez.⁵⁶

Szerinte a férfiak uralta történettudomány historiográfiai képét a történésznők mindennapi tapasztalatai alapozták meg, amelyeket ritkán tettek részletes kutatás tárgyává.⁵⁷ Azért is fontos lenne megismerni a férfi-történetírás történetét, hogy jobban lássuk, miként marginalizálódtak a nők a történetírás területén, és hogyan határozták meg a nemi szerepek a történetírás egészét – befolyásolva irányzatai kialakulását és intézményesülése formáit. Tehát: nemcsak a kivételeket, hanem a főáramot is. Schnicke ugyanakkor pesszimistán ítéli meg a genderkritikus historiográfia pozícióit és lehetőségeit, mert a német egyetemek többsége szerinte konzervatív, következőképpen a történetírás történetének művelői ritkán vetik fel például a történettudós testének, szexualitásának és a nemekkel összefüggő elképzeléseinek kapcsolatát a tudomány művelésével. Schnicke kiterjedt empirikus kutatások révén és mély elméleti felkészültséggel vág bele a téma kidolgozásába: lássuk, mire jutott.

Úgy véli, az intézményes kirekesztés problémáját komplex társadalomtörténeti keretek között illenék tárgyalni, hiszen a többségében protestáns polgárokból álló professzionális német történetírás nemcsak a nők, de a katolikusok és a zsidók⁵⁸ előtt is zártnak mutatkozott. A tudós testét sem lehet figyelmen kívül hagyni – Darwinnak például egy bizonyos szakálltípusra volt szüksége ahhoz, hogy hitelesnek tűnjön mindaz, amit előad.⁵⁹ A XIX. századi professzionális történész fehér és heteroszexuális férfi, rendelkezik a levéltári munkához, a kimerítő kutatóutakhoz szükséges fizikai erővel, és a megjelenésével autonómiát s komolyságot sugároz. Schnicke részletesen elemzi a Leopold von Rankéról, Gustav Droysenről és Theodor Mommsenről készített festményeket, amelyeket a berlini Nemzeti Galériában állítottak ki, hogy az 1871 utáni német nemzet egységét a történészek álláspontjára utalva is megjelenítsék. Míg a nőalakok ezeken a történelmet ábrázoló festményeken többnyire passzívak, és (Klióként) általános értékeket személyesítenek meg,⁶⁰ addig a férfi történetírók sokkal individualizáltabban jelennek meg: őket a történelem alakítóiként ábrázolták.⁶¹ Ranke, Droysen és Mommsen portréin a homlok fényes (intellektualitás), az öltözet fekete, a test teljesen fedett (ellentétben az allegorikus nőalakokkal), ősülnek (már sokat olvastak⁶²), a bőrük sápadt fehér, és persze könyveik közvetlen közelében állnak modelt. Droysenen a jegygyűrűje is látható (tehát heteroszexuális polgári családban él), valamint nem hiányzik a hamutál sem (mivel a dohányzás a férfiak privilégiuma), továbbá szakállt hord (németes viselet, szemben a franciának tartott borotváltsággal).⁶³ Schnicke mindehhez hozzáteszi, hogy a történészekről készült és kiállított képek azáltal is hozzájárultak a nők kizárásához, hogy a történetírásról és legitim művelőiről általános érvénnyel állítottak valamit a felvonultatott történészi testek ábrázolásával.⁶⁴ Elemzése kiválóan szemlélteti, hogy mennyire összefonódik az életkor, a társadalmi státus, az etnicizmus és a rasszizmus a társadalmi nemek

problémájával, és miért van szükség komplex (tehát a többszerező) társadalomtörténeti⁶⁵ horizontra.

Schnicke elemezte a korszak történészi-módszertani kézikönyveit és nagyobb módszertani vitáit, tehát a hagyományosabb historiográfiai témákat is. Mi volt tulajdonképpen a „férfi-történettudomány” ismeretelméleti álláspontja? Schnicke szerint nem a rideg objektivitás jellemezte a historizmust és a professzionális történetírást, vagyis nem állja meg a helyét az az állítás, hogy a feminista történetírás inkább érvényesítette és érvényesíti a szubjektivitást (az értékalapú kutatómunkát) a magát objektívnak (pártatlannak, értékmentesnek) láttató professzionális (döntően férfiak által művelt) történetírással szemben. A XIX. században professzionizálódó történetírás tudóseszménye az értékekkel, érzelmekkel, empátiával és fantáziával rendelkező férfi volt, aki munkáiban nem rekeszti ki ezeket az általában nőiesnek tartott tulajdonságokat. Ugyanakkor a munka érzelmi részét tudományos szabályok közé szorítja, azaz a forrásokat racionális alapon elemzi – az ideális történetírásban tehát az értékek, az érzelmek, a részrehajlás („szubjektivitás”) és a racionalitás, az igazságkeresés („objektivitás”) nem zárják ki, hanem támogatják egymást. A XIX. századi történészvitákban „nőiesnek” bélyegezték azokat a férfi kollégáikat, akiknél az érzelmek legyőzték a racionalitást.⁶⁶ Azok viszont, akiknél a rideg értékmentesség és racionalitás

57 ■ Uo. 18. old.

58 ■ Theodor Mommsen ezt úgy fogalmazta meg zsidó származású barátjának, Jacob Bernaysnak, hogy professzori kinevezéséhez csupán a fitymája hiányzik. Mommsen levelét idézi uo. 133. old.

59 ■ Uo. 58. old.

60 ■ Például Catherine Macaulay 1774-es portréján elmosódik a határ a személy és az allegória között – nem a saját jogán történésznőként, hanem a férfi történészek műsájaként festették le. Macaulay háta mögött nem a dolgozószobája látható, hanem antik romok, a múlt általános szimbólumai. Uo. 157. old.

61 ■ Uo. 156. old.

62 ■ A tudományok legitim művelőinek meghatározásában igen gyakran felmerült/felmerül az életkor kérdése. Ranke szerint igazán jó történész csak idős korára válik az ember, mivel addigra már több korszak változását megélte, és elegendő könyvet olvasott értékelésükhöz. Vö. Heinz Duchardt: *Der alte Ranke. Politische Geschichtsschreibung im Kaiserreich*. Vergangeheitsverlag, Berlin, 2023. Ezzel ellentétes vélemények élnek a köztudatban a természettudósokkal kapcsolatban: általában a fiatalabb tudósok kérdőjelezték meg a bevett paradigmákat, és lendítik mozgásba a tudományos vitákat, lásd Thomas S. Kuhn: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Osiris, Bp., 2000. 98. old. Arról, hogy a gender history a nemi kategóriákon kívül az életkorral is számoljon, lásd Jeanne Boydston: *Gender as a Question of Historical Analysis*. *Gender & History*, 20 (2008), 3. szám, 558–583. old.

63 ■ Schnicke: *Die männliche Disziplin*, 138–215. old.

64 ■ Uo. 200. old.

65 ■ Nem véletlen, hogy a történészek férfiasságesszményeit a hazai társadalomtörténészek is vizsgálták: Tóth Zoltán: „Férfiak csinálják a történelmet”. A historizmus és a historisták férfiszerepei: Carlyle és Ranke. In: Lácza Magdolna (szerk.): *Nők és férfiak..., avagy a nemek története*. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza, 2003. 11–40. old. (Rendi társadalom – Polgári társadalom 16.)

66 ■ Ranke egyik korai munkájáról egyik recenzense azt írta, hogy inkább női lapba való, hiszen felületes és nem eléggé tudományos. Schnicke: *Die männliche Disziplin*, 417. old.

került túlsúlyba, gyakran megkapták az „eunuch”, avagy a „férfiatlan” jelzőt.⁶⁷ A férfieszmény a korban a „ganzer Mann” (egész férfi), akinek a történetírásban sikerül integrálnia a férfias és a nőies tulajdonságokat. Tekintve, hogy erre az egyensúlyra állítolag csak a férfi képes, ez a történészeszmény már önmagában is megtestesítette és megerősítette a szakma nemi diszkriminációját. Amennyiben tehát a historizmust társadalmi nemi kategóriák segítségével elemezzük, kiderül, hogy a professzionális történészek nem voltak „pozitivisták”, avagy a természettudományos értelemben vett objektivitás hívei.

A történeti maszkulinitás elemzéséből kiderül, hogy a nők abban az értelemben integráns részei a történeti professzionalizációnak, hogy a férfi történészek velük szemben határozták meg tudóseszményeiket. De a tudományos munka jellege, helyszíne is arra utal, hogy a magán- és a közzsféra (a családi és a szakmai élet) nem vált el egymástól, inkább a kettő versengéséről beszélhetünk. A kiválasztott hallgatók alkotta férfiközösségnek tartott szemináriumok gyakran a történész otthonában zajlottak, de a történeti munkát is a családi otthonban végezték. A kétféle életmód konfliktusát a történészek különböző stratégiákkal igyekeztek kezelni: Ranke napi 15 percnél többet nem foglalkozott gyerekneveléssel (sokatmondó, hogy lányának esküvőjét otthoni könyvtárában tartották), Barthold Georg Niebuhr

viszont apaként belevetette magát a családi életbe, bár folyton panaszkodott az emiatt érzett fáradtságra. Mommsen nagyon szerette a virágokat, sok növényt tartott a dolgozószobájában, a gondozásukat viszont a lányára hagyta.⁶⁸

Kérdés még ezek után, hogy a történészek maguk mennyire vettek részt aktívan a nők távoltartásában a tudománytól. A diszkrimináció általában nem nyílt személyközi konfliktusokban nyilvánult meg, hanem intézményes automatizmusok, széles körben elterjedt sztereotípiák és diskurzusok alakították és erősítették. Például az a diskurzus, amely a nőknek az oktatáshoz való hozzáféréséről szólt, hiszen ez előfeltétele volt annak, hogy képesnek tartják-e őket a történettudomány művelésére. Voltak, akik történeti alapon vitatták a nőket biológiai adottságaik miatt hátrányosan megkülönböztető diskurzusokat: míg a korban népszerű antropológiai elméletek szerint a nők agya könnyebb, mint a férfiaké, s ezért nem olyan eszesek, addig Jacob Burckhardt kijelentette: az agy alakja, súlya és az intellektuális teljesítmény között nincs feltétlenül összefüggés.⁶⁹ Heinrich von Sybel szerint a nők ugyanolyan okosak, mint a férfiak.⁷⁰ A nemzetgazdaság történeti iskolája (Gustav Schmoller) nyitott volt a női jogok és a női témák, tapasztalatok⁷¹ iránt. Ez a nyitottság az oka, hogy a nők, amint többen is hozzáférhettek a felsőoktatáshoz, elsősorban a nemzetgazdasági szakot keresték. Ezzel szemben a történetírásban épp ellentétes folyamat zajlott le, egyfajta zárás, amely a férfias témák (állam, politika, a nemzet nagyjai stb.) tárgyalását⁷² helyezte előtérbe, eleve azt üzenve ezzel, hogy a női történelmi tapasztalatnak nincs helye a történettudományban.⁷³ Voltak aktívan nöellenes történészek is: például Heinrich von Treitschke egyszer személyesen távolított el egy férfiruhába bújt, az egyetemisták között elrejtőző nőt az előadóteremből, kijelentve, hogy csak a holttestén keresztül juthatnak be nők az egyetemre. Dékánként ennek megfelelően alakította az intézményi politikát, és igyekezett a lehető legtöbb akadályt gördíteni a női hallgatók szakmai előmenetele elé.⁷⁴ Treitschke esete jól szemlélteti, hogy egy történész ritkán csak történész, intézményes pozíciókat is betölt, és több szerepben működik, megvan tehát a hatalma, hogy akadályozza a számára nemkívánatos személyek előmenetelét. Schnicke többször is hangsúlyozza azonban, hogy a német történészek, bár más szakmákhoz képest jóval konzervatívabban viszonyultak a női oktatás kérdéséhez, a felsőoktatás liberalizációja után a hallgatónők tömeges egyetemi jelenlétét már nem tudták megakadályozni. A professzionalizáció alapjául szolgáló habitusok, ethoszok, metaforák, fantáziák, valamint a tudós közösségekben többségben lévő férfítettek szimbolikus jelentése és tényleges kizáró hatása azonban később is hozzájárult a történeti szakma maszkulin jellegének a megőrzéséhez.

A nők kizárásában nem minden történész vett aktívan részt, a semlegesek pusztán alkalmazkodtak a női részvételnek nem igazán kedvező intézményi kere-

67 ■ Híres és a historiográfiában gyakran idézett példa, hogy Droysen egy alkalommal Rankét eunuchnak nevezte, mert szerinte túlságosan pártatlan és apolitikus. *Uo.* 426. old. Az eunuch metaforája a kor diskurzusa szerint több szempontból is alkalmas volt arra, hogy férfitatlannak minősítsen egy történetst. Mivel az eunuch terméketlen és hiányzik belőle a nemi szenvedély, a történetírás terén is nélkülözi a „férfiasságot”, tehát a művészeti tevékenységhez hasonló alkotóképességet, amely a források racionális (és persze szükséges) kritikáján túl egy történeti elbeszélés megalkotásához szükséges. Az igazi férfi történész a XIX. századi diskurzus szerint tehát megfelelő arányban vegyíti munkásságában a „férfias” és a „nőies” tulajdonságokat.

68 ■ *Uo.* 318–321. old.

69 ■ *Uo.* 99. old.

70 ■ *Uo.* 93. old.

71 ■ A női történelmi tapasztalat kérdéséhez: Gyáni Gábor: *A nő élete – történelmi perspektívában*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2021.

72 ■ Azt viszont lehetne vitatni, hogy a professzionális történetírás, a historizmus végig csupán politikátörténetből és a nagy államférfiak történetéből állt volna, hiszen ezek rendkívül tág fogalmakat és időben kiterjedt folyamatokat jelölnek (egyes értékelések szerint a professzionalizáció még a XX. század első felében is bőven zajlott, amikor a társadalomtörténeti témák már egyre jobban előtérbe kerültek, s a historizmusnak is többféle, egymással ellentétes tradíciója létezik – a női jogok iránt nagyobb megértést tanúsító Schmollert is lehetne historistának nevezni, csakúgy, mint Rankét). A történetírás történetében minden korban voltak kultúrtörténeti, régiótörténeti vagy gazdaság- és jogtörténeti érdeklődésű történészek – német kontextusban elég Karl Lamprechtre és a századforduló Lamprecht-vitájára utalni. Ezt a kérdést azért is érdemes volna bővebben kutatni, mert feltűnő, milyen nagy számban foglalkoztak női történészek társadalom-, gazdaság- és kultúrtörténeti témákkal.

73 ■ Schnicke: *Die männliche Disziplin*, 103. old.

74 ■ *Uo.* 483–490. old.

tekhez. Mások (akik jóval kevesebben voltak) aktívan hangoztattak nőellenes nézeteket, és konkrét intézkedésekkel igyekeztek kizárni a nőket a tudomány művelői közül. Legkevesebben azok voltak, akik támogatták a nők jogokhoz juttatását, és méltányolták a női tapasztalatokat. Ez utóbbiak viszont rendszerint a történettudomány peremvidékein, és/vagy több tudomány határmezsgyéjén helyezkedtek el.⁷⁵

Azért mutattam be részletesebben a német szerző, Schnicke könyvét, mert megítélésem szerint ez a gender és historiográfia kapcsolatának témájában eddig született legjobb munka, amely példaértékű lehet a további kutatások számára. Eredményeinek kiértékelése jelenleg is folyik, legutóbb a történeti ethosz történetét vizsgáló Herman Paul írt nagyobb tanulmányt a témában.⁷⁶ Paul elfogadja Schnicke állítását, miszerint létezett a *ganzer Mann* eszménye a történeti körében, ám kétli, hogy a férfiasságnak ez az ethosza domináns pozíciót töltött volna be a XIX. századi német történetírásban. Herman Paul szerint a „férfias és nőies” tulajdonságokat (racionalitás és empátia, a pontosságra törekvő filológia és a közéleti érdeklődés) integráló történeti ethosz inkább ellenzéki pozíció volt, azt fejezte ki, milyennek kellene lennie egy ideális történésznek. Valójában többféle szakmai ethosz és – ezzel együtt – többféle férfikép élt egymás mellett a XIX. században. Paul ezt a tézist az esszéisztikus hajlamú német történész, Karl Theodor Heigel példáján mutatja be. Heigel ideálja az a történész, akiben a művész és a szakember kiegészíti egymást, s aki nem marad meg a történész-céh szigorú keretei között, hanem a közéleti témákhoz is hozzájárul.⁷⁷ A Heigel képviselte típus azonban kisebbségben maradt a történész szakmán belül, és egy idő után egyre inkább csak vágyálomként élt, mert a fokozódó szakmai specializáció következtében a források tanulmányozásában elmerülő tudósok (*Zunftgelehrte*) mind jobban kiszorították azokat a történészeket, akik publicisztikai babérokra is törtek.⁷⁸ Herman Paul és Falko Schnicke vitája e kérdésben jelzi, hogy rendkívül nehéz meghatározni, mit követel meg a domináns ethosz egy adott kor történetírásában. Úgy látom, hogy a különböző történeti szerepfelfogások, férfiasságesszmények akár egyetlen történész életművén belül is fellelhetők, ha így van, akkor Schnicke, Smith és Paul vizsgálati eredményei összhangba hozhatók egymással. A következőkben igyekszem továbbgondolni néhány, korábban felmerült dilemmát és szakirodalmi eredményt.

A GANZER MANN ETHOSZA ÉS A SZELLEMTÖRTÉNET

Falko Schnicke és a Herman Paul állításaival kapcsolatban mindenekelőtt fel lehet vetni a kérdést: valóban vereséget szenvedett-e a *ganzer Mann* ideálja a XX. század elejére? Ebből a genderkritikus szempontból a század első felében kibontakozó szellem-történet (*Geistesgeschichte*) irányzatát volna érdemes

megvizsgálni, hiszen az igaztalanul „pozitivistának” bélyegzett adathalmazozó, a részletekben elmerülő történetírással szemben pozicionálta magát, és egy sokkal esszéisztikusabb, jelenre orientáltabb történeti attitűdöt képviselt.

Példaként a szellem-történeti irányzat egyik magyarországi képviselőjét, Prahács Margit zeneesztétát⁷⁹ érdemes megemlíteni, aki úgy próbált „nőiesebb” történetírást művelni, hogy közben nem kérdőjelezte meg az uralkodó politikai rendszer patriarchalizmusát. 1925-ben megjelent, *A muzikalitás lelki feltételei* című disszertációjában azt írta:

„...az egész zenetörténelem egyetlen egy jelentősebb női zeneszerzőt sem tud felmutatni, mikor a nők sokkal nagyobb érzelmességük folytán a zenét mint anyanyelvüket használhatnák. Hiszen mennyi nőies vonást mutatnak a zenészek is, az idegrendszerek nagyobb érzékenységében, az erős reagibilitásában minden oly benyomás iránt, melynek érzelmi értéke van, a belülről fakadó mély érzelmességben! [...] Méltán mondhatná tehát valaki, hogy ha a zene az érzelmekből meríti forrását, akkor a nők volnának a legnagyobb zeneszerzők. De a zene nemcsak tartalomról, hanem formáról is áll. A nők inproductivitásának ezen a téren is, mint mindenütt, épp a formát alkotó konstruktív erőnek a hiánya az oka. Éppen mert annyira intenzívek az érzelmeik, képtelenek arra az objektivitásra, mellyel az alkotó művészek rendelkeznie kell, hogy érzelmei áradatának gátat vetve, formába is tudja ezeket önteni. Ez az oka tehát a látszólagos ellenmondásnak. De hogy a zenei nyelv megértésében mennyire előljárnak, azt a női előadóművészek tekintélyes táborá bizonyít-

75 ■ Uo. 549. old.

76 ■ Herman Paul: *The Whole Man: A Masculine Persona in German Historical Studies*. In: Kirsti Niskanen – Michael J. Barany (eds.): *Gender, Embodiment, and the History of the Scholarly Persona. Incarnations and Contestations*. Palgrave Macmillan, Edinburgh, 2021. 261–286. old.

77 ■ Uo. 264. old.

78 ■ Uo. 270–272. old.

79 ■ Életútjáról bővebben: Dalos Anna: *Tudós nő a Horthy-korszakban. Prahács Margit (1893–1974)*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zene-tudományi Intézet, Bp., 2021.

80 ■ Prahács Margit: *A muzikalitás lelki feltételei*. Budavári Tudományos Társaság, Bp., 1925. 42–43. old.

81 ■ Herta Nagl-Docekal például elutasítja a szellem-történet egyik kedvelt fogalmát, a „korszellemet” mint magyarázatot, mondván: az általános korszellemre hivatkozás elfedi a nemek közti különbségeket, hiszen nem mindenki azonos módon érintett a „szellem” által.

82 ■ Herta Nagl-Docekal: *Feminista filozófia*. Áron, Bp., 2006. 129–130. old. Lásd még különösen: uo. 45. old.

83 ■ Uo. 30. old. Kiemelés az eredetiben.

84 ■ Lucie Varga: *Zeitenwende. Mentalitätshistorische Studien 1936–1939*. Suhrkamp, Berlin, 2023. [Első kiadás: Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1991.]

85 ■ Natalie Zemon Davis: *Women and the World of the „Annales”*. *History Workshop*, 33 (1992), 121–137. old.

86 ■ Ehhez lásd az elmondottakon kívül: Acsády Judit: Lovagiasságtól a vádaskodásig. Képek a magyarországi antifeminizmus tablójáról. *Educatio*, 5 (1996), 3. szám, 454–466. old.; Czibere Ibolya: „Az asszonyok történetének megírásáról elfeledkezett még a történelem is”. A nőtudomány útja az intézményesülésig. *Metszetek*, 2014. 3. szám, 18–32. old.

ja. [...] Nagyon tudják élvezni a szigorú értelemben vett klasszikus mestereket, de, hogy annyira ritkaságszámba megy női előadóművészekről igazán klasszikus stílus előadást hallani – mely stílus mindenkor a benne megnyilvánuló egységes hangulatnak megfelelőleg, az előadásnak is bizonyos objektivitását, kiegyenlítetttségét követeli – ennek oka éppen ehhez a nagyobb vonalú koncepcióhoz való csekélyebb érzék. Ahol azonban szubjektív hangulatok szeszélyes váltakozását, legfinomabb rezdüléseiket kell viszszaadni, mint a romantikus vagy az impresszionista zenében, ott interpretációjuk még a férfiaké fölött is állhat. [...] Esztétikai szempontból talán csakugyan alacsonyabb rendű ez a műélvezet, de a női psziche sajátosságából kifolyólag megvan a maga jogosultsága. A női psziche sajátos vonásai: a szenvedés és a lelkesedés képessége, a zenei génusz két fő sajátossága is, ha nem is az alkotás, de a megértés területén tehát találkozniuk kellett.”⁸⁰

Prahács gondolatmenetét a férfi és női művészek közötti különbségekről úgy is olvashatjuk, mint egyfajta episztemológiai programot. Mondhatnánk ezek alapján: Prahács Margit „egész férfi” volt. Bizonyos női tulajdonságok pozitív jellege mellett érvelt, miközben a történetírása nem jelentett fenyegetést a patriarchális diszkurzív rend számára.

Érdemes azonban tovább árnyalni a leírtakat azzal, hogy egy-egy történeti irányzatnak (historizmus, szellemtörténet, társadalomtörténet stb.) nem csak egyféle társadalmi nemi jelentése lehetett. Amennyiben fellapozzuk Herta Nagl-Docekal *Feminista filozófia* című könyvét, feltűnő, hogy szerzője többször – a *ganzer Mann* ethosztól mentesített⁸¹ – szellemtörténeti alapon érvel a biológiai determinizmussal és az objektivitás természettudományos eszményével szemben. Bírálja az elméletellenes, a tudományos munkát csupán egy-egy módszer vagy a forráskutatás alapján definiáló álláspontot:

„De nemcsak a kérdésfeltevések megfogalmazása, hanem a kísérletek rendje, a tények bemutatása és az összefüggések ábrázolása tekintetében is újra és újra behatolnak a kutató mindennapi világából vett képzetek – és ezzel együtt a maszkulin felfogások is – a tudományos munkába. E szemszögből nézve a »context of discovery« és a »context of justification« szigorú elválasztásának gondolata egyenesen kontraproduktívnek bizonyul. E gondolat szerint egy kijelentés akkor számít tudományosan legitimnek, ha megfelel azoknak a szabályoknak, melyekből a kutatás elismert belső logikája összetevődik – például egy »explanans« előállítása szabályainak. Ez azonban az igazolás kérdésének megkuritását jelenti: a ténylegesen idevágó gondolati utakat nem az egész pályájukon – kezdve ugyanis már a tudomány-előtti szférában megfogalmazott kérdésfeltevésekkel – követik végig és vetik alá kontrollnak. S ennek következtében úgy alakítják ki az előfeltevéseket, hogy a mindennapi valóság képzetei akadálytalanul be tudnak jutni a tudományos munkába. Így jutunk el [...] ahhoz a paradoxonhoz,

hogy éppen a pozitivistá eredetű merev objektivitás-fogalom nyitja meg az utat az objektivitás tényleges csökkenéséhez. Főleg az olyan nézetek esetében, melyek a mindennapokban olyannyira magától értődnék számítanak, hogy előítéletes jellegük nem is látható át, nagy a valószínűsége annak, hogy a kutatás számára meghatározó háttérfeltételekké lesznek.”⁸²

Mivel a nők társadalmi-politikai alávetettségét igen gyakran a természet rendjére és a biológiára való hivatkozással indokolták/indokolják, Nagl-Docekal azt állítja, hogy már pusztán ez az indoklási kényszer is aláássa a nemek közti társadalmi különbségek biológiai eredetére hivatkozók álláspontját:

„miközben tartalmi síkon a természet mérvadó jellegét kell bizonygatnia, már pusztán ama tény, hogy egyáltalában egy »kell«-t fogalmaz meg, kifejezésre juttatja, hogy a szóban forgó esetben éppen nem egy természeti folyamatra hagyatkozik. Nem kétséges persze, hogy bizonyos esetekben igazodhatom természeti folyamatokhoz, így megtehetem például, hogy – amint mondani szokás – »a tyúkokkal megyek aludni«. Ám még egy ilyen esetben is cselekszem, a szó szoros értelmében véve: az én döntésem az, hogy a tyúkok esti viselkedését veszem mintának. Hogy korán fekszem le, ez nem »magától« történik, hanem nagyon is az én döntésem alapján, úgyhogy itt rá is kérdezhetünk azokra az okokra, melyek arra indítanak, hogy épp ezt a mintát kövessem.”⁸³

A szellemtörténet mellett egyébként más irányzatokat is meg lehetne vizsgálni genderkritikus látószögből. Az *Annales* köréhez tartozó, tragikus sorsú Lucie Varga innovatív – egyébként a szellemtörténettel és a francia mentalitástörténettel is vitázó – történetírói munkásságának újrafelfedezése⁸⁴ élénk historiográfiai vitákat generált, és felvetette a kérdést, hogy az általában progresszív irányzatnak tartott *Annales* iskola emlékezetéből ki lehet-e hagyni a nők kirekesztéséről folytatott vitákat.⁸⁵

TOVÁBBI KUTATÁSI PERSPEKTÍVÁK ÉS VITATOTT KÉRDÉSEK

A leírtakkal természetesen koránt sincs kimerítve a historiográfia genderszempontrú tárgyalásakor felmerülő összes probléma. Ott van mindjárt az a vita is, hogy elsősorban a korábban elfeledett nőket emeljük-e be a historiográfiai kánonba, vagy pedig eggyel tovább lépve magát a kánont, a kánonokat elemezzük társadalmi nemi nézőpontból. Maria Bucur 2008-as tanulmánya szerint Kelet-Európában (Magyarországot is idesorolva) a női emancipáció hiányosan vagy egyáltalán nem ment végbe, ezért ebben a térségben még mindig van mondanivalójuk a feminista történetírás régi törekvéseinek, azaz az elfeledett nők láthatóvá tételének és egyfajta női identitás megalapozásának, a maszkulin tudományos szféra előítéleteivel⁸⁶ szembeni küzdelemnek. Ezt az alapozó munkát elhagyni és a gender szemszögből kritizálni (mondván: az egységes női identitás is egyfajta konstrukció)

egyelőre „luxus” a kelet-európai térségben, érvel a szerző.⁸⁷ A megoldás valószínűleg a nőtörténeti és a gender perspektíva együttes figyelembevétele lehet.⁸⁸

Az aktivizmus és a professzionális történetírás vitája is végigkíséri a társadalmi nemek kutatóit. Köztudott, hogy számos történész számúzi a jelenorientált szempontokat vagy az aktivizmust a legitim tudományosságból.⁸⁹ Mások viszont egyenesen szükségesnek tartják például a múlt nőjogi mozgalmainak kutatásában a feminista etika érvényesítését vagy az aktivizmust.⁹⁰ Ritkán tematizálódik⁹¹ azonban általánosabb historiográfiai és elméleti szempontból, hogy miért lehet hasznos az aktivizmus a történetírásban.⁹² Egyrészt felvethető, hogy a mozgalmi álláspontnak reflektálnia kell a saját kutatói pozíciójára/háttérére, a tudományos munkának társadalmi feltételeire és hatására, a történelem általános elméleti kérdéseire. Másrészt mindenképpen foglalkoznia kell azzal a feszültséggel, amely a tudományok történetileg változó, de bizonyos szempontból mérvadó módszerei, eljárásai és a módszereket a múltban kidolgozó intézményrendszer maszkulin jellege között áll fenn. Azaz ha a feminista kutató elutasítja a professzionális történetírás minden eredményét, eljárását, azzal lényegében a saját pozícióját is felszámolja.⁹³ Ha viszont alapvető kritika nélkül fogadja el a professzionizáció folyamatait (mind a múltban, mind a jelenben, vagy épp a jövőre nézve), akkor homályban hagyja az intézményrendszernek, az egyes történetírásoknak az egyenlőtlenségek újratermelődésében játszott szerepét. Ebben a kérdésben olyan megközelítést tartok kívánatosnak, amelyik historiográfiai szemlélettel felvértve a tudományt és intézményrendszerét, művelőinek legitimként elismert körét, domináns diskurzusait a maguk történetiségében szemléli és bírálja.⁹⁴ Figyelembe veszi a mindenkori alternatívákat és a „hivatalosnak” tartott történetíráson belül és kívül az egymással versengő ethoszok létezését, a történeti iskolák, irányzatok, értelmezési és módszertani hagyományok sokszínűségét. Herman Paul újabban a bölcsészettudományok genealógiájának komplex feltárását szorgalmazza, programját egyetértéssel idézem tanulmányom zárásaként:

„A bölcsészet genealógiái azáltal, hogy a ma bölcsészetnek nevezett örökség különböző történeti rétegeit feltárják, az esszencialista megközelítések nagyon is időszerű alternatíváit nyújthatják. Mivel felhívják a figyelmet a hangok, a tradíciók és a kultúrák sokszínűségére, amelyek mind hozzájárultak a bölcsészet mai formájának a kialakulásához, a genealógiák így arra biztatnak, hogy ne szűkítsük le a bölcsészetet arra, amit szeretünk vagy nem szeretünk, hanem szembesüljünk palimpszeszt jellegével és fogadjuk el, hogy szövetét számos fonál alkotja. [...] Azt remélem, hogy hallgatóim legalábbis ezzel [a belátással] gazdagabbak lesznek a kurzusaim után. [...] A genealógiák [...] megtaníthatják őket arra, hogy mai alakjában a bölcsészet nem érdemli meg sem a teljes elfogadást,

sem a harsány elutasítást, hanem inkább az olyan tudósok tesznek vele jót, akik az új körülményekre alkalmazzák mindazzal a gondossággal és kritikai észjárással, amit a bölcsészet történészei munkájuk során érvényesíteni próbálnak.”⁹⁵ □

87 ■ Maria Bucur: An Archipelago of Stories: Gender History in Eastern Europe: *The American Historical Review*, 113 (2008), 5. szám, 1386. old.

88 ■ Hasonlóan érvel Horváth Györgyi is az irodalomtörténetre vonatkozóan. Vö. Horváth: *Nőidő*.

89 ■ Szijártó M. István megjegyzi, hogy a feminista történetírást az „objektivitás” nevében elutasítók valószínűleg nem olvastak még olyan férfítörténeteket, mint például Charles Beard és az amerikai prezentista iskola, akik egyértelműen jelenorientált történetírást műveltek. Szijártó M. István: *A történelem diskurzusa. Bevezetés a 20. századi történetírás történetébe és elméletébe*. Ráció, Bp., 2021. 346. old. A feminista aktivista történetíráshoz remek példa újabban: Judy Batalion: *Partizán nők. A lengyel gettók zsidó ellenállói*. Park Könyvkiadó, Bp., 2021.

90 ■ Acsády Judit: A hazai feminizmus története iránti érdeklődés megújulása. A kutatások téje és a szakmai együttműködések kérdése. *Társadalmi Nemek Tudománya eFolyóirat*, 12, 1. szám (2022) 110. old.

91 ■ Újabban a politikai elkötelezettség és elmélet viszonyáról ír: Bozsóki Petra: Politizáló nőtörténetírás: A 19. századi magyar nőtörténetről szóló diskurzus tendenciái (módszertani javaslat). *Verso*, 6, 2. szám (2023) 9–31. old.

92 ■ A kérdés elméleti háttéréhez lásd még az alábbi kötet tanulmányait: Stefan Berger, ed.: *The Engaged Historian. Perspectives on the Intersections of Politics, Activism and the Historical Profession*. Berghahn Books, New York, 2019.

93 ■ Jörn Rüsentől Bonnie G. Smith-ig sokan figyelmeztettek erre. Lásd például: Jörn Rüsen: „Schöne” Parteilichkeit. Feminismus und Objektivität in der Geschichtswissenschaft. In: Ursula A. J. Becher – Jörn Rüsen (Hrsg.): *Weiblichkeit in geschichtlicher Perspektive*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1988. 517–542. old.

94 ■ Remek példa a közelmúltból Philipp Müller monográfiája, amely a levéltárügy XIX. századi fejlődését tárgyalja: Philipp Müller: *Geschichte machen. Historisches Forschen und die Politik der Archive*. Wallstein Verlag, Göttingen, 2019. Müller felhívja rá a figyelmet, hogy a XIX. században a németországi levéltári forrásokhoz sok esetben csak komoly szociális tőkével, politikai kapcsolatok segítségével lehetett hozzáférni, így a nők (és a férfiak) többsége eleve ki volt zárva az elismert történeteszköz köréből. A hazai historiográfiáirásban újabban különösen Kövér György tanulmányait emelném ki, amelyek elemzik a történetírás intézményes, szociológiai és hatalmi viszonyait. Kövér György: A gazdaságtörténet magántanárai a Pázmány Péter Tudományegyetemen. In: Demeter Gábor – Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (szerk.): *Körmeyezettörténet – Historiográfia. Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2021*. Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp., 2021. 375–402. old. Fontosak még a társadalomtörténet vizsgálata is az egyes szakmák professzionizációjáról, lásd például: Keller Márkus: *A tanárok helye. A középiskolai tanárság professzionizációja a 19. század második felében, magyar–porosz összehasonlításban*. L'Harmattan, Bp., 2010. Nem véletlen, hogy számos történetíró nő, aki nem, vagy csak nehezen tudott a szakmában elhelyezkedni, a nőjogi aktivizmusban lelt támaszra és támogatókra. A sors ironiájaként ez volt a sorsa Leopold von Ranke unokájának, Ermentrude Bäcker von Ranke-nak is, aki Németországban az első habilitált történész nő volt – egyetemi állást azonban csak sokkal később kapott. Sylvia Paletschek: Die Geschichte der Historikerinnen: zum Verhältnis von Historiografiegeschichte und Geschlecht. *Freiburger Frauenstudien*, 20 (2007), 27–49. old. Fenntartásokkal ide sorolható Polányi Laura, Marczali Henrik tanítványa is: Szapor Judit: *A világhírű Polányiak. Egy elfeledett család regényes története*. Aura, Bp., 2017.

95 ■ Herman Paul: Genealogies of the Humanities: A Vision for the Field. *History of Humanities*, 8 (2023), 2. szám, 206–207. old.

Kozák Gyula: hogy mi ezt túléltek...

PORTRÉVÁZLATOK A KÁDÁR-KORSZAK
VEZETŐIRŐL

Balassi, Bp., 2024., 432 old., 4800 Ft

Az üres asztalfiók a Kádár-korszak iránti hamis nosztalgia egyik szimbóluma. Értsd: jelentős tudományos mű nem maradt kiadatlan a létező szocializmus évtizedeiben Magyarországon. A szépitő emlékezet szerint voltak ugyan kivételek, tiltások, de ilyenkor nem a tárgy, a tartalom, hanem a szerzők renitens magatartása, nyelvhasználata miatt nem fértek be írásaik a Kiadói Főigazgatóság éves papírkeretébe. Aki tudomásul vette a helyes viselkedés és a reformdiskurzus szabályait, előbb-utóbb közreadhatta kutatási eredményeit.

A megírásuk évtizedében kiadatlan művek a teljesség igénye nélkül:

Bence György – Kis János – Márkus György: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* [1974] Lukács Archivum, Bp., 1992.

Kemény István: *Futószalag a Motorkerékpár gyárban.* In: *uő: Velünk nevelkedett a gép.* [1977] Vita, Bp., 1990. 29–74. old.

Liska Tibor: *Ökonosztát. Felkészülés a mechanizmusreformra.* [1965] KJK, Bp., 1988.

Rupp Kálmán: *Egy termelőszövetkezet. Melléküzemeinek gazdálkodása.* Esettanulmány. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Bp., 1973.

Juhász Pál: *Megjegyzések a családi gazdálkodás elméletéhez.* Kézirat, 1977.

A könyvben közreadott tanulmány és a 36 életút-esettanulmány sorsa másként alakult. Nyers Rezső, az MTA Közgazdaságtudományi Intézet igazgatója, majd tudományos

tanácsadója támogatta a kutatást, de „a zárótanulmány – tekintettel súlyos konzekvenciáira – az ő óvatossága, engem (K. GY.), illetve az intézetet is óvó bölcsessége okán nem jelenhetett meg születésekor” (9. old.). Ezek a megfontolások egy hivatalosan támogatott, finanszírozott és menedzsel, nagyszabású kutatás következtetéseit és módszereit zárták el hosszú időre a nyilvánosság elől. A 2024-ben megjelent könyv háttere, információforrása az 1980–1984-ben „az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében a *Gazdaságunk szervezeti rendszere* kutatás keretében, Tardos Márton, a gazdasági mechanizmussal foglalkozó osztály vezetője irányításával folytatott *Vezetői életútvizsgálat*” (23. old.).

Kozák irányításával „A termelés és az irányítás különböző területén tevékenykedő 156 – gondos és alapos megfontolás alapján kiválasztott – vezetővel készült interjú, egyenként átlagosan 150–160 gépelt oldal terjedelemben (ami két-három, esetleg négy alkalommal lefolytatott beszélgetés eredménye 7–8 órányi hangfelvételt jelent)”. (25. old.)

A 25 ezer gépelt oldalnyi interjúszöveget több lépésben (esettanulmányok az interjúról, adatlap, lekódolt adatlap számítógépen) dolgozták fel. Az összefoglaló tanulmány és az esettanulmányok ezután 40 évig heverték Kozák Gyula asztalfiókjában (számítógépén?).

HASONLÓ ÉS ELTÉRŐ TULAJDONSÁGOK

Kozák szerint az életpályáján szerzett kapcsolati és tudástőke nagyban befolyásolta a vezetők viselkedését: „a megélt egyéni sors és a megélt történelem együttesen alakították ki a vezetők nézetrendszerét, világlátását, gazdasági-politikai beállítódását, reagálásait a jelenkori történésekre.” (31. old.)

A megkérdezett vezetők kivétel nélkül részei voltak a nomenklatúrának (kinevezésükhöz vagy leváltásukhoz az illetékes pártszervek hozzájárulása kellett). „A létező szocializmust legitimnek fogadják el, státusukat ebből eredeztetve szintén legitimnek tartják, s a hatalmi hierarchiába való beépültségüket [...]

normális állapotuknak tekintik.” (32. old.) Az interjúalanyokra jellemző a kitűnni akarás, az élenjárás. (47. old.) Ezért is kivétel nélkül megfeleltek a szocializmus káderpolitikájában alkalmazott hármas követelményrendszernek, ahol legfontosabb a politikai megbízhatóság, de szükséges feltétel volt a szakmai kompetencia és a vezetői képesség is.

Az egyezések mellett a kutatás során az életutak jelentős különbségei is kiderültek. A 35 esettanulmányból is több vezető számára a karrier terepe egyetlen munkahely volt, mások „a tárcán belül mozogtak”, és nem kevesen „a tárcák között mozogtak” (45. old.). A karrier íve is többféle: a lineáris ív emelkedés éppúgy megfigyelhető volt, mint a nagy ugrás, vagy éppen a pálya hullámozása.

A REFORMSKÁLA

A mai olvasó számára talán nem magától értetődő, de a múlt század második felében a hazai közgazdaságtudományi diskurzus középpontjában a gazdasági reform állt. Hogyan lehet, egyáltalán szükséges-e megszüntetni a vállalatok számára kötelező tervutasításokat? A nyereség növelésében érdekelt állami vállalatok, szövetkezetek között létrejön-e a piaci verseny? A bürokratikus koordinációt kiszorító piaci koordináció javítja-e a magyar gazdaság növekedési esélyeit? A vitázók egyetértettek abban, hogy a reform sikere nagyban függ a vállalatok vezetőinek támogató-elfogadó magatartásától.

A tanulmány talán legfontosabb állítása, hogy a nomenklatúra szabályainak megfelelő, a hármas követelményrendszert teljesítő vezetők különbözőképpen értékelték, érzékelték a gazdasági reformot, ezen belül az 1980-ban kezdődő második szakaszt.

Kozák „az egész életpályát, a vezetői életút lépcsőit, a konkrét döntéseket, a részvéleményeket figyelembe véve” a reformpártiaktól a reformellenesekig tartó „reform-skálán” helyezte el a megkérdezett vezetőket. A két véglet között találjuk az agrárreformereket, a retorikus reformereket, a tisztviselőket, a technokratákat és a technokrata ellenreformereket.

A *reformpártiak* (köztük a reformközgazdászok és a radikális reformerek) népes csoport: „ők maguk a reform, ők csinálják a reformot” (54. old.). Közülük az idősebbek „a bürokratikus és direkt tervutasításos rendszerrel szembeni kritika alapján váltak reformerré” (61. old.). A fiatalabb reformisták „a korszerű módszerekkel folytatott gazdálkodás hívei. Számukra már nyilvánvaló a magyar gazdaság nyitottsága, természetes, hogy nyelveket tanultak és rendszeresen külföldre járnak, járhatnak, ismerik a fejlett ipari országok technikáját, a vezetés (menedzsment) módszereit, a szervezési gyakorlatokat.” (62. old.) (A nyelvtanulás gyakoriságát, hatékonyságát Kozák túlbecsülte, a rendszerváltás után vezető beosztásban maradtak többsége idegen nyelven nem volt tárgyalóképes. Lásd Laki Mihály – Szalai Júlia: *Vállalkozók vagy polgárok? A nagyvállalkozók gazdasági társadalmi helyzetének ambivalenciái az ezredfordulóból Magyarországon*. Osiris, Bp., 2004.)

Az *agrárreformerek* is birtokolták ezt a tudástóké, de ők elsősorban a közös kapcsolati tőkéjüket használták. A terepkutatásban felkeresett agráriusok (mezőgazdasági-élelmiszeripari vezetők) „a gazdasági hierarchiában betöltött szinttől függetlenül gyakorlatilag valamennyien elkötelezettek a mechanizmusreformnak” (84–85. old.). A történeti elemzésből kiderül, hogy számos körülmény (a szövetkezeti tulajdon sajátos működése, a mezőgazdaság súlya a kivitelben stb.) összejátszása kellett ahhoz, hogy a párt legfelső szintjén hatékonyan működő agrárlobbi számára éppúgy előnyös legyen a reform, mint a mezőgazdasági szövetkezetek elnökei számára.

Fontos értéke a tanulmánynak a *retorikus reformerek* megkülönböztetése. „A szövegek szintjén reformistának tesszük a retorikus reformer, de ha mélyebben megismerjük nézeteit, feltárjuk igazi viszonyát a reformhoz, akkor kiderül, hogy csak pozícióföltöltő alkalmazkodásból hirdeti a reformot.” (105. old.)

Nem elhanyagolható számú, a reform iránt közömbös *tisztviselő* is van a mintában. Ők „a szervezetet körülvevő gazdasági, politikai kör-

nyezet ingereire meg sem kísérelnek önálló választ adni [...] még az interjúszituációban is tartózkodnak az önálló vélemény kinyilvánításától.” (113. old.) Egyik alcsoportjuk a *főkönyvelőké*, „akik azt tekintik ma is feladatuknak, hogy számviteli ismereteik alapján rendet tartsanak a mindenkori rendeletek és szabályozók útvesztőiben” (116. old.). A tisztviselők másik jellemző alcsoportja az örök *alkalmazkodóké*, „akik a mindenkori rend nevében fejtik ki a tevékenységüket” (117. old.).

A reformskálán a *technokraták* következnek. „A domináns eleme ennek a mentalitásnak a műszakiség. A technokrata vezető nem ellensége a reformnak, de gyakran kritizálja, mert a reformfolyamatban sűrűn találkozik olyan elemekkel, amelyek számára akadályt jelentenek.” (129. old.) Másrészt: a kapcsolati és tudástőkéjük jelentős részben műszaki ismeretekből és kapcsolatokból áll, ennek a hasznosításában érdekeltek. Ez ütközhet a reformmal, a reformkonform szabályozással. Náluk a feladat, a műszakilag kitűzött cél minden esetben determinált. „A célpont adott, csak a hozzá vezető utat kell kiépíteni. Az ágazati technokratának nem elsődleges célja, hogy a rendelkezésére bocsátott beruházási összeggel (tőkével) hatékonyan gazdálkodjon. Helyette az [...] hogy a műszaki cél létrejöjjön.” (133. old.)

Kozák Gyula külön csoportba sorolta a *technokrata ellenreformereket*. Céljaik, fontossági sorrendjeik megegyeztek a technokratákéival: a műszaki projektek megvalósítása. A technokrata ellenreformer „azonban nemcsak semmibe veszi, de támadja is a mechanizmusreform elképzeléseit, s igyekszik műszaki elképzeléseit a reform ellenében is megvalósítani” (137. old.).

A kutatás a gazdasági reform második szakaszának éveiben, 1980 és 1984 között zajlott, amikor a *reformellenesek* nyíltan nem támadhatták a párt éppen érvényes politikáját. A demokratikus centralizmus – értsd: a pártfegyelem – ezt nem engedélyezte. A reform ellenzői ezért aggályait fogalmazták meg: a reform nem kívánatos hatásait említették, a nagyvállalati munkások vélt érde-

két védték. Ők „a gazdaság egésze, a munkásosztály érdekeinek valódi képviselői, s részükről a kisvállalkozások, a kisüzemek, szövetkezetek csak epizódnak tekinthetők a magyar gazdasági élet történelmi folyamatában” (142. old.). Szerintük „a nagyvállalatok népgazdaságilag olyan jelentős értéket hoznak létre, amire a megváltozott piacos feltételek között már nem lennének képesek, és ez a népgazdaságnak okozna helyrehozhatatlan károkat” (146. old.). Ezért „a gazdaságban kettős irányításnak kellene érvényesülnie, az egyik vonatkozna általában a gazdaságban tevékenykedő szervezetekre [...] a másik pedig tartalmazná nagyvállalati preferenciákat, minden más gazdasági szervezet rovására” (149. old.).

FUTURE IN THE PAST

A mai olvasó számára különösen érdekes az a fejezet, amely az akkor fiatalabb – a múlt század nyolcvanas éveiben 40–50 éves – vezetőkről szól, akik még évtizedekig állami vállalati vezetők, szövetkezeti elnökök, az állami és pártapparátus fontos tagjai lehettek volna (a rendszer 1989-es összeomlását még senki sem látta), és akik – ma már tudjuk – néhány évvel később már a privatizáció fontos szereplői voltak.

Felsőfokú iskoláikat a kádári konszolidáció, az „aki nincs ellenünk, az velünk van” időszakában végezték. Ekkor indult a munkahelyi pályafutásuk is. „A megelőző generációkhoz képest összehasonlíthatatlanul nagyobb lett a társadalom nyitottsága és toleranciája, ha nem is érte el azt a szintet, amit [...] kívánatosnak tartanánk. A fölzárkózás Európához, ha nem is lett deklarált jelszó, de jelen volt a mindennapokban, mint ahogy a nyugati nyelvek tudása is egyre gyakrabban fogalmazódott meg szükségletként.” (162. old.) Akár munkás- vagy paraszti, akár polgári, értelmiségi családból jöttek, „a tudásnak, a tanulásban elért sikereknek megnövekedett a súlya, az értéke” (162. old.). A politikai aktivitás, a közéleti buzgalom (KISZ-funkció, párttagság már az egyetemen) azonban továbbra is segítette a karrierépítést. „A kommunista

párt hatalmának változatlan elvi és gyakorlati érvényesítése nyilvánvalóvá tette a fiatal generáció számára is, hogy az érvényesüléshez elengedhetetlenül szükséges a politika támogatása. Leszögezhetjük, hogy minél fiatalabban történt meg e felismerés, illetve ennek a gyakorlatba való átültetése, annál nagyobb esélye volt a fiatal szakembernek a hierarchiában a gyors előrelépésre.” (162. old.)

A SZELÍD CENZÚRA LEHETSÉGES OKAI

A mai – főként a fiatal – olvasó számára nehezen érthető Nyers Rezsőnek a tanulmány sorsát megpecsételő óvatos tiltása. Különösen akkor, ha Kozák Gyula tanulmányának állításait összevetjük a múlt század nyolcvanas éveiben könyvekben, folyóiratokban megjelent, hasonló tárgyú tudományos közleményekkel.

Csak néhány példa. A Kozák által is idézett Juhász Pál a termelőszövetkezetekben zajló nemzedékváltásról írt tanulmányában elemezte az eltérő vezetői mentalitásokat (*Megjegyzések a családi gazdálkodás elméletéhez*). Lengyel György a tervgazdasági elitbe kerülés különböző útjait mutatta be 1986-ban megjelent tanulmányában (*A gazdasági vezetők rekrutációja, képzettsége és karriermintái a tervgazdaságban*. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológia Tanszék, Bp., 1986.). Különösen tanulságos Szalai Erzsébet 1982-ben, a *Valóság* folyóirat 5. számában megjelent cikke, amelyben a reformot támogató és reformellenes vállalati vezetők szándékait és harcmódorát hasonlította össze (*A reformfolyamat új szakasza és a nagyvállalatok*). Az ipar irányításában dolgozók reformelkötelezettségének eltéréseiről is szól Csanádi Máriának az Ipari Minisztérium felállításáról szóló 1985-ös esettanulmánya (*Döntések kényszerpályán. Az Ipari Minisztérium kialakítása és működésének első éve*. Pénzügykutatási Intézet).

A vezetői társadalom rétegzettsége tehát nem volt tiltott téma a korabeli folyóiratokban, könyvekben. Mi lehetett tehát az elfektetés oka? Talán Kozáknak a reformdiskurzus íratlan szabályait figyelmen kívül hagyó, szabad nyelve, szókészlete is megfon-

tolásra készítette a reformpárti intézeti igazgató-tanácsadót. A valószínűbb ok a reformskála lehetett. Pontosabban a reformskála és a vezetőkkel szemben támasztott hármaskövetelmény együttes elemzése. Amelyből kiderült, hogy a pártfegyelem és a demokratikus centralizmus keretein belül, szabályait betartva, élesen eltérő mentalitású vezetők, vezetői csoportok kooperáltak, versenyeztek a késői szocializmus Magyarországon. Ezzel szembesülni kényelmetlen lehetett a rendszer urainak, és kockázatos Nyers Rezsőnek.

MAI TANULSÁGOK?

Bevezetőjében Magyar Bálint találoán *időkapszulának* nevezi a tanulmányt, a könyv második felében közreadott, 36 vezetőről készült esettanulmányt és az interjúkban említett személyek gazdag adattárát. Aki a Kádár-kor gazdaságtörténetét, társadalmi szerkezetét, elitjét, gazdaságszervezési módszereit kutatja, tanulmányozza, aligha mellőzheti a Kozák Gyula kitűnő könyvében olvasható tanulmányt és az élettörténet-eseteket.

Napjaink közgazdász, szociológus, politológus terepkutatóinak is hasznos olvasmány lehet a könyv. Hogyan lehet nem reprezentatív mintán kutatva érvényes megállapításokat tenni? Vagy legalább típusokat alkotni, jellegzetes magatartásokat leírni és elemezni. Az életutak feltérképezésével hosszú távú – több évtizedes, generációkat átívelő folyamatokat tanulmányozni. Az ilyen kutatás időigényes, nem is olcsó, ezért a publikációk számának gyarapításában érdekelt kutatók szempontjából előnytelen. Kozák Gyula könyvének sorsa és színvonala azonban bizonyítja, hogy kellő türelemmel és kitartással érdemes belekezdeni.

„Lelked legyen bekötve az élet kötésébe”

Megéledő sírfeliratok a tatai zsidó temetőben. Szerk. Bányai Viktória és Dávidházi Péter. Kuny Domokos Múzeum, Tata, 2024. 212 old.

Számomra igazi ünnep a „*Lelked legyen bekötve az élet kötésébe*”. *Megéledő sírfeliratok a tatai zsidó temetőben* című tanulmánykötet megjelenése. A címbe „megéledés” az én lelkemben harmad évszázadnyi egykori műemlékvédő munkám már régóta nem is remélt pozitív visszacsatolásaként jelenik meg.

Az 1980-as évek végétől egyre több, a temetőkkel kapcsolatos védelmi ügy került az Országos Műemléki Felügyelőség, majd Műemlékvédelmi Hivatal asztalára: mauzóleumok, családi síremlékegyüttesek, egész temetők is, de csak a kisebb részük vezetett végül a védelem kimondására. Az eljárások akkoriban még szigorú kritériumát ugyanis – ellentétben nem egy mai üggyel – kizárólag számos szakember gondos vizsgálata, az értékek összehasonlító felmérése, szakmai konszenzus jelentette, aminek alapjául a *műemlék* másfél évszázad tudós generációinak munkája során kikristályosodott történeti-jogi definíciója szolgált. A rendelkezésemre álló adatok alapján jelenleg mintegy kéttucatnyi egész temető vagy nagyobb temetőrészt áll országos műemléki védelem alatt, a budapesti Fiumei úti nemzeti sírkert jelentős része mellett egy-egy régi sváb és szerb, valamint néhány református sírkert, a kétharmaduk azonban zsidó temető. Ez nem valamiféle „pozitív” diszkrimináció eredménye, nem kis részben a vallási előírások állnak a háttérben: bár a pesti Váci úti régi temető városrendezési okok miatt már a XIX–XX. század fordulóján felszámolásra kerülhetett, és vidéki kislakótelep az 1960-as években is elfoglalhatta zsidó temető területének nagyobb részét, de a vallás a temetők és a sírok „örök idejű” helyben hagyását írja elő. A holo-

kauszt következtében zsidók nélkül maradt vidéki települések hagyományos temetőképét sem uralhatta el a keresztény temetők összképét átalakító, igénytelen műkő a II. világháborút követően. De még ha mindenféle szempontból megfelel is egy terület a törvény szavának és értelmének, a műemlékvédelemben „sajátos műfajt” képviselő temetők és síremlékek megóvása akkor is nehezebb, mint az épületeké – nem állhat minden sírkő mellett műemléki felügyelő –, így a műemléki védelem alá helyezés különben indokolt esetekben is leginkább olyankor jöhetett csak szóba, ha maga a település, a közössége, valamilyen oda beágyazott szervezet kezdeményezte, már eleve mutatva a helyi odafigyelést.

A tatai izraelita temető országos védettségét megcélzó, 1995 novemberében kelt „javaslati dokumentációt” a város Polgármesteri Hivatala állította össze és adta be – Simonik Péter a mostani kötetben olvasható tanulmányából derül ki, hogy a kötet alapjául szolgáló, 2022-ben rendezett konferenciát is társrendezőként jegyző, a kilencvenes években egyébként a polgármesteri posztot betöltő Kerti Katalin és munkatársai kezdeményezésére. Itt érdemes megemlékezni a már elhunyt Nagy Klára építész-mérnökről, a megye hosszú időn át aktív műemléki felügyelőjéről, aki a kérést a legnagyobb készséggel továbbította a művészettörténeti javaslat elkészítése érdekében a hivatal tudományos részlegéhez, és a védési folyamat további lépései során is támogatta. Az 1996-ban elkészült vélemény a lehető legpozitívabb volt, és végül 2002-ben a teljes temetőt hivatalosan is műemlékké nyilvánították. Még ezt megelőzően került sor a bajai, a balassagyarmati, a pilisvörösvári, a lovasberényi, a pápai zsidó temetők védésére – ugyanabban az évben pedig a budapesti Salgótarjáni úti sírkert védelem alá helyezésére. Az utóbbi alapjául az a tudományos dokumentáció szolgált, amelyet jelen kötet első, a zsidók több évezredes diaszpóratörténetétől a helytörténetig tág áttekintést nyújtó tanulmányának szerzője, Komoróczy Géza professzor tanítványai állítottak össze az Eötvös Loránd Tudományegyetemen.

A 2006-ban megjelent megyei műemlékjegyzékből a kötetben Balogh István által idézett, valójában még az 1996-os tudományos javaslatban megfogalmazott indoklás szerint a zsidó temető „a nevezetes tatai vörös mészkő faragás típus- és mintakincs gazdagságának egyik utolsó tanúja, kronológiailag összefüggő együttese” (88. old.). Az e mögött meghúzódó szemléletmód valójában nagyon fontos szerepet játszott az akkori temetővédek mindegyikében: az ország többi vidéki zsidó temetője is két-két és fél évszázad helyi kőfaragásának tanúja, ugyanakkor némelyek inkább, mások kevésbé a regionális és országos központok műhelyeihez is kötődnek. A jelenleg védelem alatt álló temetők – az említettek kivül továbbiakkal az Északi-Középhegység környékén és a Tiszántúlon – az egykori védési szándékok szerint mintegy „kifeszítik” az országot, többek között az újkori kőhasználat érintetlen tanúgyűjtéseiként is. A geológiai szempontból vörös tömött mészkő – a mindennapi szóhasználatban azonban a középkorban és az újkorban máig „vörös márvány” – egyszerre kultúrtörténeti és természettudományos vizsgálata a középkorra vonatkozóan érdekes eredményeket hozott, ezek azonban a belső-gerecei egykori és mai bányák (Tardos környéke) anyagmintáira épültek, és a Salzburg környéki kőanyagok ausztriai és délbajor elterjedésével vetették össze a magyarországi emlékeket. A gerecei bányák török általi kori használatára semmilyen adat nem utal – a törökök gyakorlata, forrásadatokkal és tárgyi emlékekkel egyaránt megtámogatva, középkori faragványok másodlagos felhasználását célozta. A tatai Kálvária-domb déli lejtőjén már ezt követően – Kövesdi Mónikának a kötetben található egyik jegyzete szerint az 1740-es években – nyitott bánya anyagait érdemes lenne a tardosiakhoz hasonló stabilizotóp-vizsgálatoknak alávetni, hogy kiderüljön, van-e esetleg szignifikáns különbség a két lelőhely között, ahogy az ausztriai Adnet és a gerecei Tardos között van. Attól tartok azonban, hogy ilyen eltérés ennyire kis földrajzi távolság mellett aligha áll fenn, és számunkra csak a tipológiai-művészettörténeti

elemzés, valamint a gazdasági logika marad. Az utóbbi szerint például a jellemzően ugyancsak vörös márvány anyagú, gazdag bajai sírkőegyüttes kialakulása során a szállítási távolság és a költségek szempontjából mindegy lehetett, hogy az anyagot Tatán vagy Tardoson bányászták-e, a közvetlenül a tatai bánya fölött elterülő temető sírköveihez azonban értelmetlen lett volna még akár csak a tíz-húsz kilométeres szállítás költségeit is vállalni. A műhelyek meghatározásában a XIX. század közepe után már segítséget nyújthat a céhes ipar kötöttségei alól felszabaduló kőfaragóknak a sírkövek aljára gyakran felvésett neve és telephelye. (Megjegyzendő azonban, hogy ezek gyakran nagyobb budapesti cégek vagy például Veszprém megyében veszprémi és székesfehérvári kőfaragók jelzései, így a nyersen odaszállított kőanyag tardosi vagy tatai eredetéről nem vallanak, ugyanakkor tatai műhelyjelzéseket a Balatontól északra is találni.)

Ahogy már említettem, a helyi szándék a temetőkkel kapcsolatban elengedhetetlen. Tatán az egykori önkormányzati kezdeményezés meghatározó volt, és a közreműködés máig tart: a városvezetés a jelen kötet alapjául szolgáló konferencia rendezését is támogatta, a polgármester megnyitóbeszéde a kötetben olvasható. Az önkormányzat kiadásában jelenhetett meg 2023-ban a *„Legyen lelke Isten ármtyékában”. A tatai zsidó temető története és 18–21. századi sírkövei* címmel az a monumentális, 717 oldalas e-könyv is, amely Kerti Katalin és Simonik Péter szerkesztésében minden további munka alapjául imponáló síremlékkatalógussal szolgál. Szerkesztői és jelentős mértékben anyaggyűjtői, szerzői helyi kötődésűek, de Balogh István és Mislovics Erzsébet már itt is közreműködött, mint a tágabb „külvilág” tudós képviselői, akik aztán a most megjelent konferenciakötetnek is fontos szerzői. A mindkét kötetet eredményező kutatási program *A tatai zsidó temető és 18–20. századi sírköveinek tudományos vizsgálata* címmel a Magyarországi Zsidó Örökség Közalapítvány pályázati támogatásával valósult meg. A projekt megfogalmazója és benyújtója a helyi Goldberger Alapítvány

kurátoraként Kerti Katalin volt. Az e-könyvet Bányay Viktória lektorálta, aki Dávidházi Péterrel együtt a 2022-es konferencia társszervezője lett, a most bemutatott kötetet ketten szerkesztették, és egy-egy tanulmánnyal gazdagították is.

A tanulmánykötetben Komoróczy Géza már említett, *Zsidó helytörténet, zsidó néptörténet* című írását Simonik Péteré követi, *Zsidó funerális emlékek és a tatai helytörténetírás* címmel. Simonik számára a térképen is ábrázolt tatai temető és részletes kutatástörténete lehetőséget nyújtott arra, hogy a temetőkből és más forrásokból nyerhető információs bázis általános helytörténeti jelentőségére rámutasson. A tatai temető olyan teljességben őrizte meg a település és környéke egykori zsidó lakóinak adatait, mint egyetlen más írásos forráscsoport sem. Itt valójában ismételt indoklást nyer a temető országos szintű védelme: történeti értéke, tudományos feldolgozása túlmutat Tata közvetlen környékén, a példamutató módszerek és általánosítható következtetések máshol is kamatoztathatók.

A zsidó temetőket művészettörténetészként elemző Csáki Tamás *Történeti forrásból műalkotás. Az újkori zsidó síremlékek művészettörténeti kutatásának előzményei* című tanulmánya európai tudománytörténeti szempontból közelít a magyarországi folyamatokhoz és emlékekhez, Hollandiától Hamburgon és Frankfurt, Prágán és Bécsen keresztül Szentpétervárig. Bécsújhely és Kismarton temetői, a legkorábbi évszámmal jelölt, középkori síremlékeink közé tartozó budai sírkövek is feltűnnek a Kaufmann Dávid, a budapesti Rabbiképző professzora ide illeszkedő munkásságát felvázoló bekezdésekben, és a szerző bemutatja a pesti Váci úti zsidó temető nagyon komoly veszteségekkel járó, alig dokumentált felszámolásának folyamatát. Ennek a folyamatnak a végpontját Lajta Bélának a Kozma utcában nyitott újabb temetőbe áthelyezett halottak emléket őrző, fehér márványból faragott, a kötetben fényképen is megjelenített két sírsztéléje jelenti.

Amit egyébként Tata szempontjából az országos védelem jelent, az a Csáki tanulmányában meg-

jelenő számos helyszínt illetően a világörökségi szint. A prágai zsidó emlékegyüttes már régebb óta védett, míg Speyer és Mainz középkori zsinagógáival és rituális fürdőjével együtt a worms-i temető nemrég lett világörökség. Hamburg-Altona szefárd temetője a világörökségi várományosi listán szerepel, és talán az amszterdami portugál zsinagógával és a Holland Antillák rokon emlékeivel együtt kaphatja meg a címet. Berlin és Bécs, valamint a lengyelországi Łódź 1900 körül keletkezett nagyvárosi zsidó temetőinek a közös nevezéshez vezető feldolgozása a pesti Salgótárján úti zsidó temetővel együtt kezdődött meg, de úgy tűnik, a szükséges intézményi háttér eltűnésével és a világörökségi jelölések körüli, nemzetközi megütközést keltő politikai-gazdasági játszmák következtében országunk kimaradhat a dologból.

Balogh István már említett, *A tatai zsidó temető korai emlékményének helye a hazai funerális örökségben* című tanulmánya a szerzőnek az egész országra kiterjedő korábbi vizsgálataira építve a tatai együttest országos összefüggésbe helyezi. A sírkert XVIII. századi sírkövei közül néhánynak a fényképe is illusztrálja azt a kutatási eredményt, hogy a mai országhatárokon belül itt található a legkorábbi dátummal rendelkező újkori zsidó sírkő, és a faragványok szerény díszei is korán adatolhatók – közöttük a levita-kancsó Tatára jellemző speciális ábrázolása is. A tanulmányban közölt adatok utólag igazolják, hogy az 1990-es évek műemléki védelmei az egyes temetők akkor még hiányzó részletes kutatásai nélkül is mennyire megalapozottak voltak. A szerző tanulmánya elején kiemeli a tatai temető legkorábbi síremlékeinek feliratait már 1922-ben publikáló, a vészkorszakban hívei sorsában osztozó Goldberger Izidor tatai rabbi úttörő munkásságát. Részben erre a munkásságra épít Mislovics Erzsébet *Goldberger Izidor öröksége nyomában. A tatai sírfeliratok jellemzői* című tanulmánya, amelyben a rabbi által gyűjtött és publikált, a 2023-as katalóguskötetben újraközölt és le is fordított korai sírfeliratokat, illetve a tatai rabbik és nevesebb

személyek síremlékeinek szövegeit elemzi a bennük található adatok csoportosítása és összehasonlítása alapján. A munka egyrészt további konkrét példákkal igazolja a Simonik Péter írásában kifejtett állításokat a tatai temető helytörténeti jelentőségéről, másrészt a vizsgált szempontok általános volta alapján nagyobb területek, akár az egész ország feliratainak egységes szempontú elemzéséhez nyújt mintát.

Már ebben a tanulmányban is megjelennek a sírkövekkel reprezentált nők és adataiknak a férfiak felirataival történő összevetése. A már nem összehasonlítható, a XIX. század utolsó harmadáig tartó időszak női sírköveit önálló csoportként kezelő, alapos vizsgálatok eredményei olvashatók Bányai Viktória *„Csupa dísz a királylány odabent”. Női szerepmodellek a tatai zsidó temető sírfelirataiban* című tanulmányában. Olyan forráscsoport ez, amely sok információval szolgál az általános férfivilágban rejtve maradó nők megismeréséhez – azzal a szerző által hangsúlyozott korláttal, hogy ezeket a feliratokat is férfiak fogalmazták, saját szempontjaik szerint. Érdekesekek például a sírfeliratok utalásai a dédszülőkre, és az ezekre vonatkozó magyarázatok: egy nő azzal érdemelheti ki, hogy megláthatja a negyedik generációt és a hosszú földi életet, ha férjét és fiait támogatja és buzdítja a tanulásban, a tudás megszerzésében. Abban, hogy ez engem különösen megérintett, nyilván szerepet játszik, hogy az én unokáimnak még két dédnagymamájuk is él, szereti őket, figyel rájuk, és beszélget velük.

Kövesdi Mónika *A Fischer-család emlékezete* című munkája a tatai zsidó temetőben eltemetett legillusztrisabb, szélesebb körben, országosan is leginkább ismert kerámia- és porcelángyáros családdal és síremlékeikkel foglalkozik. Ezek az emlékek kitűnnek a többi közül, a vörös márványból faragottak között is találhatók szokatlan, pillér formájúak, és még inkább különlegesekek a hasonló, de részletgazdagabb megformálású, kerámiából a család saját üzemében készült síremlékek. Az általam ismert, hasonló anyagú emlékek közül ezek a legkorábbiak,

a velük nyilvánvalóan semmilyen tervezői-gyártási kapcsolatban nem álló, további három kerámiaburkolatú budapesti síremlék a Kozma utcai zsidó temetőben már a XX. század első két évtizedében készült. A funérális emlékek körében teljesen egyedi minőséget képvisel a tanulmányban fényképen is bemutatott, a XIX. század közepén készített porcelán urna, amelynek töredékeire nemrég a család egykori városi lakóházának felújítása közben találtak rá, és amelynek a fehér alapra feketével festett, színvonalas kalligráfiájú német és héber betűs szövege a család egyik nőtagjának sírfelirata.

A kötetet Dávidházi Péter „*Emlékket hamvaikból fölserkenti*”. *Kommentár Dr. Weiner Dávid és családja sírfelirataához* című, megrendítő írása zárja. A tatai temető két világ-háború között, fehér márványból faragott sírsztéléje héber és magyar feliratainak szinte minden betűjét megmagyarázó és értelmező elemzés – családi iratok, hagyatékban megőrzött dokumentumok és könyvek segítségével meglevenerdő szemlékkel és adatokkal – egyszerre tipikus és részleteiben nagyon is sajátos családtörténetté áll össze, csak egy-két név és jegyzet útján fokozatosan élesztve a felismerést, hogy itt az irodalomtörténész saját családjáról emlékezik meg figyelmes szeretettel. Ebből az írásból világlik ki egyébként, hogy honnan jön és mit is jelent az egész kötet címében a zsidó sírfeliratokban fohászként megjelenő „Lelked legyen bekötve az élet kötésebe” bibliai idézete.

A tatai zsidó temető kapcsán régmúltról és jelenről, életről és halálról, érzésekről és szigorú tudományról egyaránt tanúskodó, megformálásában is példászerű tanulmánykötet szövegeinek a címtől a címig felvetülő köre így zárul be. Gratulálok.

(Elhangzott 2024. november 25-én a Tatán rendezett könyvbemutatón.)

Avantgárd nőírók, női alkotók

Szerk. Földes Györgyi. *Reciti, Bp., 2023. old., 218 old. Creative Commons, <https://www.reciti.hu/2023/8106> (Reciti konferenciakötetek 22.)*

Az akadémiai kutatóhálózat Irodalomtudományi Intézete 2022-ben azonos címen megrendezett konferenciájának előadásait egybegyűjtő kiadványt Földes Györgyi irodalomtörténész szerkesztette, és open access formában a Reciti adta ki 2023-ban. Földes Györgyi kutatásainak fókuszában az elmúlt évtizedben a történeti avantgárd női alkotói, ezen belül is az irodalom, a lapszerkesztés hazai és nemzetközi szereplői álltak. Egyfajta szintézisnek is tekinthető 2021-ben megjelent monográfiája, *Akit „nem látni az erdőben” – Avantgárd nőírók nemzetközi és magyar kontextusban* címmel (Balassi, Bp., 2021.), melyet Dobó Gábor recenzált (Dobó Gábor: Menjünk be az erdőbe! – Áttekintés az avantgárd-kutatás lehetőségeiről egy új kötet kapcsán. Földes Györgyi: *Akit „nem látni az erdőben”*: Avantgárd nőírók nemzetközi és magyar kontextusban. *Literatúra*, 48 [2022], 1. szám, 118–130. old.), arra biztatva a szerzőt s mindannyiunkat, akiket ez a téma foglalkoztat, hogy menjünk be ebbe az erdőbe! Az ITI konferenciájával Földes bizonyos értelemben eleget is tett ennek a felszólításnak az interdiszciplinaritásra nyitott szemlélettel.

Szerkesztői előszavában nem kínál szigorú kontúrokkal megrajzolt elméleti keretet ehhez a térben, időben és szemléletben széleskörűen gazdag szövegválogatáshoz, inkább csak egyes fogalmakhoz kapcsolódva – interdiszciplinaritás, intermedialitás, kanonizáció, földrajzi sokféleség, felejtés, hiány – orientálja az olvasót. Tisztán látja, hogy az avantgárd mozgalmakban részt vevő nők tevékenységének megértése olyan komplex problémakörrel szembe, amely nem kezelhető egyetlen diszciplína nézőpontjából. Erre utal Balázs Imre József is tanulmányában:

„a felejtés mintázatait maguk az éles diszciplináris elkülönítések (irodalomtörténet vs. művészettörténet) is meghatározzák” (172. old.). Vékony elméleti szállként a bevezetőben csupán a Földes korábbi munkáit is inspiráló Susan Rubin Suleiman népszerű „kettős marginalitás” teóriája jelenik meg (Susan Rubin Suleiman: *Subversive Intent, Gender, Politics, and the Avant-Garde*. Harvard University Press, Cambridge – London, 1990. 11–32. old.), amely a hazai irodalomtudomány számos képviselőjére hatott. Suleiman arra alapozza elméletét, hogy az avantgárd mozgalmak női alkotóinak teljesítményét és különösen a megítélésüket kettős hátrány sújtja: az avantgárdnak a századelő kulturális viszonyaiban elfoglalt periferikus pozíciója, amit tetéz a nők másodlagosnak minősített szerepe az erősen férfidominanciájú mozgalomban. Ma viszont, több mint harminc év múltán, talán épp e kötet szerzői segítenek ellenőrizni Suleiman tételének érvényességét.

Az avantgárd mozgalmakban működő nők helyzetének vizsgálatát Suleiman – a szürrealizmus feminista szempontú vizsgálatára alapozva – kettős elutasítottságukra, lényegében dupla deficitre építi, melyet tovább súlyosbít irodalomtörténeti elfeledettségük. E hiányok felszámolása elvezethet egyfajta jóvátételhez; kérdés azonban, hogy ez a lényegében deficit-alapú megközelítés nem a *ressentiment* érzését tartósítja-e a női alkotókkal kapcsolatos gondolkodásban, s nem hat-e kontraproduktívan az új megoldások keresésére a hagyományos kánonmintákkal szemben. A nyolcvanas évek végén, amikor Suleiman elmélete megszületett, súlya volt annak, hogy rámutatott a nőket elnyomó mechanizmusokra és a férfiszubjektum domináns pozícióira az avantgárd mozgalmakban. A nők láthatatlanságának ugyanis nem csak személyes tétje volt; nagyobb veszteség, hogy teljesítményük mint identitásképző erő társadalmilag hatástalan maradt. Történeti perspektívából nehéz érzékelni ezeket a folyamatokat, vagy rekonstruálni egy-egy korszaknak a női alkotókkal kapcsolatos reflexeit. Éppen ezért volt jó szerkesztői döntés a történeti példák mellett kortárs vagy

a közelmúlttal kapcsolatos eseteket is beilleszteni az itt recenzált kötetbe, mert plasztikusabban láttatják és visszamenőleg is segítik megérteni a történeti avantgárdal kapcsolatos problémákat. Ilyen például Jákfalvi Magdolna kitűnő tanulmánya Gaál Erzsébetről, vagy Porogi Dorka írása Monori Liliről. Porogi szövege a női alkotókkal kapcsolatos elméleti kérdésekre is élesen rávilágít, és kikezdi például Suleiman kettős margóelméletét. Monori sikerei csúcsán ugyanis önként vonult ki a mainstream színház világából egy Szentkirályi utcai pincébe, kivonulását és következményeit mégsem élte meg marginalizálódásként. Épp ellenkezőleg: ott talált meg egy olyan, egyszerre kényszerítő és felszabadító közeget, amelyben színészként hiteles, önmagával azonos lehetett, ami semmiképpen nem veszteség, hanem példa, erkölcsi és intellektuális győzelem.

A kötetben közölt tanulmányok az avantgárd mozgalmakban vagy a közeliükben működő nők pozíciójának, szerepeinek legszélesebb spektrumát mutatják be. De nem csak a témák, esetek, szereplők és sorsok sokfélesége teszi érdekessé ezt a szövegválogatást. Az itt megjelenő nézőpontok, elemzések támpontokat adnak a használatban lévő, a patriarchális mainstream kultúrák nézőpontjából kiinduló, sérelmi alapú narratívák újragondolásához is, amelyekben állandó elemként rögzült a nők alárendeltsége, kirekesztettsége, statikusnak elkönyvelt státusza. A szerzők arra mutatnak rá, hogy a margó vizsgálható úgy is, mint szabad, dinamikus, a patriarchális mintáktól ellépő, új paradigmák megformálására alkalmas közeg. Földesnek arra a kérdésére, hogy melyek a női művészet sajátosságai, ez is egy válasz lehet. Nem kívánom az összes írást egyesével elemezni, csak néhány aspektusból válogatok köztük, amit semmiképp ne tekintsen az olvasó minőségi szempontú szelekciónak.

Egyetérthetünk a szerkesztői bevezető azon állításával, hogy „feltűnően sok nő dolgozott alkalmazott területen, illetve előadóművészként” (7. old.). Azzal is, hogy a századelőn a hagyományos képzés lehetőségei nagyrészt el voltak zárva a nők elől,

„és gyakran csak az alternatív oktatási lehetőségeket vehették igénybe (például ritkán vették fel őket a hivatalos képzőművészeti akadémiákra)” (uo.). Azt is látnunk kell azonban, hogy az 1910-es és 1920-as években épp az alternatív, önszerveződő oktatás intézményei váltak a modernség tűzfészkeivé, ahol a hallgatók – szemben a hagyományos, alapvetően konzervatív szellemű művészeti iskolarendszerrel – korszerű, nemzetközileg kompatibilis tudást szerezhettek, ami alkalmassá tette őket arra, hogy komolyabb karriert fussanak be külföldön. Tematikusan ide sorolhatjuk például a Borgos Anna tanulmányában tárgyalt Madzsar Aliz tevékenységét, innovatív szerepét a testkultúra, a női testtudatosság, a mozgásművészet területén. Az alkalmazott területek rejtett potenciálját, amely erős dinamikát kölcsönzött a modernségnek, valójában a nők bontották ki. Ezen belül is például a fotográfia hatalmas szabad terepet nyitott meg előttük, amely nemcsak anyagi függetlenedésük lehetőségét hozta el, hanem öntudatot is adott számukra e műfaj művészetként való elismertetéséhez. Széchenyi Ágnes érzékletesen mutatja be a női fotográfia ikonikus alakját, Lee Milert, aki a teljes életet élő, sikeres, minden ízében szuverén XX. századi nőt testesíti meg.

Tipikus téma a művészpárok problematikája, a reflektorfénybe kerülő fél mellett elhalványuló társ – akár nő, akár férfi – tehát a „háttérembe-” szerepe, pozíciója, amelyet 2018-ban *Modern Couples: Art, Intimacy and the Avant-garde* címmel nagyszabású kiállításon tematizált a londoni Barbican. A jelen kötetben Karafiáth Judit szentel tanulmányt ennek a bonyolult kérdésnek André Breton feleségeiről, Simone Kahnról, Élisza Bretonról és Jacqueline Lambáról.

A kötet és általában e téma egyik vezérmotívuma a felejtés problematikája, amely mára gazdagon kutatott kultúrtörténeti kérdéssé lett, s mint ilyen, hasznos támpontokat adhat a női életművek további vizsgálatához. A felejtés itt elsősorban a kánonon kívüliség aspektusára vonatkozik, a szerzők és életművük sorsára és azokra a konstellációkra, amelyek miatt

eltűntek az időben vagy kiemelkedtek elsüllyedtségükből. De nem tekinthetünk csak negatívumként az elfelejtettségre, a hiányra, hiszen az is része a kánonképződés logikájának, az eltűnés, felemelkedés dinamikájának. A dolgok, életművek, személyek felbukkanása mindig erős fényt vet és sokszor helyezi új megvilágításba a már ismertnek vélt dolgokat, sőt az egyes diszciplínák hiányosságaira is rámutat.

Két tanulmány konkrétan is foglalkozik ezekkel a kérdésekkel. Az egyik Balogh Magdolna *Felejtés és az újrafelfedezés között* című szövege Stanisława Przybyszewska lengyel drámaíróról. A tragikusan fiatalon, mindössze 34 évesen, nyomorúságos körülmények között elhunyt Przybyszewska tipikus esete azoknak a szerzőknek, akiknek életükben nem sikerült elképzeléseiknek megfelelően érvényesülniük, bár tehetségük erre predesztinálta volna őket. Przybyszewska azt a kortárs, tulajdonképpen elitellenes gondolatot képviselte, hogy a magaskultúrához a tömegmédián keresztül vezet az út, aki ott szélesebb publikum előtt nevet szerez magának a cikkeivel, íróként is népszerű lesz. A magyar közegben igazán csak színházi berkekben ismert író leghíresebb műve az 1929-ben írt, a *Danton*-ügy című drámája volt. A darabot még életében két lengyel színházban is játszották, 1931-ben Lwówban (a mai ukrainai Lvivben), illetve két évvel később Varsóban. Pár előadás után azonban levették a műsorról. Ezt a 29 évesen írt darabját a lengyel alternatív színház csak jóval halála után, 1967-ben fedezte fel, de igazán világhírűvé Andrzej Wajda tette, aki 1983-ban *Danton* címmel filmet forgatott a drámából. Przybyszewskáról elmondható, hogy karrierje szédítő magasságokat és mélységeket járt be. Talán többek között ezért is vált problematikussá életművének értelmezése. Nem utolsósorban azért, mert ez a fiatal nő a kortárs radikális filozófiai és szellemi áramlatoktól áthatott műveiben zavarba ejtő bátorsággal nyúlt korának súlyos társadalmi kérdéseire, igazi „férfitémákhoz”.

Balázs Imre József *Avantgárd, emigráció, női alkotók: a felejtés struktúrái:*

Eppinger Weisz Margit és Madeleine Kemény Szemere című írásában arról szól, hogy a diaszpórában élő művészek helyzete nem is kétszeresen, hanem háromszorosan marginalizált, és „újraintegrálásuk a magyar köztudatba sokszoros nehézségbe ütközik” (171. old.). Eppinger Weisz Margit nemcsak művész, hanem szervező, menedzser, „kapcsolatember” volt, aki néhány kiállítás erejéig olyan nagyságokat vonzott be a magyar szcénába, mint Corneille és Jacques Doucet, ám végül a koalíciós évek végén Argentínában telepedett le. Madeleine Kemény Szemere a neves szobrász, a komoly nemzetközi karriert befutó Kemény Zoltán felesége volt. Az ő festői pályájára nagy figyelem irányult a húszas években, s ezzel az ambícióval ment ki Párizsba 1930-ban. Művészeti aktivitása házassága alatt háttérbe szorult, viszont szervezői tevékenysége, kapcsolatelépítő tehetsége felerősödött, elsősorban a nemzetközi térben.

E történetek szereplői nem csupán azért tűntek el a művészettörténet horizontjáról, mert külföldre emigráltak, hanem azért is, mert az egyes diszciplínák önmagukban sokszor eszköztelenek az Eppingerhez és Szemeréhez hasonlóan, művészet-szervezőként, különböző közegek közötti közvetítőként hatást gyakorló szereplők értékeléséhez.

A kötet kissé öszvér megoldása, hogy a 14 tanulmány közül három magyar szerző (Balázs Eszter, Bagdi Sára, Borgos Anna) szövege angol nyelven íródott, ami másfelől persze nyereség is. Ennek oka, hogy a konferenciát nemzetközinek hirdették meg, és már ott is kissé sután hatott, hogy az előadók angolul beszéltek a magyar közönséghez. A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem docensét, a magyarországi közegben jól ismert Balázs Imre Józsefet kivéve a kétnapos eseménynek egyetlen nem magyar előadója volt, az olomouci Palacký Egyetem kitűnő professzora, Hubert van den Berg. Értjük, milyen kényszerek állnak e megoldások háttérében, hosszú távon azonban érdemes számot vetni azzal, hogy a magyar avantgárd női szereplőinek sikeres integrálása, az értelmezésükhöz szükséges hatékony módszerek

és konstruktív szemlélet kidolgozása nem képzelhető el valódi nemzetközi párbeszéd nélkül.

SASVÁRI EDIT

Szécsényi Endre: A modern esztétika feltalálása

Megjegyzések a brit esztétika kora modern történetéhez. Gondolat, Bp., 2024. 185 old., 4500 Ft (e-könyv)

Az esztétika tudományának története ingoványos terület. Ennek egyik oka magának az „esztétika” fogalmának diffúz volta, ami leginkább akkor szembetűnő, mikor történetileg közelítjük meg. Ha a filozófia egyik ágának tekintjük – s ez az esztétika diszciplínájának, mondhatni, „hivatalos” felfogása (ilyenként alkotta meg a fogalmat Baumgarten a görög „érzékelés” szóból 1750-ben) –, akkor a XVIII. század előtt aligha beszélhetünk esztétikáról. Ha azonban például a szépség tapasztalatának vagy a műalkotások okozta élményeknek a megragadásaként, vagy különböző hatásokat, élményeket kiváltó művek létrehozásának módjait taglaló elemzések foglatának tekintjük, akkor az „esztétika” mindig is létezett – a szépre való reflexió a gondolkodás kezdetéig nyúlik vissza, és ha az esztétikához tartozónak tekintjük a műalkotások természetének taglalását, akkor a művészetekre való reflexió, a poétika, vagy akár a retorika és a „kritika” bizonyos részei is a történetéhez sorolhatók. A másik oka annak, hogy e tudomány története ingoványos terület, az, hogy sok olyan szöveget és reflexiót tekinthetünk részének, melyek mai szemmel nem nevezhetők „tudományosnak”, s e kritérium hiányában különösen nehéz eldönteni, mi sorolandó a tudomány történetébe. Némiképp elnagyoltan e problémák megoldására tett kísérletnek érthetjük a „modern esztétika” kifejezést, mely a XVIII. századtól gyakorolt filozófiai diszciplínát jelöli. Am akár Baumgarten *Aestheticáját*, akár Kant harmadik kritikáját tesszük meg a már „modernnek” tekin-

tett „esztétika” teljes fegyverzetben való megjelenésének, a diszciplína kezdeteinek, kialakulásának, előtörténetének vizsgálata akkor is olyan területre vezet, ahol nem feltétlenül tudományos vagy filozófiai igénnyel írt szövegekkel találkozunk, melyek a ma már az esztétikához tartozó kérdéseket a legkülönbözőbb, a „modern esztétikán” kívül eső kontextusokban tárgyalták. Éppen ezért az is gyakran kérdés, hogy mennyire érvényes, vagy netán anakronisztikus „esztétikáról” beszélni annak modern fogalma előtt, és az ebből fakadó módszertani és historiográfiai problémák gyakorta beárnyékolják az esztétika történetének kutatását. A hagyomány ugyan rögzített különböző szerzőket, szövegeket a modern esztétika korai, avagy előtörténetének részeként, de az is a hagyomány részének tekinthető, hogy esztétikatörténetesek azon vitatkozzanak, valóban megragadhatók-e egyes, a modern esztétikában kulcsfogalmaknak számító eszmék a diszciplína kezdeteinél, avagy ott még egészen másképp kell értelmeznünk vonatkozó gondolatokat, s hogy akkor kik is valójában ez első „esztéták”.

Ha most azzal folytatnám, hogy Szécsényi Endre új könyve azzal a meghökkentő tézissel indul, hogy az első esztéta Loyolai Szent Ignác, inkább bombasztikusan fogalmaznánk, mint pontosan, de talán azt sikerül érzékeltetnem, hogy *A modern esztétika feltalálása* című monográfia sok tekintetben igen eredeti mű. A szerző egyáltalán nem lép ugyan fel az eredetiség igényével, legalábbis nem azon a zengzetes módon, ahogyan itt ezt bevezettem (a könyv első mondatában kijelenti, hogy „nem egy új vagy alternatív esztétikatörténetet fog elővezetni” [6. old.]), ám az esztétika modernségét a hagyományos történeti narratíváktól igen eltérő módon kezeli. Megközelítésének legfontosabb eleme, hogy az elemzés tárgya nem a szépség és kapcsolódó fogalmak elméleteinek, egy filozófiai diszciplína kezdeteinek, de még csak nem is a művészetekre való reflexióknak a taglalása, hanem egy „tapasztalati forma” (8. old.) körülírása – Szécsényi a „modern esztétikán” egy olyan, korábban nem volt, a XVII. és kora XVIII. században kialakult tapasztat-

lat megjelenését érti, melyet „esztétikainak” nevezhetünk. Ezt az „esztétikai” tapasztalatot (hogy az utolsó oldal összefoglalásából szabadon idézzek) a könyv az érzékeken keresztüli bevonódáson, érzelmi felajzottságon, elvarázsoltságon, álomszerűsége, a természeti környezetben való mozgáson, az érzékiben tapasztalt spiritualitás tartós élményén, a látható és a láthatatlan, illetve a megformált és a formátlan szembenállását elmosó érzékelésen keresztül ragadja meg. Bár nemegyszer rámutat a körvonalazott tapasztalat kapcsolódási pontjaira a hagyományosan modernnek nevezett esztétika egyes bevett kategóriáival (elsősorban a fenséges-sel), azt is állítja (168. old.), hogy a könyvében tárgyalt tapasztalat a rendszeres filozófiai esztétikában kevés figyelmet kap, s az sokkal inkább a hétköznapi élet esztétikájának és más olyan mai irányzatok előzményének tekinthető, melyek a művészetközponitú esztétikát igyekeznek leváltani. (S valóban, a könyvben nincs szó műalkotások kiváltotta élményről – amit Szécsényi esztétikai tapasztalatnak nevez, az szerinte a természettapasztalatban formálódott meg.) Vagyis bár Szécsényi nem lép fel egy alternatív esztétikatörténet bevezetésének igényével, implicit módon mégis egy olyan narratíva lehetőségét sugallja, melyben a hagyományosan modern esztétikának tekintett filozófiai diszciplína esetleg akár a diszkontinuitást testesíti meg, kitérő egy olyan esztétikatörténetben, amely az itt elemzett tapasztalat körvonalazásával kezdődik. Sietek hozzátenni, hogy ilyen nagy ívű következtetést, amely kiiktatna kétszáz évnyi filozófiai reflexiót az „esztétika” történetéből, a szerző nem gondol levonni. Az mindenesetre nagyban hozzájárul e könyv innovatív voltaához, hogy az esztétika történetének kezdeteit nem mindenáron a modern filozófiai esztetikával való folytonosságra kívánja építeni. Nemcsak arról van szó, hogy azokhoz csatlakozik, akik régóta érvelnek azon teleologikus narratíva ellen, amely a korai esztétika történetét Kant *Az ítéleőrő kritikája* fele haladó folyamatként látja, de arról is, hogy Szécsényi könyvének implikációi a történeti folytonosság és törés

komplex összjátékát is beemelik az esztétikatörténetbe. A könyv bevezető fejezete felvázolja az esztétika tudománytörténeti kontextusait, létező narratívákat és előfeltevéseiket, ám az, hogy ezt jobbára kritikusan teszi, sem jelenti, hogy Szécsényi sutba dobna a hagyományt. Sokkal inkább azt jelzi, hogy a könyv számot vet azokkal a fogalmi és történeti nehézségekkel, amelyek az esztétikatörténet kezdeteinek kutatását jellemzik. A kontinuitás és diszkontinuitás együttesének szem előtt tartása tekinthető reakciónak ezekre a nehézségekre, s ez a historiográfiai gesztus nagyban növeli a könyv meggyőző erejét.

A kontinuitás nemcsak abban jelenik meg, hogy Szécsényi ugyan a filozófiai esztétika fogalmaitól és szókincsétől nagyban eltérő gondolatokat elemez, melyeket mégis az esztétikaként ismert tudomány részeként tárgyal, de abban is, ahogyan az „esztétikainak” nevezett tapasztalat megjelenését magát igen távoli hagyományokkal véli folytonosnak. Az első fejezet Szent Ignác és más jezsuiták ájtatos lelki gyakorlataiban ismeri fel az esztétikai tapasztalat előtörténetét. Ők tehát (a fenti hatásvadász kijelentést pontosítva) nem az első esztéták, hanem egy, a könyv által vizsgált korban megformálódó tapasztalat előfutárai, akik hatással voltak az „esztétikai” (a könyv általában ezzel az idézőjeles terminussal utal a vizsgált újfajta tapasztalatra) megjelenésére és megragadására. Szécsényi kiindulási pontja az Órigenésznél megjelenő „spirituális érzékek” teológiai eszméje, amely aztán megújuló formákban megtalálható Szent Ignác vagy később Szalézi Szent Ferenc ájtatos gyakorlataiban; az esztétikumhoz az köti ezt a hagyományt, hogy abban a spirituális érzék nem határolódik el a fizikai érzékektől. A *gustus spiritualis* ezen hagyományában az érzékek között az ízeletés válik a „modelljévé” a meditációban elérhető élménynek, mint „az egyetlen olyan érzékünk, amely egyszerre nyújtja a tárggyal való közvetlen eggyé olvadást, az azonnali megkülönböztetést és élvezetet” (21–22. old.), ez pedig kapcsolatot teremt a (szintén jezsuita) Baltasar Gracián *gusto* fogalmával, melyet az esz-

tétikatörténet a „modern esztétikát” megelőző „ízlelesesztétika” egyik forrásaként tart számon. Egy másik (a bevett narratívákból jobban ismert) hagyomány, melyre az új tapasztalat megformálódása és megragadása támaszkodott a tudom-is-én-micsoda fogalma, melynek hatása és kezelése szintén fontos történeti szál az esztétika „feltalálásában”. Ezen előtörténet nyomaira, az esztétikummal való összefüggéseire Szécsényi a további fejezetekben is sokszor emlékeztet, nemcsak a XV–XVI. századokba visszanyúlva, de a francia és spanyol XVII. században – Gracián, Dominique Bouhours és mások műveiben – is felvillantva egy eszmetörténeti hagyomány nyomait. A további fejezetek azután a kora XVIII. század brit gondolkodásával foglalkoznak, főszerepben Lord Shaftesburyvel és Joseph Addisonnal, akiket a hagyományos esztétikatörténet is a „kezdek” kulcsfiguráinak tart, de George Berkeley személyében a bevett narratívákban lényegében soha meg nem jelenő szereplővel is találkozunk.

Ám akár az esztétika korai történetében már kanonizált szerzőkkel foglalkozik, akár sem, Szécsényi nem elméleti konstrukciókat tárgyal, hanem mindenhol egy tapasztalati komplexum megjelenésére figyel. Ennek az „esztétikainak” nevezett tapasztalatnak a lényege „az érzékinek és az érzék felettinek vagy spirituálisnak újfajta és szoros összekapcsolás[a], amelyben az előbbi sem nem [...] egy eldobható eszköz az utóbbi eléréséhez, sem nem csak [...] metaforák tárháza az utóbbi nyelvi megközelítéséhez, hanem egy nélkülözhetetlen és végig jelen lévő összetevő, amely a tapasztalat konstitutív keretét szolgáltatja” (8. old.); modernsége „éppen abban áll, hogy túllép a szellem ösztönzésének instrumentális funkcióján: immár meg akarja ragadni az istenit az érzékiben és meg is jeleníteni érzékiként” (9. old.).

Úgy vélem, a kontinuitás és diszkontinuitás kettősének egy változatát ezekben a megfogalmazásokban is felismerhetjük. A modern (rendszeres filozófiai) esztétika egyik lényegi kategóriája az esztétikai szféra autonómiája, vagyis az, hogy az esztétikum elkülönül a logikától, a moráltól,

a teológiától stb., tehát minden nem pusztán és önmagában esztétikai megismerésmódtól; ezért az esztétika tudománya maga is elkülönül más diszciplínáktól, melyek az esztétikai tapasztalatot kívüli (teológiai, metafizikai, ismeretelmélet stb.) motivációkkal vagy célokkal magyarázzák az esztétikai élményt. A fenti idézetekben (pl. abban, hogy az esztétikának nincs instrumentális funkciója) is e nézet visszhangjai hallatszanak. Ugyanakkor Szécsényi esztétikai tapasztalatként végig spirituális élményről beszél – ezt az élményt a fizikai érzékelés (*aisthesis*) konstitutív szerepe teszi (szó szerint) „esztétikaivá”, amely azonban ugyanolyan lényegileg spirituális, mint érzéki. Akár úgy is tűnhet, hogy tehát enniben ez a tapasztalat nem „autonóm” (és így nem a modern értelemben „esztétikai”). Fontos azonban hangsúlyozni, hogy ez a könyvben nem jelenik meg problémaként, és nem is akként emelem ki. Szécsényi megközelítésének lényeges pontja, hogy az autonómia kérdése egyáltalán nem áll mondandójának és elemzéseinek útjába. Az általa elemzett „tapasztalati dimenzióról” azt állítja, hogy annak „síkja nem esik egybe az epistemológiai, morálfilozófiai, filozófiai antropológiai, teológiai stb. érdeklődés síkjaival. Ezek a további beszéd-módok mintegy merőlegesen állnak »az esztétikaira«: van metszéspontjuk, ahol összekapcsolódnak és össze is kapcsolják őket, de önmagában e közös felületek egyikének vagy másikának rekonstrukciója és bemutatása nem fedi le maradéktalanul az éppen születő »esztétikai« szféráját, nem tárja fel a benne rejlő teljes potenciált. Tehát mindig van valami többlet, amelyet egy (vagy esetleg egyszerre több) másik beszédmód felől kontextualizálva nem érünk el vagy nem értünk meg.” (Uo.) A tárgyalt korokban és szövegekben hiába is keressünk az autonómia eszményét, és a könyv nem is tételezi azt, hanem az itt említett „többletnek” ered a nyomába. Ezáltal pedig tárgyat egyszerre le is választja a rendszeres filozófiai esztétika autonómiaszéményéről, miközben az autonómiagondolatot nagyon is megidéz, így a modern értelemben is „esztétikainak” nevezhető

tapasztalat formálódását vizsgálja. A könyv ezen aspektusa is hozzátartozik ahhoz, ahogyan az esztétikatörténet folytonosságaira és töréseire egyaránt épít.

Említék az autonómiát illető ezen – véleményem szerint termékeny – ambivalenciára egy példát, mely ugyan csak egyike a műben elemzett azon területeknek, ahol Szécsényi a korban formálódó esztétikumot felismeri, de amely jól érzékeltetheti azt, ahogyan a könyv valóban egy tapasztalatra és a leírásaiban rejlő „többletre” figyel. A könyv több, a modern esztétikához sorolt, bár „autonómnak” nem nevezhető kategóriát vezet be, így például a már említett *gustus spiritualis* és spirituális gyakorlatok mellett, az „ádami tekintetet”, az „éber-álmot”, az „elvarázsoltságot”. Ezen új esztétikai kategóriák egyike a séta is. Az ezt taglaló 4. fejezet összeveti a séta során átélt tapasztalatot a könyv elején tárgyalt lelki gyakorlatokéval, azáltal, hogy mindkettőt „időben kibomló” tevékenységként mutatja be. A sétában az érzékelés tapasztalatát az egyén „és folyamatosan változó környezetének a dinamikája szervezi”, s új lelki dimenziókat és perspektívákat nyitva olyan „hangoltság” kialakulását teszi lehetővé, amely hozzásegít az „esztétikai” tapasztaláshoz (103. old.). A fejezet elemzéseiben a séta kiemelten fontos aspektusai a mozgás, a gyakorlat, a performativitás, a terek kiterjedése és a rajtuk való áthatolás időbelisége, melyek Szécsényi szerint mind konstitutív elemei a modern esztétikai tapasztalatnak, kibővítve többek között a festőiség, a fenséges, vagy a táj- és kerttapasztalat hagyományosan tárgyalt esztétikai kategóriáit. „A modern (esztétikai) tájkép feltalálása”, írja, csak akkor vált lehetségessé, amikor az allegorizálás, a klasszikus irodalmi hagyomány tapasztalatokat meghatározó keretei, vagy a keresztény platonikus megközelítések által támogatott „vertikális emelkedés” (az ekként elképzelt „szellemi megtisztulás”) struktúrái átadták helyüket „a természeti látvány horizontális [...] megragadásának” (112. old.). Ez a „horizontális” megragadás teszi lehetővé az élmény időben és térben való érzéki megélését, míg a „vertikális”

megragadás lényege az élményen való felülemelkedés, amelyet az élmény leírásai az allegória, irodalmi vagy filozófiai konvenciók révén fejeznek ki. Ezen horizontális tapasztalat genealógiáját Szécsényi több példán keresztül érzékelteti, melyek közül az egyik Gracián *El Criticón* című allegorikus regényének első része (1651); ebben a főhős, akit farkasok neveltek, s egy barlang mélyén nőtt fel, egy földrengés nyomán egyszer csak megpillantja a barlangon kívüli fényt, a külvilágot. Szécsényi „a természetbe való kilépés újfajta modelljeként” (112. old.) értelmezi a regény egyes szakaszait. Ennek oka, hogy a megrendítő, szenvedélyes érzelmi hatások, melyekről a hős beszámol, nem valami magaslati pozícióból a világ egészére való letekintés, és nem is valami allegorikus felfelé tekintés („megtisztuló felemelkedés”) eredményei, hanem „a dolgok természetében elmerülő” horizontális, nem intellektuális, hanem érzéki résztvevő élményből fakadnak – bár a regény és ilyesféle jelenetei allegorikusak, érvel Szécsényi, történetileg igen fontos, hogy „a világegyetem kertjében” való, az említett vonásokkal rendelkező sétálás „a földi, érzéki, hétköznapi szcénák mindig megújuló és kifogyhatatlan” örömeinek forrása, s a hős ezen keresztül tapasztalja meg az „isteni jelenlét[et]”. A könyvben legrészletesebben tárgyalt Joseph Addison esszéiben (a gyakorta a modern esztétika kiindulópontjának tekintett *A képzelőerő gyönyöreire* című esszesorozatban) elhangzó kategóriák – a szépség, az újszerűség és a nagyság – változatainak előfordulásai a könyv egyik fontos szervező elve, s Szécsényi Gracián regényében is ezeket megelőlegező „protoesztétikai” kategóriákat ismer fel a világ látványának és a felette érzett örömeknek leírásaiban, melyek révén, ahogyan a sétáló bejárja, mintegy „esztétika-íllag újjáteremt[i]” a vidéket. A sétáló mozgása lehetővé tesz egy újfajta észlelésmódot, melyben „a sétáló [...] a természeti látványban és nem azon túl érintheti meg a transzcendenst” (113. old.). A „horizontális” megragadás egyéb ismérvei mellett tehát olyan észlelésmód, amelyben az esztétikai élvezet nem vezet valami máshoz, ha-

nem abban magában érzékeli a mást (itt: a transzcendenst) – anélkül tartalmaz többletet, hogy e többlet elérésének pusztá (a cél elérése után eldobható, vagy elvben más eszközzel is helyettesíthető) eszköze volna.

Ennyiben „autonóm” élmény, s épp ezért „esztétikai” (a modern értelemben) – de nem véletlen, hogy Szécsényi ezt az azonosítást sehol nem teszi meg, értelmezésében ugyanis „esztétikai” mivolta a *spirituális* élmény érzéki voltában áll. Mi több, mivel az érzéki élmény mindenhol, mindenkor adott, e könyvben az élmény esztétikai voltához mindennapisága is hozzátartozik. Addisonnak a derűről írt, az esztétikatörténetbe talán itt először beemelt esszéi tárgyalásakor Szécsényi azt hangsúlyozza, hogy az esztétikai tapasztalat megélését Addison szerint egy bizonyos „beállítódás” (*disposition*) teszi lehetővé, amely elsajátítható, nem kivételes, hanem a mindennapokban elérhető lelkiállapot. Ez különbözőteti meg a korai esztétikai tapasztalatot a spirituális gyakorlatokban már fellelhető hasonló élményektől, azoknak a „mindenki számára elérhető és a hétköznapi életben használható [...] változata” (85. old.). Érzéki, „horizontális”, mindennapi volta mellett azonban az az élmény a „megélt életet [...] az egyszer majd elérhető mennyei boldogsággal” kapcsolja össze, az esztétikainak nevezett élmény révén a „hétköznapiak mintegy átnyúlnak [...] a [...] túlvilági létbe” (uo.) – ennek fényében pedig teljes joggal mellőzi a könyv az autonómia fogalmát az esztétikai tapasztalat elemzésében. Máshol Szécsényi „önmagában és önmagáért” álló és élvezhető élményként jellemzi az esztétikai tapasztalatot (159. old.), s ennek, megint egy másik megfogalmazás szerint, az az oka, hogy a korban azt akkor is az érzékelés „közvetlensége” révén gondolták el, ha az, amit érzékelni véltek a tapasztalat megragadásban vagy megértésében, valami, a tapasztalaton kívüli eszme – és még akkor is, teszi hozzá, ha mi ma az ilyen közvetlenséget illúzióknak vagy konstrukciónak véljük (7. old.).

Mindez szemléltetheti, hogy Szécsényi okkal jellemezheti az általa vizsgált tapasztalatot az esztétikum

autonómiáját megidéző terminusokban, miközben azzal, hogy az esztétikai tapasztalatot nem választja el lényegileg spirituális jellegétől, elveti az autonómia eszményét. És ezért van, hogy a könyvben elemzett tapasztalat ugyanúgy tekinthető a modern értelemben vett esztétikummal történetileg folytonos jelenségnek, mint azzal diszkontinuus, attól elkülönülő élménynek. Ennek a megközelítésnek pedig – a könyvben meggyőzően állított történeti pontossága mellett – Szécsényi szerint az a legfőbb hozadéka, hogy megérthetjük, hogy „az esztétikai” a megformálódásának pillanataiban még „sokrétűbb és gazdagabb volt, mint amit később a filozófiai esztétikák ki tudtak vagy akartak aknázni belőle” (14. old.).

Ezt a különbséget a könyv akkor is állítja, amikor amellettt érvel, hogy a filozófiai esztétika kezdetéhez gyakran sorolt szövegek valójában nem is tudják még megragadni az itt „esztétikainak” tekintett újfajta tapasztalatot. Erről a hagyományos narratívákban is az esztétika történetének kiindulópontjaihoz sorolt Lord Shaftesbury és Francis Hutcheson kapcsán esik szó. Shaftesbury esetében ennek oka filozófiai meggyőződéseiben keresendő. Bár az esztétikai tapasztalat egyes aspektusai nagyon is megjelennek írásaiban (s e könyvben is fontos szerepet kapnak), Shaftesbury a platonizmus és/vagy a sztoicizmus nyelvén és fogalmaival igyekszik megragadni őket. Így például a fenséges fogalmának longinusi eredetében még megvan az a platonikus feltevés, hogy az élmény „önmagunk felfelé történő” meghaladását eredményezi, ám a tárgyalt korszakban a „természeti fenséges, a mérhetetlen új” élménye „a nagy, horizontális és fizikai kiterjedéssel kapcsolatos, s egyfajta eltelítődésként és egyre inkább »gyönyörteli iszonyatként«” jelenik meg. Az esztétikatörténetben az utóbbi a fontosabb, és Shaftesburyt gyakran társítják is ezzel a gondolattal, de Szécsényi változtat helyén a történeti narratívában, amikor amellettt érvel, hogy a fenséggel társítható gondolatai közelebb állnak az előbbi, platonikus felfogáshoz (62. old.). Ahol pedig mégsem – mint például egy erdei jelenetet leíró passzusában,

ahol a helyszín homályos derengése nem elfedi, hanem lehetővé teszi az isteni jelenlét érzéki megélését –, akkor Szécsényi szerint Shaftesbury szándékai ellenére fut túl „azon a ponton, ahonnan még fenntartható a harmónia a platonikus-sztoikus nyelv és az az által rögzíteni szándékozott természettapasztalat között” (68. old.). Ezáltal nagyon is van helye az itt felvázolt „esztétikai” tapasztalat történetében, bár mivel Shaftesbury azt „a legmagasabb szépség visszfényeként próbálja bemutatni” (70. old.), az itt tárgyalt esztétikai élmény pedig szétfeszíti gondolkodásának fogalmi kereteit, ezt a helyet szándékai ellenére tudhatja magáénak.

Hutchesonnal kapcsolatban – akit az esztétikatörténet az első filozófiai esztétikai mű szerzőjeként tart számon – Szécsényi elsősorban arra irányítja a figyelmet, hogy épp a szépség rendszeres filozófiai leírására tett kísérlet akadályozza meg, hogy megragadja az „esztétikai” újszerűségét. Hutcheson sok tekintetben támaszkodik Addison fejtegetéseire, s például a képzelőerővel kapcsolatban az Addison-fejezetben elemzett álomszerűségekre tett utalásai Szécsényi számára azt jelzik, hogy Hutcheson „tisztában van a formálódó »esztétikai« szókészlettel”, ám annak elemei nem lehetnek részei egy filozófiai fogalmakat alkalmazó rendszeres értekezésnek (134. old.). Addison alapvető fogalmi hármasa közül Hutcheson csak a szépet tárgyalja, az újszerűt és a nagyságot azért nem, mert ezeket nem tudja absztrakt formulákban megragadni (140. old.). S bár érzékeli például a formátlanban, a szabálytalanban meglévő erős hatásokat, mivel ezeket a szépségről alkotott elméletére veszélyesnek tartja, a természetitől inkább az ember alkotta világhoz, az imitációhoz utalja őket, hogy „kanalizálja”, „megszelídítse” az olyan tapasztalatokat, amelyeket Szécsényi az esztétikai részünek lát, de amelyek integrálhatatlanok Hutcheson filozófiai esztétikájába (142. old.). Szécsényi Hutcheson egyéb műveiben talál olyan mozzanatokat, amelyek túllépnek a rendszeres filozófiájában megragadott esztétikáin, például a szépség és az erény kapcsolatáról szólva előkerül a tudom-is-én-micsoda mo-

dellje, máshol pedig (például a nevetés elemzésében) az esztétikainak a társas kapcsolatrendszerben adott magyarázatai, vagy (például a belső áhítat tárgyalásában) a sejtés és intuíció kerül nála elő, s ezek mind elemei a könyvben „esztétikainak” tételezett tapasztalatnak, ám azzal, hogy mindez kívül esik a „filozófiai szépről” való elmélkedésén, Hutcheson végső soron megfosztja az esztétikait „mind a személyes-egzisztenciális, mind a vallási-spirituális dimenzióitól” (145. old.).

Shaftesbury és Hutcheson tehát szereplők maradnak ugyan az esztétikai megformálódásának narratívájában, de jelentőségük más fénytörésbe kerül (ez is a folytonosság és törés együttesének példája). Megjelenik ugyanakkor az esztétika történetében George Berkeley, akivel a hagyományos narratívákban eddig nemigen találkozhattunk. Ennek egyik oka, hogy gondolkodásának több vonása is kapcsolódik az itt esztétikainak nevezett tapasztalathoz, például azáltal, hogy annak „vallási-ájtatos potenciálját [...] emeli ki és alkalmazza” (152. old.), vagy hogy immaterialista felfogása, melyben az érzéki észlelés forrása nem az anyagi külvilág, hanem Isten, mintegy „spiritualizálja az érzékelést”, a hétköznapi érzékelést „permanens spirituális tapasztalat[tá]” teszi (154. old.). Berkeley legeredetibb hozzájárulását az új tapasztalat megfogalmazásában Szécsényi abban látja, ahogyan a Shaftesbury fent említett erdei jelenetében leírt borzongató homályosságot egyenesen a láthatatlanságig fokozza, mikor a nyelvről elmélkedve arról ír, ahogyan erős szenvedélyek képek közvetítése nélkül válnak közölhetővé, s e láthatatlanságot nem misztikus vagy fideisztikus metaforákon, és nem az értelmi beláthatatlanságon, hanem a közvetlen érzékelésen és átérzésen keresztül írja le (159. és 161. old.). A vallási érzülettel bíró ember számára „a világegyetem látható szépségét és harmóniáját átjárja és személyesen megélhetővé teszi a láthatatlan titkot beburkoló fenséges érzése” (165. old.). A fenséges Berkeley-nál nem rendkívüli, esetleges tapasztalat, nem jár kétségbeesítő rettenettel, hanem „a hétköznapi valláskereső

kai tapasztalat nélkülözhetetlen eleveként jelenik meg” (161. old.). Bár Szécsényi Berkeley kapcsán teológiai esztétikáról beszél, ez nem valamiféle szisztematikus teológia és esztétika egybekapcsolását jelenti, hanem olyan vallásos élmény érzékelését a külvilágban, amely az e világi, hétköznapi élet része.

Az elmondottak után talán nem véletlen, hogy abban a gondolati és módszertani kontextusban, amely nem annyira elméleti építményekre, mint egy tapasztalat leírásaira koncentrál, a könyv maga nem is törekszik arra, hogy a tárgyalt szerzők gondolkodásának áttekintő „rendszerét” felvázolja. Mint ahogy az sem véletlen, hogy az elemzett szövegek többsége nem tudományos értekezés, hanem esszék, prédikációk, dialógusok, útinaplók, tájleírások, regények (az említett Gracián-mű mellett a *Don Quijote* is) és egyéb, nem szisztematikus elméleteket elővezető írások sorából áll. Ennek nemcsak az az oka, hogy a korban még jellemzően az sem öltötte rendszeres filozofálás formáját, amit esztétikai fejtegetésnek tekinthetünk, de az is, hogy az itt dokumentált esztétikai tapasztalat fontos része a benne való immerzió és a hétköznapi élethez való közelsége, s az akadémikus értekezések ezt kevésbé tudják megragadni, mint a szépírás és a filozófia vagy teológia határmezsgyéin mozgó szövegek. Rejlük persze némi veszély is az ilyen szövegek elemzésében, amennyiben metaforák, asszociációk, szóhasználatok, spirituális tartalmakra tett „finom célzások” (110. old.) értelmének kibontása is szükséges hozzá, és vélhetően lesz olvasó, aki egy-egy helyen vitába szállna Szécsényi értelmezéseivel. Ez azonban közel sem jelenti, hogy Szécsényi bárhol ellenőrizhetetlen érvényű szubjektív értelmezésekbe csúszna, vagy hogy ne tudosi távolságtartással tárgyalná a spirituális élmények elragadtatott leírásait; mindenhol figyelmes, részletes és általában meggyőző elemzései sokszor igen komoly filológia érvelésekkel egészülnek ki, s a szerző hatalmas ismeretanyagot mozgatva kontextualizálja a tárgyalt szövegeket.

Mindezek miatt *A modern esztétika feltalálása* nem könnyű olvasmány.

Az érvelés általában nem csak egyirányú, kiter lehetséges ellenvetések mérlegelésére, különböző hagyományok és kontextusok ütköztetésére, s mindezt viszonylag tömören teszi, néha meglehetősen sűrű szöveget alkotva. Bevallom azonban, hogy talán nem érezném ennyire sűrűnek, ha nyomtatásban olvastam volna, de a könyv sajnos e-könyvként látott, nos, nem napvilágot, legfeljebb képernyőfényt, méghozzá valamilyen érthetetlen okból roppant kicsi sortávolsággal és margókkal – ily módon fizikailag is „sűrű” formában. Szintén érthetetlen, de következetes (tehát vélhetően szándékos) az a tipográfiai eljárás, amely a „lásd” vagy a „vö.” kifejezéseket a hivatkozást tartalmazó zárójelen kívülre helyezi – esetleges példával szemlélítve: „...a predesztinációról szól, lásd erről még (Pavlovits 2010. 150–178)” –, s így a mondatok részévé teszi azt, ami nem a mondat, hanem a hivatkozás része. Jelen formájánál sokkal jobb kiállítást érdemelne ez a könyv, s talán ha majd nyomtatásban is kézbe vehetjük, az olvasás élményének minősége is javul.

No de persze ezek apróságok a könyv kínálta nem csekély intellektuális élményhez képest. Főszereplőit a szerző a hazai tudományosságban példátlan tárgyismerettel mutatja be; miközben igen kiterjedt filológiai és szakirodalmi ismeretek birtokában kalauzol itthon sokszor kevésbé ismert szövegek világában és igen nagy időtávot átfogó kutatásában, sehol nem veszíti szem elől mondandójának és érvelésének fő irányait. A könyv néhány témájának ezen futó ismertetése érzékeltetheti, ahogyan *A modern esztétika feltalálása* egyszerre állítja egy újonnan megjelenő tapasztalat esztétikai és spirituális voltát. Bár az esztétikum itt olvasható jellemzése ezáltal némiképp eltér a hagyományos esztétika-történetek premisszáitól, Szécsényi sikerrel illeszti azt a modern esztétika immár újabb nézőpontokkal gazdagodó történetébe, mert miközben egyfelől nem kíván alternatív esztétikatörténetet kreálni, másfelől egy folytonos narratíva ideálja nem tartja vissza a diszkontinuitások detektálásától.

A kötet bizonyos értelemben összetart Szécsényi korábbi munkáival. Első könyvében (*Társiasság és tekin-tély*. Osiris, Bp., 2002.) az ízlés és a társadalmi-politikai lét összefüggéseire koncentrált; a 2009-ben megjelent *Szépség és szabadság* című tanulmány-kötete (L'Harmattan, Bp.) egymástól eltérő témájú írásokat tartalmaz ugyan (melyek nem is mind fő kutatási területére, a XVII–XVIII. századra és a brit gondolkodásra összpontosítanak), de a címében megjelölt közös szál az esztétikai kategóriák és a szabadság összefüggése. Jelen kötet pedig a spirituális tapasztalat felől közelít ahhoz a „tapasztalati formához”, amit esztétikainak nevez. Társadalom, politika, szabadság, moralitás, vallásos élmény – Szécsényi

munkái újabb és újabb kontextusokban közelítenek az esztétikumhoz, az esztétika forrásvidékén alkotó szerzők és a korban formálódó fogalmak különböző irányú elemzései épülnek írásaiban egymásra. Mostani könyve is annak a törekvésnek a része, amely a korai esztétikatörténet anakronizmusok és visszavetítések veszélyei által árnyékolt területének kihívásaira reagál. De nemcsak korábbi könyvei, hanem e kötet genezise is arra utal, hogy munkáiban Szécsényi szisztematikusan dolgozza ki azt a módszert vagy megközelítést, mellyel nemcsak az esztétika történetéhez, de historiográfiájához is érvényes módon tud hozzájárulni. A könyv fejezeteinek változatai angolul vagy magyarul már mind külön is megjelentek,

néha egy évtizedre is visszamenőleg (például a *gustus spiritualis* témájáról magyarul először 2012-ben, angolul 2014-ben írt, a tudom-is-én-micsoda fogalmáról Szécsényi esszékötet szerkesztője volt 2010-ben, Hutchesonról az itt megjelent fejezet angol változatával járult hozzá a *Journal of Scottish Thought* általa szerkesztett Hutcheson-különszámához 2016-ban, Shaftesbury és Addison tárgyalása pedig egész munkásságát végigkísérte). Régóta és koncepciózusan készülő munka gyümölcse tehát ez a könyv – egy jelentős eszmetörténeti teljesítmény eddig leginkább innovatív és legmerészebb darabja.

KOMÁROMY ZSOLT

Az igazság keresése
és a helyesen megfogalmazott
magyar mondat a legjobb eszköz
az ember méltóságának
a védelmére.

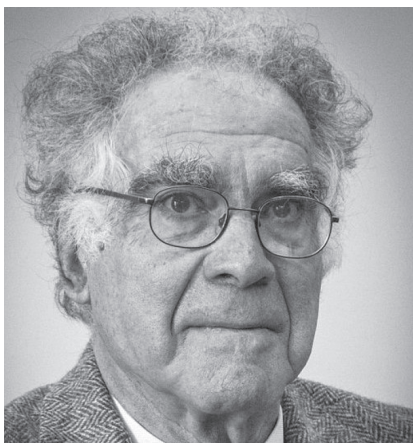
MAGYAR NARANCs

magyarnarancs.hu

AVISHAG ZAFRANI KÉRDEZTE CARLO GINZBURGOT

K! Jews, Europe, the XX1st century.
2024. február 15.

Mindig is foglalkoztatott az a felismerés, hogy a kereszténységben szorosan összekapcsolódik a saját történelmének szemlélete a judaizmushoz fűződő ambivalens viszonyával.

© Claude Truong-Ngoc/Wikimedia Commons.

AZ: Az *I Benandanti* angol fordításának újrakiadásához írt előszavában¹ Ön felidézte életének egy először elfojtott eseményét, amelynek jelentőségét csak jóval később ismerte fel. A jelenetre a háború idején került sor, amikor bujkálni kényszerültek, és a nagyanja azt mondta, válaszon magának egy nem zsidó nevet. Erről Ön így ír: „abban a pillanatban lettem zsidóvá”, vagyis akkor, amikor bujkálni kellett. Volt ennek az életrajzi eseménynek motiváló szerepe az Ön kutatásaiban?

CG: Amikor azt mondom, hogy úgy éreztem, életemnek ezen a pontján – ötévesen – lettem zsidó, akkor e megállapítás nyilván utólagos. Ám kétségkívül azt gondolom, hogy a

zsidó mivolt átérzése mélyreható következményekkel járt, sőt meggyőződésem, hogy a meglepő elfojtás egy tudattalan stratégia része volt. S azt hiszem, ez az elfojtás erősítette meg a kapcsolatot személyes élményem és kutatói tájékozódásom között. Tehát igen, a zsidó történelemmel kapcsolatos kérdések nagyon fontosak lettek a munkásságomban.

Legutóbbi könyvem címe, *La lettera uccide* (A betű öl)² a tarszoszi Pál kijelentésére utal, aki szerint „a betű öl, viszont a Lélek életet ad”. Ehhez annyit kívántam hozzátenni, hogy „a betű megöli azokat, akik semmibe veszik”. Pál szavait épp az ellenkező irányban vezettem tovább, hogy bemutassam: ha a lelkeség fundamentalista formát ölt, akkor nemcsak életet ad, „ölhet” is. Más szóval, amikor a kereszténység mint a szív törvénye spirituálisan felülkerekedik a zsidó materializmuson és annak kőbe vésett törvényén, ahogy Pál javasolja, akkor birtokba veszi és igazságától fosztja meg az Ótestamentumot.

Valójában mindig is gondolkoztam azon, ami szerintem az egyetlen igazán eredeti ötletem, hogy mennyire szoros a kapcsolat a kereszténység történelemszemlélete és a judaizmushoz fűződő ambivalens viszonya között. Sokat írtam is e kapcsolatról, például Augustinus bibliaolvasatáról abban az esszében, amelyet be is építettem a *La lettera uccide* kötetbe. Augustinusnál általában a Biblia allegorikus olvasatát szokták hangsúlyozni, noha – mint magam is meglepődve tapasztaltam – gyakran szó szerinti olvasattal is előáll. Amikor például az ósatyák poligámiájáról kérdezik, akkor úgy válaszol, hogy igyekezzünk e szokást mint szokást megérteni, tehát ne allegorikusan, hanem mint olyasmit, ami egy „másmilyen világba” tartozik – ma úgy mondanánk, a mienktől különböző társadalomba. Ez a kommentár szerintem összefügg azzal, hogy Augustinus retorikát tanított, és jól ismerte azt az elvet, hogy a szónok beszédének közönségéhez kell igazodnia. Ez a megfontolás maradandó hatást váltott ki: megerősítette azt a feltevést, hogy az érték kritériumai történetileg és társadalomról társadalomra változnak. Arisztotelész például sosem mérlegelt ilyesmit. Azt hiszem,

éppenséggel a Biblia olvasása, párosulva a kereszténységnek a judaizmushoz való ambivalens viszonyából fakadó távolságtartással, tette elgondolhatóvá a történelmi differenciálódást, hiszen a kereszténységet meg kellett különböztetni a judaizmustól az utóbbi történeti kontextushoz kötésével. A különbség azonban itt még meghaladásként értelmeződik; egy régi tanulmányomban először még az állítottam, hogy ez a felfogás Hegelre és az ő szekularizált Augustinus-olvasatára vezethető vissza, bár ez részemről csak egy hipotézis volt. Ám később – abban az írásomban, amely *Svelare la rivelazione. Una traccia* (A kinyilatkoztatás leleplezése: egy nyom) (címmel jelent meg a *La lettera uccide* kötetben (21–236. old.), Hegel szövegeiből vett idézetekkel kimutattam, hogy Hegel nagyon is tisztában volt azzal, hogy a történelem dialektikájának gondolata a kereszténységnek a judaizmushoz való ambivalens viszonyából ered. Ez a felismerés igencsak zavarba hozott, mert az itt emlegetett ambivalenciából az következik, hogy a történelmi szemléletről alkotott, a kereszténységből merített felfogásunk a keresztény antijudaizmus közvetítésével egy olyan beállítódáshoz kötődik, amely évszázadokon át táplálta a zsidók üldözését.

AZ: Most térjünk vissza a zsidóság helyzetéhez és üldöztetéséhez, és ahhoz, hogy ennek mi köze volt a kutatásai eredetéhez. Mondhatjuk-e azt, hogy az áldozatok nézőpontjának átvétele – például az *Éjszakai történetben* is³ – strukturálja az Ön történelmi munkásságát?

CG: Több forrásból is táplálkoztam az az ötlet, hogy megpróbáljam rekonstruálni az áldozat nézőpontját. Az egyik Antonio Gramsci felfogása az alárendelt osztályok kultúrájáról; a másik Michelet könyve,⁴ amely a boszorkány alakját a lázadás megtestesítőjeként ábrázolja. Amikor belekezdtem ebbe a munkába, még fel sem mértem, mennyire nehéz megragadni az áldozatok viselkedésének jelentését, mert ehhez nem a megszokott módon, hanem – Walter Benjamtól vett fordulattal – mintegy ellenszélben (*gegen den Strich*) kell olvasni az ül-

dőzés archívumait. Azt hiszem, e már húszéves koromban választott eljárás melletti elköteleződésem vezetett oda, hogy a történeti kutatáson túl a történeti kutatás módszereinek elemzésébe is belevágjak. A módszerről való gondolkodás összekapcsolódott azzal, hogy a boszorkányperek szövegét a sorok közt próbáljam olvasni. Ami azért volt annyira nehéz, mert a boszorkánysággal vádolt férfiakat és nőket csak az inkvizítorok várakozásaihoz igazodó iratokból lehetett megismerni. Alkalomadtán és szerencsére – mint a rendkívül gazdag *Benandanti* fond esetében – feltárul a mélyreható diszkrépancia, ám gyakoribb, hogy a vád legyűri a vádlott szubjektivitását és hozzáállását. Tehát olyan módszerre volt szükség, amely lehetővé teszi mindennek a visszanyerését, azzal kezdve, hogy megfelelő módon olvassuk az eltörlésüket célzó iratokat. Utólag rájöttem, hogy az inkvizíció peranyagának efféle – ellenszélben – olvasása az európaiak gyarmati uralmához kapcsolódó dokumentumokkal kapcsolatban is új értelmezési lehetőségeket kínál: a gyarmatosítók által termelt iratokból is valóban megérthető a gyarmatosítottak szemlélete és viselkedése. Mindkét esetben a hatalmi aszimmetria szűrőjén keresztül tárul fel az őket elválasztó mély kulturális szakadék. Az inkvizíciónak kétségtelenül megvolt a maga szerepe az európaiak gyarmatosító tevékenységében, ám az általam feltételezett analógia nem pusztán erre emlékeztet, hanem azt bizonyítja, hogy lehetséges és érdemes így, sűrűfénnyben, a burkolt tartalmakra figyelve olvasni a gyarmatosítók által évszázadokon át termelt óriási irattömeget is ugyanúgy, mint a boszorkányperek anyagát.

AZ: Önt az is foglalkoztatta, hogy bármennyire igyekszik is átvenni az áldozatok nézőpontját, mindig megmarad valamiféle „intellektuális érintkezés” a kutató és az inkvizítor között. Miben nyilvánul az meg?

CG: Amikor felismertem ezt a problémát, írtam egy tanulmányt erről a zavarba ejtő érintkezésről *Az inkvizítor mint antropológus* címmel.⁵ A leglátványosabb példája nem is egy perhez

kapcsolódik, hanem a nagy filozófus és brixeni püspök, Nicolaus Cusanus egyik prédikációjának latin nyelvű változatából származik. Ebben egy olyan boszorkánypert említ, amelynek anyaga nem maradt fenn. Két asszonyról szól, akik egy Richellának nevezett istenséget imádtak. A Richella név a gazdagsághoz fűződő kapcsolatot sejtet. Itt az az érdekes, ahogyan Cusanus, a püspök és filozófus a két nő szemléletét elemezte: egyszerre együttérzéssel és távolságtartással, filológiai szenvedéllyel és lelkipásztori gondnal.

Más esetekben is felbukkan ennek az érintkezésnek a problémája. Például a *benandante* családról szóló könyvemben elemzek több XIV. századi milánói periratot, ahol a bevádolt nők bevallják, hogy egy Dianát tisztelő kultuszban vesznek részt. Mármint az inkvizítorok szemében Diana maga az ördög. De miért lett volna Diana ördög? Mi volt a viszonya az ördöghöz? Ezek a kérdések egyáltalán nem állnak messze azoktól, amelyeket kutatókként mi is felteszünk.

Elmondok egy kis történetet, amelyik az egyik könyvemben is szerepel. Évekkel ezelőtt Moszkvába érkeztem, hogy előadást tartsak, s valaki felhívott a Memorial Társaság nevében, hogy szeretnék egy nyilvános vitaestet a részvételemmel. Mivel tudtam a Memorialnak az emberi jogok érvényesítéséért Csecsenföldön végzett munkájáról, hízelgő, de meglepő is volt ez a felkérés: miért, miért épp velem, és miről szólna a vita? Azt válaszolták, hogy angolul olvasták *Az inkvizítor mint antropológus* című cikkemet, és arra jutottak, hogy a boszorkánypere-

rek dokumentumainak olvasásában követett módszeremet a sztálinista korszak peranyagának nem konvencionális olvasatához is alkalmazhatták volna, hogy a bírák előítéleteit megkerülve ragadják meg a férfi és a női vádlottak szemszögét, álláspontját és látásmódját. Ez meglehetősen kényes kutatási terv volt, tekintettel arra, milyen szerepet játszott a kínvallatás ezekben perekben (mint ahogy az inkvizíciós perekben is). Nem tudom, végül nyílt-e bárkinek lehetősége a tervezett kutatásra, de a Memorial Társasággal folytatott beszélgetés mélyen megérintett. Sosem gondoltam volna, hogy az írásomra így reagálnak, noha a szövegek ilyesfajta fogadtatásával is mindig számolni lehet.

AZ: Talán a kutatói pozíció megítélését is módosítja, ha belátjuk a kutató és az inkvizítor intellektuális érintkezését, noha azért van egy fontos különbség: az inkvizítorok a saját „fikcióik” fényében észlelték az áldozatokat.

CG: Nem szívesen beszélnék itt „fikcióról”. Előítéletről kétségtelenül – az még a kutatásban is jelen van, még ha normális körülmények között kevésbé tragikusak is a következményei. Egy másik írásomban hangsúlyoztam,⁶ mennyire fontosak a kutatásban a gondolatkísérletek – a tapogatózás, a feltevések, a későbbiekben vagy elfogadott, vagy elvetett hipotézisek. Nem biztos, hogy ilyen attitűdöt tulajdoníthatunk az inkvizítoroknak. Ha mégis, akkor ennek a bizonytalanságnak és próbálkozásnak (*trial and error*) már nyoma sincs a perekben...

AZ: Az inkvizítoroknak már kész választuk volt, a kutatóknak viszont nincs vagy nem kéne, hogy legyen.

CG: Ez igaz, a *benandanti* például nem felelt meg az inkvizíció várakozásainak, ami komoly gondot okozott, ezért arra kényszerült, hogy meggyőzze a vádlottakat, hogy ők valójában boszorkányok – pedig éppenséggel boszorkányűzők voltak. Ebben rejlik ennek az anomáliának a jelentősége.

AZ: Ön jóval később, egy barátjával vitázva döbrent rá, hogy az inkvizí-

1 ■ Carlo Ginzburg: *The Night Battles: Witchcraft & Agrarian Cults in the Sixteenth & Seventeenth Centuries*. Trans. by John Tedeschi. Routledge, New York, 2013.

2 ■ Carlo Ginzburg: *La lettera uccide*. Adelphi, Milano, 2021.

3 ■ Carlo Ginzburg: *Éjszakai történet – A boszorkányszombat megfejtése*. Ford. Gál Judit. Európa, Bp., 2003.

4 ■ Jules Michelet: *La Sorcière*. Dentu & Hetzel, Paris, s. d. (1862).

5 ■ Carlo Ginzburg: *Il filo e le tracce. Vero falso finto*. Feltrinelli, Milano, 2006. 270–279. old. Magyar fordítása: In: *Történeti antropológia*. Szerk. Sebők Marcell. Replika kör, Bp., 2000. 146–156. old.

6 ■ Carlo Ginzburg: *Microhistoire et histoire du monde. Incidence*, 16 (2012), 47–81. old.

cióval kapcsolatos kutatásai a zsidók helyzetéről is szólnak. Mit jelent a kutatónak, ha felismeri, milyen tudattalan indítékok húzódnak meg a kutatásai mögött?

CG: Erre a baráti beszélgetésre Paolo Fossati olasz művészettörténésszel Torinóban került sor. Tényleg meglepődtem, hiszen egyáltalában nem voltam tudatában ennek a nyilvánvaló – de elfojtott – kapcsolatnak. Ám hogy ettől kezdve bármi megváltozott volna, abban nem vagyok biztos. A következő, a boszorkányszombat-sztereotípiá eredetéről folytatott kutatásomban a zsidók üldözésének szerepét is elemeztem, amiről már korábban sokat gondolkodtam. Előbb-utóbb mindenképp terítékre került volna a zsidók és a boszorkányok közti kapcsolat. Talán, de ezt nehéz bebizonyítani.

AZ: Ez azért nem biztos, mert a boszorkányüldözést feminista szempölből is lehet kutatni, s akkor a zsidó alakja ritkán kerül szóba. Ön viszont foglalkozott a különféle kisebbségek üldöztetésével, és ebben az összefüggésben hozta előtérbe a „zsidókérdést”. Beszélgetésünk elején egy különös „stratégiát” is emlegetett, ami engem erősen emlékeztetett Claude Lévi-Straussra, aki a világ minden törzsét tanulmányozta, kivéve a sajátját, a zsidókat. Ezzel azt is jelezte, mennyire nehéz az embernek saját magát tanulmányozni, kutatásai tárgyává tenni.

CG: Pont fordítva: évtizedekig próbálkoztam önmagam tanulmányozásával, s ehhez az „utószó” általam nagyon kedvelt irodalmi műfajához folyamodtam. Miután alkalmam nyílt újra megjelentetni 50 évvel korábban írt könyveimet, kellő távolságból tekinthettem önmagamra. Azt szoktam mondani (meg is írtam egyszer), hogy ebben az esetben a nárcizmus nem cél, hanem eszköz ahhoz, hogy távolról tekinthessünk önmagunkra. Még sose jutott eszembe, hogy a visszatekintő reflexió szenvedélye összefügghet azzal, hogy paradox módon évtizedeken át eszembe se jutott, hogy kapcsolat lehet zsidóként szerzett tapasztalataim és az áldozatok viselkedésének megértésére írá-

nyuló törekvésem között. Az is lehet, hogy a visszatekintő reflexió szükséglete ebből a hosszú hallgatásból fakadt. Stratégiáról beszéltem, majd a tudattalanról, és végül eljutottam „a tudattalan stratégiájához”. Ez természetesen nem bizonyítható. Ha tetszik, az *argumentum ex silentio* esetével állunk szemben, abban az értelemben, hogy épp amiatt nem voltam tudatában ennek az ennyire nyilvánvaló kapcsolatnak, mert a mélyben zajlott valami – az elfojtás.

Hogy volt-e célja, azt tényleg nem tudom. Amikor elkezdtem a boszorkányokkal foglalkozni, a történészek még egyáltalán nem tárgyalták ezt a témát, eltekintve a boszorkányüldözés kutatásától. Vegyük például Lucien Febvre híres esszéjét, amelyben a bírák beállítódását és a közfelfogást elemezte a boszorkánysággal kapcsolatban. Az antropológusok körében viszont épp annak volt központi jelentősége, hogy milyen helyi (ösi) hiedelmek és viselkedésmódok övezik a boszorkányságot. Ön említette Lévi-Strausst. Jól emlékszem, hogy a munkásságával a varázslórlól és a boszorkányról írt tanulmányával kezdem ismerkedni, amely az *Anthropologie structurale*-ban is helyet kapott.⁷ Valóságos szellemi megrázkódtatást keltett bennem, amikor találkoztam az általam jól ismerttől teljesen eltérő

7 ■ Claude Lévi-Strauss: *Anthropologie structurale*. Plon, Paris, 1958. 183–203. old. (Magyarul: *Strukturális antropológia I-II*. Osiris, Bp., 2001.)

8 ■ Carlo Ginzburg: *Inner Dialogues: The Jew as Devil's Advocate*. *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities* (Jerusalem), VIII. (2014), 8, 193–215. old. (*Buber Lecture: A Tribute to Martin Buber, Philosopher of Dialogue*)

9 ■ Carlo Ginzburg: *Storia notturna. Una decifrazione del sabba*. Einaudi, Torino, 1989.

10 ■ Yosef Hayim Yerushalmi: *Zakhor. Jewish History and Jewish Memory*. University of Washington Press, Seattle, 1982.

11 ■ Our words, and theirs: A conversation with Carlo Ginzburg. *Cromohs* 18 (2013), először in: Susanna Fellman – Marjatta Rahikainen (eds.): *Quest of Theory, Method and Evidence*. Cambridge Scholars Publishing, Cambridge, 2012. 97–119. old.

12 ■ Marc Bloch: *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*. Armand Colin, Paris, 1941. Magyarul: *A történész mestersége*. Ford. Babarczy Eszter, Kosáry Domokos, Pataki Pál. Osiris, Bp., 1996.

13 ■ Carlo Ginzburg: *Éjszakai történet – A boszorkányszombat megfejtése*. Európa, Bp., 2003.

szempontjával. Magában a találkozásban nem volt semmi szokatlan, mert akkoriban – az 1960–70-es években – élénk párbeszéd folyt a történészek és az antropológusok között. Mégis azt szeretném hangsúlyozni – ahogyan már korábban is többször –, hogy számomra Lévi-Strauss az ördög ügyvédjének feladatát látta el: azt a XVII. század elején a katolikus egyházban kialakított szerepet, amelynek betöltője nehezen megválaszolható, aggasztó fogas kérdéseket tett fel a szentté avatási perekben. Véleményem szerint a történészeknek és általában a kutatóknak meg kell alkotniuk a maguk számára az ördög ügyvédjét, akivel folyamatosan vitázhatnak.

AZ: Pusztán véletlen egybeesés volna, hogy egy zsidó szerző az ördög ügyvédjének helyzetében találja magát?

CG: Nem feltétlenül. Izraelben megjelent egy tanulmányom egy sor olyan, a XVII. századi Angliában közkézen forgó írásról, amelyekben egy zsidó játssza az ördög ügyvédjének szerepét.⁸ (Ha valaki közölni akarta kétségeit a keresztény vallás egyes központi kérdéseivel – például Jézus csodatételei valóságosságával – kapcsolatban, írt egy dialógust, amelyben az efféle kétségeket egy zsidó szája adja. Ez a fondorlatos irodalmi stratégia módot adott arra, hogy a felháborodott ellenzóik kérdését – Miféle szörnyűségeket írtál? – azzal hárítsák el: „Ezt a zsidó mondja.” A tárgyalt írásokból feltáruznak a dialógus irodalmi műfajának forrásai is.

AZ: A boszorkányszombatról írott munkája⁹ alapvető könyv abból a szempontból, hogy szemügyre veszi a hasonlóságokat a zsidók, a boszorkányok és a leprások helyzete között, akik mind a társadalom peremére szorulnak, két világ között – az élők és a holtak között – élnek. Ennek eredménye, hogy a halottakkal folytatott „ügyletek” okkult képességét tulajdonítják nekik. Erről nekem Marc Bloch mondása jut az eszembe, hogy a történelem is kapcsolatot teremt az élők és a holtak közt. Úgy tűnik, van valami hasonlóság a zsidók helyzete – ahogy a Boszorkányszombat-könyv jellemzi

az élők és a halottak közti viszony – és a történész mesterség helyzete között, akkor is, ha nem fogadjuk el Jerushalmi téziseit arról, hogy a judaizmus hogyan tesz különbséget emlékezet és történelem között, s hogy a *zakhor* (az emlékezés) parancsának – engedelmeskedő zsidókat sokáig, egészen a XIX. századig nem érdekelte a történetírás.¹⁰

CG: Nincs semmi kifejezetten zsidó jelleg az élők és a halottak közti viszonyban, lévén ez a múlthoz való mindenfajta történeti tudás veleje. Jerushalmi szerint a történetírás képsége megjelenése a zsidó világban épenséggel a szertartások és rituális következményeik fontosságával magyarázható. A könyvem végén Walter Benjamin egy megjegyzéséhez kapcsolódva hangsúlyoztam, hogy az általam elemzett narratívák közös magva valójában minden lehetséges narratíva mátrixát alkotja: az utazást a halottakhoz és a visszatérést onnan. Kimutattam, hogy a judaizmussal semmiféle kapcsolatban nem álló csoportokat is megvádoltak azzal, hogy kiváltságos viszonyuk van a halottakhoz. A paraszti közösségek például meglehetősen ambivalens mágikus erőt tulajdonítottak azoknak, akik hozzáfértek a halottak világához, mivel „aki gyógyítani tud, el is tud pusztítani” (*qui scit sanare scit destruere*), szögezték le Modenában egy XVI. századi boszorkányperben.

AZ:: Kutatásainak ebben a szakaszában antropológusként hiedelmekkel kell foglalkoznia, például az eurázsiai sámánhittel. Vizsgálja a zsidó hiedelmeket, a témára vonatkozó talmudi írásokat is?

CG: Ez túl van ismereteim határain, ezért nem foglalkoztam ezzel a problémával. Persze megpróbálkozhattunk azzal, hogy újraolvassuk a talmudi hagyományt abból a szempontból, hogy vannak-e a halottak világához való viszonytal kapcsolatos elemei. Engem azonban inkább az az állítás foglalkoztat, hogy valaki ténylegesen eljut a halottak világába, aztán visszajön a saját világunkba. Ez a „jövés-menés” maga a „sámán” utazás, olyan kiváltság bizonyos

közösségekben, amely csak kevesek osztályrésze.

AZ: Önnél olvastam valahol, hogy a zsidó hagyományban nem is az élők és a halottak közti utazás jellemző, hanem a vágy a múlt jelenlétévé tételére és megújítására. Ám ettől az állásponttól is távol tartja magát.

CG: Igen. *Our Words, and Theirs: A Reflection on the Historian's Craft*, című írásomban¹¹ megpróbáltam továbbfejleszteni „étikus” és „émikus” kategoriális dichotómiáját, amelyet Kenneth Pike, egy protestáns nyelvész, antropológus és hittérítő dolgozott ki. Az ő terminológiájában az étikus kategóriák a külső megfigyelőktől származnak, az émikusok pedig maguktól a cselekvőktől. Kimutattam, hogy Marc Bloch az 1930-as évek végén s aztán *A történész mestersége* című munkájában ugyanerről a problémáról más fogalmakban és sokkal elmélyültebben gondolkodott.¹² Arnaldo Momigliano rövid, de tömény esszéjére is támaszkodva igyekeztem átdolgozni ezt a dichotómiát. Véleményem szerint a történeti kutatás étikus kérdésekkel kezdődik, amelyek nyilván teljesen anakronisztikusak. Csak az émikus kategóriákkal, a dokumentumokból megismert cselekvők nézőpontjával párbeszédben lehet átfogalmazni, átdolgozni ezeket az anakronisztikus kategóriákat, hogy ily módon elérkezhessünk valamihez, ami már közelebb áll a múlt kategóriáihoz. Ugyanez a helyzet az antropológiában is – az antropológus mindig etnocentrikus kategóriákkal kezd, majd a cselekvőkkel folytatott beszélgetései alapján módosítja a kiinduló szempontjait. Mindkét esetben működik a dialógus, az oda-vissza mozgás a magunk és az ő szavaik között.

AZ: A következő, az összeesküvés-elméletekkel kapcsolatos kérdést bizonyára gyakran feltették már Önnek, legkésőbb a 9/11 (szeptember 11.) óta. A boszorkányszombat tanulmányozása közben foglalkozott az összeesküvésekről szóló jellegzetes gondolati struktúrákkal. Vajon ez megkönnyíti-e a mai, hasonló struktúrák felismerését? Az írásai azt a kérdést is felvetik, hogy miben különbözik az egyszerű

szkepszis az összeesküvés-elméletektől?

CG: Ez valóban fontos kérdés. A *Boszorkányszombat*¹³ bevezetésében elhatárolódtam az összeesküvés-elméletektől, miközben hangsúlyoztam, hogy valóban léteznek a titkosszolgálatok által irányított összeesküvések. Fontosságuk vitathatatlan – gondoljon csak Putyin vagy az idősebb Bush pályájára. A nehézséget az okozza, hogy meg kell különböztetnünk az igazi összeesküvéseket a hamis összeesküvésektől és azoktól a hamis összeesküvésektől is, amelyek valóságos összeesküvésekre hivatkoznak. Azt a könyvet még szeptember 11. előtt írtam, de az összeesküvés gondolatával kapcsolatban utalhattam volna az úgynevezett ólomévekben (*anni di piombo*) Olaszországban szerzett tapasztalataimra.

Akkoriban az anarchistákat vádolták meg bizonyos bombamerényletek elkövetésével. Jóval később derült ki, hogy neonáci csoportok voltak a tettesek, és hogy több titkosszolgálat – köztük az olasz bizonyos részlege – állt a merényletek mögött. A tévesen feltételezett összeesküvések gyakran valóságos összeesküvéseket lepleznek el. Mindez megteremtí az újabbban a *fake news* problémájának nevezünk. Ám az 1980-as évek óta a szellemi klímát mindinkább a posztmodern neoszkepticizmus uralja, így egyre fontosabbnak tekintettem a bizonyítékok, a bizonyítás kérdését. A Jeruzsálemben tartott előadásaim angol címe *History, Rhetoric and Proof (Történelem, retorika, bizonyítás)* volt. A bizonyítékok emlegetése pozitívista maradványnak tűnt, összekapcsolása a retorikai elemzéssel pedig meglepett, sőt egyenesen sokkolt némelyeket. Azt akartam hangsúlyozni, hogy valójában két retorikai hagyomány van. Az egyikben – Arisztotelésszel kezdődően Quintilianuson és Lorenzo Vallán át – abszolút központi jelentősége van a bizonyításnak és a bizonyítékoknak. A másikkól, amely Nietzschevel veszi kezdetét, és kifejezetten antiarisztotelianus felfogást képvisel, egyszerűen eltűnik a bizonyítás eszméje. A retorika szembefordul a bizonyítással. Ha meg akarjuk érteni korunk egyes bajait, akkor lényegbevágó, hogy megvizsgál-

juk ezt az új retorikafelfogást, amely eltávolodik a bizonyításra összpontosító megközelítésektől. Ezt különösen nyomatékossítottam, mert a bizonyítás gondolatának elvetése olyan kognitív, etikai és politikai következményekkel jár, amelyek korunk történelmének lényeges eseményeit érintik.

A Just One Witness: The Extermination of the Jews and the Principle of Reality (Egyetlen tanú: a zsidók kiirtása és a valóságelv) című tanulmányomban¹⁴ rámutattam, hogy Hayden White, a neoszeptikus történelemfelfogás legismertebb teoretikusa egyfelől „morálisan sérelmesnek és intellektuálisan nyugtalanítónak” nevezte Robert Faurisson negacionista tételét, másfelől viszont elhatárolódott a negacionizmusnak attól a cáfolatától, amelyet Pierre Vidal-Naquet az *Un Eichmann de papier* (Egy papír Eichmann) című esszéjében kifejtett.¹⁵ Mégpedig azért, mert az összeegyeztethetetlen volt White elméleti álláspontjával, amely az igaz elbeszélést a hatékony narratívával azonosította.

AZ: Manapság a retorikának ez a második típusa uralkodó?

CG: Szerintem a Nietzsche-epigonok azzal, hogy elterjesztették ezt a felfogást, előkészítették azt az intellektuális és emocionális terepet, amely a hamis hírek terjedésének a melegágya lett. Szembe kell szállnunk ezekkel a tendenciákkal. Évekkel ezelőtt egy konferencián a Yale Egyetemen „az idézőjelek nélküli igazságról” beszéltem, az észak-amerikai tudományos világban bevett kézmozdulattal jelezve az idézőjeleket. Akkor mindenki nevetésben tört ki; azt hiszem, ma már nem nevetnének annyira. Sok minden megváltozott.

AZ: Az igaz, a hamis és a fiktív firtatása végig jelen van az Ön munkásságában. Milyen kritériumokhoz igazodott a megkülönböztetésük, milyen módszer, milyen álláspont szavatolta igaz és hamis elkülönítését? Visszatérve ahhoz, amit ennek a beszélgetésnek az elején említett: a történelmi szemlélet egyik alapító mozzanata Augustinusnak a zsidókról szóló írsaiban található, nevezetesen abban az állításban, hogy azok a zsidók, akik

nem ismerték el Jézust, egyszerre tévedtek és tanúsítottak egy archaikus igazságot, amelyet nem terjesztettek ki a jelenre, amikor nem üdvözölték Jézust, a kereszténység Messiását. A történelmi szemlélet eszerint meghaladás, a jelen felsőbbsege a múlthoz képest. Vajon ez azt jelenti, hogy a keresztény Nyugat történelme ebben a feszültségben gyökerezik, abban a viszonyban, amely a zsidókat a tévedés megtestesítőinek tekinti?

CG: Szerintem a keresztény Nyugat történelme nem szűkíthető le a judaizmushoz fűződő viszonyára, még ha az akár nagyon fontos lehetett is. De az Ótestamentum (a zsidók bibliája) és az Újtestamentum a szó szoros értelmében egybe van kötve – Markion vesztett. A kereszténység elutasította azt a tézist, hogy az elavult Ótestamentum elvetendő, és csak az Újat kell megtartani. Épp ebben van a kétértelműség gyökere: hol folytonosságot, hol eltérést jelez – egészen a keresztény antijudaizmusig.

AZ: A keresztény antijudaizmus a gnosztikus, vagy inkább az ágostoni hagyományhoz kötődik?

CG: Számos gyökere van. Mindenképp hosszan tartó jelenség, amely különböző történelmi kontextusokban tör felszínre. Gondoljunk csak az uzsorára, a zsidóellenes sztereotípiára, a zsidóellenes sztereotípiára, a zsidóellenes sztereotípiára, a zsidóellenes sztereotípiára. Az ambivalencia mégis fennmarad. Ebből adódnak a kiküszöbölésre irányuló próbálkozások, például Jézus zsidóságának tagadása, amit több német teológus is megkísérelt a XX. század folyamán. És ez az ambivalencia teremtette meg annak lehetőségét, hogy megfogalmazódhatott a történelmi szemléletnek az az elgondolása, hogy „Igen, ezek a mi szavaink és azok az övéik, a mi hitünk és az övéké. A megfelelő szemszögből kell ezt a tényt szemlélnünk.”

AZ: S hangsúlyozzuk, hogy a történelmi szemléletnek ez az elgondolása a judaizmushoz való keresztény viszony ambivalenciájából született. A zsidóság létének ténye ezért nem szűkíthető le egy kisebbség jelenlétére a nyugati kultúrán belül, hiszen

egy egész episztemológia épült ezen ambivalencia köré.

CG: Teljesen egyetértek. A zsidó kisebbség hozzájárulása az európai civilizációhoz mérhetetlenül nagy. S aztán itt a Biblia keresztény olvasata. Az allegorikus értelmezés az Új- és az Ótestamentum közötti feszültségek feloldásának egyik módja lett. Már szóba került, hogy egy ponton még Augustinus is szükségesnek látta, hogy bizonyos passzusokat egy meghatározott kontextushoz kapcsolva szó szerint értelmezzék. S a kontextus elemzéséből fakadt a múlt és a jelen közti távolság felismerése. De továbbmenve: a *Verus Israel* eszméje, az az állítás, hogy a kereszténység az igazi Izrael, amely felváltja a régit, egy oximoron, hiszen eszerint a kereszténység maga az igazság – a héber örökség beteljesítése. Érezhetően itt a „meghaladás”, a túlszárnyalás eszméje jelenik meg: a dialektikus mozgásként felfogott történelem gyökere. Ezt a felismerést próbáltam alátámasztani a fiatal Hegel szövegeiből vett idézetekkel a *Svelare la rivelazione* című írásomban.

AZ: Lehetséges, hogy van egy helyes és van egy helytelen nézőpont, avagy perspektíva? A művészettörténet az optikai perspektíva megszületéséről szokott beszélni. Mondhatjuk-e, hogy ha van olyan perspektíva, amelyik bizonyos termélységet tesz lehetővé, akkor van olyan is, amelyik a dialektikus meghaladás artikulálására alkalmas?

CG: A kép nyilván nem a dialektikus meghaladás terepe. De meg kell különböztetnünk a különféle metaforákat. Augustinusnál például nincs vizuális metafora, de van zenei, amikor Istent mint „a változásnak kitett világ változhatatlan Teremtőjét és Urát” egy megfoghatatlan muzsikushoz hasonlítja.¹⁶

AZ: A másféle perspektíva megszerkeszthető-e bennünket a kezdeti ambivalenciától, vagy lehetővé teheti-e, hogy azt másképp értelmezzük? Ha az irodalomra gondolunk, például Kafkáról elmondható, hogy mintegy a történelmet és a történelmen kívüliséget elválasztó hegygerincen állva hívja elő a dolgok profetikus látványát,

vagy gondoljunk Proustra, különösen az időhöz való viszonyára, akit ugyan csak az asszimilációval járó átmenet feszültsége hat át.

CG: Ha úgy tetszik, a perspektíva képzetének több lehetséges változata is van. Egyik tanulmányom egy sajátos változattal, a *mise en abîme*-mal foglalkozik. Ebben Proustról is írtam – ez az alakzat nála az elbeszélő és a történekek viszonyát foglalja keretbe. Ami Kafkát illeti, bevallom, hogy művének ezzel a profetikus vonatkozásával sosem foglalkoztam.

AZ: A nekem előre megküldött írásai közül az egyikben Ön a filológiától, sőt az etnofilológiától, vagyis a nyelvek összehasonlító vizsgálatától várja a segítséget, hogy megbirkózhassunk a nehézségekkel, amelyekbe beleütköznek a múltat vizsgáló diszciplínák. Ám ez a segítség csak részleges lehet: mindig elakadnak valahol a lehetetlenség birodalmában, mivel mind a kutató, mind a fordító tragikus távolságot tapasztal. A Primo Levi-nek szentelt írásában szól Ön arról, Benveniste hogyan elemezte a ma a babonát jelentő *superstes* szó jelentésváltozását. A pejoratív értelmének kialakulását megelőzően ugyanis ez a szó annak az embernek a kettős szemléletét jelölte, aki tanúként és túlélőként is átélte valamilyen eseményt. A történész bizonytalanságával a szemtanú kétszeres bizonyossága áll szemben. Pontosan mit engednek látnunk a tanú, a túlélő szavai?

CG: Nehéz megmondani. Primo Levi nem volt történész, ugyanakkor tanúskodott, így azt mondhatnánk – amit Lévi-Strauss is –, hogy olyasfajta antropológus volt, aki a saját tapasztalatai alapján elemzett egy nagyon általános jelenséget. Első könyve, az *Ember ez?* (Se questo è un uomo. [1947]) visszatekintő reflexió egy *mise en abîme*-ra.

AZ: Az ember maga, a tanú, a túlélő volna a végső dokumentum?

CG: Nem hiszem, hogy van végső dokumentum. Előfordul, hogy csak egyetlen dokumentum tanúskodik egy eseményről – akkor azt a doku-

mentumot kell mélyen elemezni, mert vannak hamis tanúk is, mint láthatuk Benjamin Wilkomirski esetében.¹⁷ De az egyetlen dokumentum is utal valamilyen kontextusra és más dokumentumokra – ezért hallhatjuk meg mások hangját is – pontosan ennek a pályának a bejárása a történeti munkalevele. Amit például Marc Bloch megtett a *Gyógyító királyok* vagy a *Fedális társadalom*¹⁸ című könyveiben, az a dokumentumok sokaságához és egymáshoz való viszonyaihoz kötődik. Primo Levi esetében nem merül fel az esemény megtörténtének bizonyítása. Csak a történelmi tényeket tagadó negacionisták hiszik azt, hogy a soá, a gázkamrák létezése bizonyításra szorul. Ez egyszerre rettenetes és groteszk. Primo Levi tanúbizonyosságának értéke nem ebből adódik.

AZ: Az *Ember ez?* 1976-os kiadása függelékének végén írta Primo Levi: „Aki élt lágerben, az nem tud többé a gondviselésről beszélni.”

CG: Teljesen egyetértek vele – elveti a gondviselés eszméjét, de nem azt mondja, hogy a történelem értelmetlen. Megpróbálhatjuk megérteni, hogy hosszú, nagyon hosszú távon mit jelent a történelem. Például feltehetjük a kérdést, a magunk állatfajának a természethez való viszonya sebezhe-

többé, egyre törékenyebbé vált-e? Ezt is lehet hosszú távon vizsgálni. Van-e ennek számunkra való értelme? Szerintünk van, de a vallástalanok – mint én vagy Primo Levi – szerint a gondviselés nem létezik.

AZ: Mint az antifaszizmus örököse, Ön szól a politikai filozófia – Hobbes és Machiavelli, Gramsci, Benedetto Croce és Marx felhasználásáról továbbá sűrűn hivatkozik Walter Benjaminra, méghozzá, úgy látom, két vonatkozásban is: 1. világ történelmét úgy kell megírni – Walter Benjamin szavaival – „amilyennek a veszély pillanataiban mutatkozik”; és 2. magunk elé kell idéznünk a politika esztétizálását, ami a fasizmus egy formája. Ön rendszeresen kommentál műalkotásokat, történészi hivatása hogyan vet gátat ennek az esztétizálásnak, avagy bálványimádatnak (ha ezt az állítást Benjamin gondolkodásának zsidó tartalma felől nézzük)?

CG: A fasizmus nem olyasmi, ami mindig is létezett; esztelenség „örök fasizmusról” beszélni, mint Umberto Eco hirdette az egyik utolsó könyvében.¹⁹ Ehelyett elemeznünk kell, milyen körülmények tették lehetővé a fasizmus jelenségét, rávilágítva a következményeire is. Elemezhetjük a fasizmus és a művészettörténet viszonyát is, amit megpróbáltam egy tanulmányomban Machiavellire és Michelangelóra utalva.²⁰ Ám amikor Mussolini „a nép mintázásáról” nyilatkozik, az csak egy metafora, nincs közvetlen kapcsolatban a művészettel. Persze mindig kimutathatók árnyalatok és különbségek. Benjamin elgondolása, hogy a politika esztétizálása a fasizmus kerete, egy fontos, gondos elemzést igénylő tézis. Biztos vagyok benne, hogy Benjamin ismerte Mussolini párbeszédét Emil Ludwiggal, amelyben Machiavellit visszhangozva beszél az emberek formálásának hatalmáról, hiszen ezt a dialógust német fordításban széles körben terjesztették. A politika esztétizálása a manipuláció egyik formája – s ebben a témában van még miről gondolkodnunk.

AZ: Amikor Ön politikai filozófiát művel, az tekinthető-e az antifaszista örökség részének?

14 ■ Carlo Ginzburg: Just One Witness: The Extermination of the Jews and the Principle of Reality. In: *Threads and Traces*. University of California Press, 2012. 165–179. old.

15 ■ Pierre Vidal-Naquet: *Les assassins de la mémoire: „un Eichmann de papier” et autres essais sur le révisionisme*. Seuil, Paris, 1995.

16 ■ Vö. Carlo Ginzburg: Distanza e prospettiva: Due metafore. In: uő: *Occhiacci di legno. Dieci riflessioni sulla distanza*. Feltrinelli, Milano, 2019.

17 ■ Bruno Dössekler írói álneve. *Fragments: une enfance 1939–1948* címmel 1995-ben megjelent önéletrajzi könyvéről lásd Elena Lappin: *The Man with Two Heads*. Chronos, Zürich, 2000.; Stefan Maeffer: *The Wilkomirski Affair: A Study in Biographical Truth*. Schocken, New York, 2001.

18 ■ Marc Bloch: *Les Rois thaumaturges* (1923), újrakiadás: 1961. Magyar kiadás: Osiris, Bp., 2005. és *La société féodale*. Albin Michel, Paris, 1940.; Magyar kiadás: Ford. Sujtó László. Osiris, Bp. 2002.

19 ■ Umberto Eco: *Il fascismo eterno*. La nave di Teseo, Milano, 2018.

20 ■ Carlo Ginzburg: *Nondimanco. Machiavelli, Pascal*. Adelphi, Milano, 2018.

CG: Ha nem vagyok is politikafilozófus, ez egy nagyon fontos örökség – és nem csak személyes szinten. Ma a jobboldali kormány Olaszországban kiiktatta az antifasizmust. Ám Olaszország esete nem elszigetelt eset. Jobboldali kormányok vesznek körbe bennünket, amelyeket családi hasonlóság köt össze egymással – legyen szó Magyarországról vagy Izraelről... Vagy vegyük Németországot, ahol egy neonáci párt, mint az AfD egyre növeli támogatottságát. Vagy gondolkunk Donald Trumpra. Ennek valaki elene vetheti, hogy most éppenséggel a családi hasonlóság fogalmát használtam, amelyet egy rasszista tudós, Francis Galton dobott be. Ez igaz, de Ludwig Wittgenstein is ezt tette. Tanulni kell az ellenségtől.

Wessely Anna fordítása

A DOLOG IZGALMA

Fredric Jameson: *The Years of Theory: Postwar French Thought to the Present*

Verso, London – New York, 2024. 458 oldal, £ 20. *London Review of Books* 46 (2024), 19. szám (október 10.)

A múlt évszázad utolsó évtizedeiben az irodalom tanulmányozásában az eszmék új hulláma söpört végig a világon. Egyszerűen mint az „Elmélet” emlegették ezt a strukturalizmustól a feminizmusig, a szemiotikától a hermeneutikáig, a marxizmustól a dekonstrukcióig sok mindenre áttérjedő hullámot. Rettenetesen elvont volt, de azért szexi is. Szellemi nagyra törése és készsége, hogy alapvető kérdéseket vessen fel, akkoriban magával ragadta a legtehetségesebb diákokat. Létrehívta a nemzetközi szupersztárok – Jacques Derrida, Gayatri Chakravorty Spivak, Fredric Jameson, Michel Foucault, Judith Butler, Umberto Eco – válogatottját, akik hol Szicíliában, hol Szlovéniában adtak éppen elő, amikor amúgy New Jersey-ben lett volna egyetemi órájuk. Az „Elmélet”, amelyet egyszerre övezett tekintély és veszekedésbe hajló vita, nagyrabecsülés és ócsárlás, egyfelől

a személyes kulturális tőke felhalmozásának egyik módja volt, másfelől pedig valóban izgalmas felismerések forrása. Azok a jámbor lelkek, akiket kielégített, hogy egyszerűen elolvassák a *Jane Eyre*-t, kinn kókadoztak a sötétben, miközben ragyogó kollégáik vágtatva hozták meg Párizsból vagy New Havenből a narratológiai vagy a posztkoloniális kutatások eszközkészletét a regény elemzéséhez.

Miből fakadt ez az áramlat? Mivel Derridának három főműve is megjelent 1967-ben, a kézenfekvő válasz az volna, hogy az 1960-as évek politikai forrongásából, amikor – az efféle tömeges tiltakozások történetében szokatlanul – a tudományos megismerés funkciójáról és általában a bölcsészettudományok sorsáról is heves vita dúlt. Ám az Elmélet kivirágzása Párizsban is, másutt is évekkel az *események* után következett be. E virágzásnak jórésze a forradalmi hév megőrzését szolgálta az eszmék világában, illetve ezt a hevületet egy másik felforgató tevékenységbe vitte át. Miután lemosták Saint-Germain utcáiról, a radikális politizálás átköltözött a pszichoanalízisbe és a posztstrukturalizmusba. Igaz, hogy a hetvenes évek elején még a szocialista baloldal menetelt az élen, a feminizmus pedig később is fennmaradt – főleg azért, mert a feministáknak sürgető politikai kérdésekkel kellett foglalkozniuk, ami nem mondható el sem a dekonstrukcióról, sem a fenomenológiáról. Nagyjából mégiscsak az történt, hogy a tett, mert megzavarta a túlerőben lévő hatalom, átadta helyét a diskurzusnak. Az Elmélet egyfajta metadiskurzus volt, nyelv a nyelvről – immár két lépéssel eltávolodva az útból kiszakított macskakövektől.

Ha mindössze ennyi lett volna az egész, akkor aligha érthető, hogyan kerültek az idősebb professzorok tanári klubjának padlójára a vértócsák – némelyik úgy megrémített, mintha a saját vérem lett volna. Miért vétózták meg a cambridge-i professzorok a Derrida díszdoktorságára vonatkozó javaslatot, noha legfeljebb pár oldalt nyit ha olvastak a műveiből? A College ünnepélyes közös asztalánál viszont azt pletykálták nekik, hogy Derrida szerint bármi bármi mást is jelenthet. Nem azért vétóztak, mert az Elmélet

let új olvasási módokat javasolt, amit senki sem tartott nagy ügynek, hanem mert a bölcsészeti tudományok bevett felfogását érő támadást láttak benne. Az egészét amúgy is romba döntő válság közepette ez a szakma elbizonytalanodva latolgatta, mi dolga volna a fejlett kapitalista rendszerekben, ha egyszer nem látnak benne mást, mint dekoratív vagy terápiai értéket. A hatvanas évek végének diákmozgalma többek között profetikus kritikájukat is nyújtotta a mai, brutálisan bornírt egyetemeknek, amelyek immár a kapitalista gazdaság szerviz-állomásaiként állnak rendelkezésre.

Ha valamelyik elméletnek voltak forradalmi következményei, akkor azért, mert ezt a lélektelen logikát átérőszakolta a humán tudományokon, amelyek ettől fogva már nem számítottak a személyes értékek és az eszmei felismerések őrzőinek egy durván haszonelvű világban. Épp ellenkezőleg: Végy egy műalkotást, és mutasd ki, milyen mögötte megbúvó kódok és rendszerek, narratív mélystruktúrák, ideológiai érdekek irányítják, már ha nem éppen tudattalan erők játékszerre, amiről a mű a maga ártatlanságában mit sem sejt. Az emberi mivolt nem kézzelfogható szellemiségéből így lecsupaszítva személytelen erők terméke lett. A sokféle elmélet közös vonása az empirizmusellenesség volt: az a meggyőződés, hogy egy irodalmi mű igazsága nem az, ahogyan spontán megmutatkozik. Nem azt látod, amit kapsz. S mivel Nagy-Britannia az empirizmus szülőhazája, az elméletet többnyire külföldről kellett importálni, ugyanúgy, mint a modernista írókat néhány évtizeddel korábban.

Az irodalmi tanulmányokat liberális bölcsészek uralták, akik az irodalmat a bensőséges és levezethetetlen élmények, a kóbor gesztus és az érzéki különösség, és egyáltalán mindazon dolgok otthonaként becsülték, amelyek még kitartanak a bürokratikus államok és a transznacionális óriáscégek túlerejével szemben. Számukra az „irodalomelmélet” kifejezés önelmentmondást hordozott: hát hogyan lehetne elvontan foglalkozni egy vers hangvételével, hangulatával, nyelvi szövetével? Az irodalom maradt a személyes élmény és az egyéni szellemiség végső menedéke, a kreatív

transzcendenciának az a formája, amely a már régóta kudarcba fulladt vallás pótléka. Ha mindez mint a jelölő hatása vagy a vágy csele lepleződik le, akkor igazán nincs többé mihez folyamodni. A teoretikusok piszkos mancsa már nemcsak a filmeket és a regényeket érte el, de a szubjektivitás legbelső szentélyébe is beletenyert. Alig több fegyverzettel, mint amit egy Lévi-Strauss-tól olvasott esszé jelenthet, vagy a blöffölőknek szóló útmutató Jacques Lacanhoz, a barbárok rést ütöttek a vár falán.

Nem volt könnyű vitába szállni az Elmélettel, részben azért, mert egyfajta elméletellenességet is magába építve elébe vágott a kritikusainak: nem hitte, hogy a gondolat alapvető volna, és gyanakvással kezelte önmaga stratégiait. Lacan Descartes-ot parodizáló megfogalmazásában: „Ott gondolkodom, ahol nem vagyok, és nem vagyok ott, ahol gondolkodom.” Áss mélyen a gondolatok alá, s akkor pszichikai erődbe, anyagi érdekekbe, hatalmi hálózatokba ütközöl. Marx filozófiája lett a divat, ám Nietzsche befolyása sem maradt el mögötte. Az elmélet, vagy legalábbis egy része arra törekedett, hogy aláássa önmagát, s e téren a kulcsszó a dekonstrukció volt. Minden állításról ki lehetett mutatni, hogy kellő nyomás alatt eresztékeire esik szét. Az újdonsült érdeklődés a kétértelműség és a meghatározatlanság iránt a teoretikusok körében különösen a nőket vonzotta, akik igyekeztek megkapaszkodni azon a terepen, ahol az egymással versengő fiatal férfiak aggodalmasan méricskéltek mondataik hosszát.

Fredric Jameson nemritkán prousti hosszúságú mondatai nagyszerűen bonyolult szintaktikai láncolatok, amelyek méltóságteljes kimértséggel haladnak a mondatvégi pont felé; viszont a szövege sohasem volt szándékosan homályos, nem úgy, mint azoké a teoretikusoké, akiknek az érvei cáfolhatatlanok, lévén érthetetlenek. Míg az obskurantizmus egyaránt fakad szorongásból és pimaszságból, Jamesonnak az Elmélet éveiről szóló utolsó könyve minden korábbinál könnyebben olvasható. Egy három évvel ezelőtt az Egyesült Államokban tartott szemináriumsorozatának a leírata, amely a tőle meg-

szokott, tekintélyes, bár kissé monoton, fényesre dörgölt retorika helyett egy ellazultabb, önkritikus Jameson eleven hangján szól a hallgatóságához, akikre jól érzékelhetően igencsak figyel – „ezzel most ne törődjenek”; „ezt, gondolom, nem fogják végigolvasni, ami szerintem nem is szükséges”; „azt szeretném, hogy érezzék át ennek a dolognak az izgalmát”. A demokratikus amerikai hangvétel nagyon más, mint azoké a sztároké, akiknek munkáiról beszél. Fanyar humora is elő-előkerül: Lévi-Strauss „nyilvánvalóan óriási elme, aki, mint sok hozzá hasonló alak, teljességgel megbízhatatlan”. A Szajna bal partján honos guruktól eltérően Jameson nem tekintette méltóságán alulinak, hogy elmagyarázzon egyes alapelemeket, például a patriarchia mibenlétét, vagy azt a tényt, hogy Freudnál hiányzik az anya valóságos fogalma. Ami a gondolati teljesítményeket illeti, az Egyesült Államok – legalábbis kulturális téren – európai gyarmat, ami ennek a könyvnek a stílusában is tükröződik. Olykor még a pletykák is szóba kerülnek, akárcsak a meghökkentő életrajzi tények. Az ifjú Lacanról megtudjuk, hogy találkozott James Joyce-szal, és talán Picasso pszichoanalitikusa is volt. Sartre is konzultált vele abban az időben, amikor hallucinációi voltak. Kiderül, hogy Foucault és Derrida ki nem állhatta egymást, valahogy úgy, ahogy nehezen elképzelhető, hogy például Gordon Ramsay és Jamie Olivier jól kijönne egymással. Derrida volt az értelmiség tagjai közül az egyetlen, aki meglátogatta algériai honfitársát, amikor a börtönben ült a felesége meggyilkolása miatt. Azt is megtudjuk, hogy a Frankforti Iskola nagy öregjei, Max Horkheimer és Theodor W. Adorno, habzsozták a Marx testvérek filmjeit. Még Sartre bandzsítására is utal, akárcsak saját hízekonyosságára. Na, ez nem olyasmi, amiről Lacan híres, egyszerre divatos és vájtfülű párizsi szemináriumain hallani lehetett, amelyekről elmondható, hogy a tudomány és Ascot kereszteződésékként hatottak.

A francia Elmélet kialakulását a könyv a II. világháború következményeire vezeti vissza, s ennek során a személyes életrajzok (Sartre, Beauvoir, Lévi-Strauss, Fanon, Merleau-Ponty)

beleszövődnek az esztétörténetbe. Jameson élete első könyvét Sartre-ról írta, és nem pusztán „Sartre egykori követőjének” vallotta magát. Túlbecsülte *A lét és a semmit*, azt a művet, amely *A dialektikus ész kritikájával* együtt bevezette őt az Elmélet üzemébe. Egyenesen azt állítja, hogy mindig igyekezett kitartani az egzisztencializmus mellett – ami majdnem annyira meglepő, mint amikor értésünkre adja, hogy mindig lojálisan kitartott Buddha mellett. Terjedelmes életművében ennek az elköteleződésnek nincs semmi nyoma.

A Simone de Beauvoirra reflektáló rész nem különösebben sikeres, de meglepő, hogy egyáltalán elkészült. Jameson írásaiban került a szexualitás témáját, itt viszont határozottabban tárgyalja, mint valaha (sőt beszámol feminista filozófusokról is – Monique Wittig-ről, Julia Kristeváról és Luce Irigaray-ról. Régóta szenvedélyesen foglalkoztatta a filmelmélet, itt is bevonja, és Jean-Luc Godard-t legalább annyi dicsőréssel halmozza el, mint a korszak bármelyik nagy gondolkodóját. Arra a kulturális időszakra irányítja a figyelmet, amelyet néha az ókori Hellászhoz és a felvilágosodás kori Németországhoz szoktak hasonlítani. Nagyjából elmondható, hogy a hangsúly áttolódik az egzisztencializmus önmagát megformáló, szabadon cselekvő szubjektumáról a strukturalizmus és a pszichoanalízis szubjektumára, amely a rá ható erőknek a maga számára is megragadhatatlan eredője. Avagy, más szóval, a liberális megszabadulást kiszorító neoliberalizmusra. Azzal kezdtük, hogy a világról beszéltünk, s végül az beszélő helyettünk rólunk.

A könyv további fejezeteiben tértekre kerül Barthes, Baudrillard, Lacan, Derrida és Althusser, Foucault, Gilles Deleuze és még sokan mások – rohamtempóban, mintha a szerző az idővel versenyezne. Tekintve a szeminárium megszabott idejét, egy-egy szerzőre még húsz oldal se jut, pedig közülük nem egy híresen ezoterikus módon fogalmazott. Az összbemű más ennél fogva a kapkodó esetlegesség és a túlzott sietség – váratlan zsákutcákkal, félbehagyott kapcsolódásokkal és érthetetlenül elhanyagolt fontos témákkal, fésületlen gondola-

tokkal és rengeteg elvarratlan szállal. Ám érdemes elviselni a könyv formájának mindezen sérüléseit a benne foglalt felismerések sokasága láttán.

Az elméletet néha úgy tekintik, mintha önmagából szülné meg önmagát, ám Jameson materialista, aki felismeri a háború utáni Franciaország politikai gondolkodásának történeti forrásait és leágazásait – a folyóiratokat, a csoportokat, a szakításokat, a személyiségeket, a szeizmikus eseményeket és az apályokat – és enciklopédikusan széles tudása volt róluk. Ezzel szemben előfordulhat, hogy a Lacan-kommentárok nagyüzemi termelése idején csak keveseknek jut eszébe megemlíteni azt a tényt, hogy a szemináriumát látogató diáktömeg többségében maoista volt.

Jameson tudása nem korlátozódott egyetlen nemzet ismeretére. Gyaníthatóan nincs még élő ember, aki annyi könyvet elolvasott volna, mint ő – Hérakleitosztól és Parmenidészről kezdve mindenféle homályos szövegig és traktátusig, amelyeknek a létezéséről is csak ő tudott. Ennek a totalitásigénynek persze megvan a hátulütője. Jameson túlságosan is nagylelkű gondolkodó volt, aki az általa is csodált Hegellel egyetértésben azt vallotta, hogy az igazság az egészben lakozik, és az eszméket ebben az összefüggésben kell megítélni, nem pedig gondolkodás nélkül elvetni. Ebbe belejátszhat az igenlésre való amerikai késztetés is, szemben a francia gondolkodást jellemző negativitással Mallarmé esztétikájától és a sartré-i semmisségtől kezdve Derrida differenciáját és Alain Badiou megfoghatatlan Eseményéig. Jameson azt mondja, hogy ideiglenesen elfogadja mindegyik általa ismert elméletet, fittyet hányva nemcsak a köztük húzódó, kiáltó ellentmondásokra, hanem arra is, hogy némelyikük összeegyeztethetetlen az ő marxista politikai álláspontjával. Ez a felfogás inkább az előadótermekben megszokott, semmint a politikai gyűléseken. Ezzel szemben Marx, vagy akár a vadul elfogult Jézus azt tartotta, hogy az igazság egyáltalán nem totalitás, lévén egyoldalú: skandalum, botránykő, kifent kard, amely a hazugság és a csalás leleplezésére szolgál az ember megszabadítása nevében.

Miközben Jameson azt állítja, hogy magába fordítja át mindazokat a gondolkodókat, akikkel foglalkozik, dicsőretekkel adózik Deleuze-nek, akit „a XX. század egyik legcsodálatosabb gondolkodójának” tart. Nekem egyáltalán nem tűnik annyira csodálatosnak, mint ahogy nem látok semmi csodálnivalót a skizofrénia mocskos eszményítésében sem, amit munkásságával kiváltott. Deleuze a vágy nagyívű filozófiájával állt elő, ám abból igazán nem lehet levezetni egy etikát, de még használható politikát sem. Jameson e kérdésekről nem nyilatkozott, mivel általában megértésre s nem megrovásra törekedett. Nem szabad beleesztálnunk jó és rossz leegyszerűsített ellentétének csapdájába, mert az már csak dekonstruálható. Ám nem kell rögtön metafizikai átszellemülés ahhoz, hogy elítéljük Trumpot, csak hogy az elutasítás éppúgy nem illett a stílusába, mint a szatíra vagy a paródia: egyike volt a legkevésbé sem vitatkozó baloldali szerzőknek.

A Jamesonhoz hasonló kultúrteoretikusok újra feltalálják a klasszikus értelmiségi figuráját. Az értelmiségi ebben különbözik a tudósoktól, hogy számos diszciplínát bebarangolnak, miközben írásaik a társadalom egészére vonatkoznak. Széles körű műveltségre tesznek szert, és több nyelvet is beszélnek. Jameson is folyékonyan beszélt több nyelven, és habzsolta az ismereteket. Egyaránt kiismerte magát a cseh tudományos-fantasztikus irodalomban és a tajvani filmművészetben. S mindeközben írta egyik fontos könyvét a másik után, egészen 90 éves korában bekövetkezett haláláig. Érdeklődésének kivételesen széles skálája azt is felmutatta, hogyan igazolhatja létjogosultságát a máskülönböző társadalmilag felesleges irodalomkritika: a kultúrákritika egyik formájává válva kaphat egy szerény szerepet a világ megváltoztatásában és értelmezésében.

Jameson főként abban tért el a klasszikus értelmiségi közíróktól, hogy nem törekedett eleven közírói jelenlétre. George Eliot és John Stuart Mill még egy társadalmi nyilvánosságnak nevezhető közegben mozgott, ami jóval kevésbé mondható el annak modern megfelelőiről, viszont biztosan állítható a párizsi mestereknek az

1960–70-es években tartott nyilvános szemináriumairól, amelyek egyszerűen voltak társadalmi események és a tanulás terei. A legnevezetesebb Lacan szeminárium volt, de Deleuze is a lelkes hívek valóságos seregét vonzotta magához, és rajtuk kívül is volt számtalan, szerényebb vállalkozás. Összességük – nem letagadva a pózolás és öntetszelgés meglétét – az egymásba kapcsolódó társadalmi és szellemi élet figyelemre méltó példája, amihez fogható a modern anglofón világ sosem tudott létrehozni. A mai tudósoknak csak kemény munkával sikerül előadásaikra becsalogatni az egyetemistákat, nem is beszélve a nagyközönség megnyeréséről.

Ha az elmélet egykor megrengethette a világot, mi történt azóta, hogy ilyesminek nyoma sincs manapság? Hol van a marxista kritikusoknak az 1970-es években oly látványos serege és az 1980-as évek áhítatos Derrida-követőinek csapata? A rövid válasz annyi, hogy eddig lehetett melegen tartani a forradalom szellemét. Amikor fokozatosan kiderült, hogy a valóságban nem lesz itt semmiféle forradalom, Harold Bloom és Hélène Cixous korát felváltotta a posztmodernizmus – a köznapi világ kultúrája, amely az elméletet meghagyja a mandarinoknak. A posztmodernistákat nem vonzzák az absztrakt fogalmak, pragmatikus gondolkodásuk kiejti a történetiséget, míg rögeszmésen foglalkoztatja őket a szexualitás, nem tudnak mit kezdeni a szocializmussal. A határok eltörlésénél jobban érdeklőnek a határok áthágása. Az „Elmélet” többek között egy kudarcos felkelés kurta utóélete volt. Hanyatlása abba a folyamatba illeszkedett, amelyet Jameson Franciaország demarxifikálásának nevezett akkor, amikor az alt-husserliánusok átengedték a terepet az új filozófusoknak (*nouveaux philosophes*). De mégis ez volt a leglelkesebb dolog az irodalomtudományi vizsgálódás terén F. R. Leavis napjai óta, és sok felismerése tartós utóéletnek örvend.

TERRY EAGLETON

Wessely Anna fordítása

A MOTOROK MORAJA

Christopher Clark: *The Murmur of Engines. A Historian's Historians.* *London Review of Books*, 46 (2024), No. 23

Perry Anderson: *Disputing Disaster. A Sextet on the Great War.* Verso, London – New York, 2024. 373 oldal, £ 30

Immár több mint ötven éve Perry Anderson hangja a legműveltebb és meggyőzőbb a brit marxista baloldalon. Írásainak mindig is sajátos ismertetőjegye volt szerzőjük lehető legszélesebb körű olvasottsága, ragaszkodása a világos és szigorú elemzéshez és hűsége a történelem materialista felfogásához. Vizsgálódásainak kimért, következetesen tudományos stílusához hozzátartoztak a szigorú felszín meg-megbontó, keresett szavak, idegen nyelvű kifejezések – hadd idézzek fel csak néhány példát a legújabb könyvből: *mouvance*, *primum movens*, *suppressio veri*, *suggestio falsi*, *coup de main*, *plumpes Denken*, *kataplexis*, *animus pugnandi*, *lapsus calami*, *ante diem*. A *New Left Review* Books sorozatában 1974-ben kiadott két nagyszerű történeti szintézisét *Passages from Antiquity to Feudalism* és *Lineages of the Absolutist State* (az utóbbi magyarul: *Az abszolutista állam*. Gondolat, 1989.) okos és komplex fogalmi építkezéséért dicsérték az olvasók, noha egyes szaktörténetesek vitatták érvelésének empirikus alátámasztását. Az 1980-as évek korszakos csalódásai nyilvánvalóvá tették, hogy a közeljövőben aligha válnak valóra a radikális baloldali politikai reményei, emlegetésük megrikult. Ez a változás Anderson írásainak stílusában is megmutatkozott: a korai munkáit átítató maró gúnyt kiszorította az érett művek – egyes problémákat és gondolkodókat elemző, hosszú és tapogatózó kritikai esszék – kísérletező realizmusa.

A XIX. század közepe táján volt egy pillanat, amikor a kritikusok a jelen felett ítélkező bírakként léptek fel a tisztánlátás tudományára hivatkozva, amelynek nagygigényű céljai ambíci-

ójukat tekintve a vizsgált művekével vetekedtek, olykor túl is szárnyalták. Anderson is ilyenfajta kritikus. Figyelme a műveken túl kiterjed megalkotójuk személyiségére is. Nem azért, mert a hírnevük terjesztése vagy lerombolása érdekelné, hanem mert magát az írást a világban kifejtett tevékenység egyik módjának tartja. Elmondhatná Saint-Beuve-vel, az efféle magasztaló kritikáirás úttörő művelőjével együtt: „az irodalmat nem tekintem valami különálló dolognak vagy legalábbis olyasminnek, ami elválasztható az ember és természete többi részétől; a műveket élvezem, de nehezemre esik az adott embertől elválasztva megítélni őket. Nálam az irodalom vizsgálata egészen természetesen morális vizsgálódásba torkollik.”

Anderson egy különleges adottságára támaszkodva műveli az irodalomkritikát: belép egy könyvbe, aprólékosan – sőt együttérzően – szemügyre veszi, megszemléli a struktúráit, majd elmerül a stílusában és atmoszférájában, hogy végül kilépjen belőle és bizonyos távolságból szenvtelenül megítélje. Ez a szemléletmód meglepően ritka, a történetesek alig próbálkoznak vele. Általában félresöpörjük vagy valamilyen anyagot kutatva átfésüljük egymás könyveit és tovább lépünk. Anderson ezzel szemben pihenteti, egy kicsit hagyja lélegzethez jutni a könyveket és hőseik érveit – mindaddig, amíg el nem árulják belső ellentmondásaikat és vakfoltjaikat – s akkor már jöhet az élvezet. A végeredmény nyugtalanító oscillálás a műértő élvezet és a durva pocskondíázás között. Senki, még a saját intellektuális hagyományához tartozó szupersztárok sem mentesülnek ettől a kíméletlen szigorú. A *Considerations on Western Marxism* (New Left Books, 1976) címmel kiadott filozófusportréiban Lukács Györgyöt megszidja „nehézkés és homályos nyelvzetéért”, Walter Benjamint „enigmatikus tömörségéért és többértelmű utalásaiért”, Galvano della Volpét „túlbonnyolított mondataiért és körkörös önhivatkozásaiért”, Jean-Paul Sartre-t „neologizmusai hermetikus és könyörtelen labirintusa” miatt, Louis Althusser-t pedig „a megfoghatatlan jóslatszerű retorikájáért.” A „jó rendőr – rossz rendőr”

váltakozás nála nem trükk vagy taktika, ebben nyilvánul meg az alapvető feszültség egyfelől Anderson nagyon sok mindenre, emberekre és gondolatokra kiterjedő kíváncsisága, másfelől a világosságra, analitikus megkülönböztetésekre és elméleti szigorra való írói igénye között.

A *Disputing Disaster* (Vitakozás a katasztrófáról) című, új könyvében a nyugati történetírás párját ritkító vitájáról, az I. világháború okairól folyó, generációkon átívelő vitáról szól. Már a háború előtt elkezdődött, amikor a kirobbantásában résztvevő államférfiak érveket kovácsolnak saját maguk felmentésére és ellenfeleik hibáztatására. Olyan érveket, amelyeket a későbbi történészek munkái is visszhangoztak. A korábban harcias államok hatalmas, súlyos kötetekben adták közre az egykori hivatalos dokumentumokat annak érdekében, hogy akkori politikájukat a lehető legkedvezőbb színben tüntessék fel. E téren az egyetlen kivétel a bolsevik tudósok által kiadott orosz dokumentumgyűjtemény volt (*Mezsdunarodnije otnosenija v epohu imperializma* címmel), amely a cári imperializmus bírálatára volt hivatott.

A vita rémisztően nagy politikai és érzelmi nyomás közepette bontakozott ki. Nemcsak azért, mert a háborút követően kialakuló rendben központi szerepet kapott a bűnösség kérdése, hanem azért is, mert az egész összefonódott a nemzeti, a politikai és a tudományos identitás megítélésével. Az aktuális szakirodalmat 1991-ben áttekintő tanulmány becslése szerint a vonatkozó könyvek és cikkek száma 25 000-nél is több, azóta a számuk nyilván még sokkal nagyobb. A felhozott érvek sokfélesége zavarbaejtő. Egyes írások az egyetlen rohadt almát képező államot próbálták azonosítani (Németország volt a legnépszerűbb jelölt, de a nagyhatalmak egyike sem úszta meg, hogymint fő felelősre rá ne húzzák a vizes lepedőt), mások szétosztogatták kárhooztatást, mindenkinek juttatva belőle, s végül voltak, aki a „rendszer” hibáira vadásztak. S a csetepatékból kinövő iskolákon belül is végtelen sok árnyalat jelentkezett. Mindezt az tette lehetővé, hogy a háború bonyodalmas etiológiája és tengernyi dokumentuma miatt elér-

hetetlenné vált a bizonyosság. Mindig maradt annyi bonyodalom, hogy a vita sose szakadjon meg. És a történészek hibáztató vitái körül terül el a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozók kommentárirodalma a maga reflektorfénybe állított kategóriáival (elrejtetés, megneemtámadás, lankadó figyelem) és egyetemesnek tekintett mechanizmusaival (egyensúlyozás, alkudozás, előnyös helyezkedés).

Ahhoz képest, hogy meglehetősen érdekes kulturális és tudományos jelenségről van szó, meglepően kevés történeti szintézis született róla, amelyek többsége ráadásul ítélkező gyakorlatokat mutat be olyan történészek részéről, akik a bűnösség egy sajátos felfogása mellett törnek lándzsát. E háttér előtt Anderson könyve szokatlan műfajt képvisel. Hat szerzőt vizsgál meg alaposan, mindannyian részt vettek a háború előzményeiről folyó vitában. Ám Anderson célja nem az, hogy nyomon kövesse a vita időbeli alakulását, mint ahogy nem is kizárólag azokkal a könyvekkel és cikkekkel foglalkozik, amelyek a vita szemszögéből fontosak, mert ugyanezen hat történész szerző más, további írásaival veti össze őket: a szövegtermelés egésze vizsgálódásának tárgya. Nem ír egy olyan összegző fejezetet, amelyben leszűrné, milyen a téma „helytálló” felfogása, nem kívánja – a szakirodalomban megszokott módon – egymással összevetni és minőségi rangsorba állítani az egyes álláspontokat.

Az érdekli, hogyan épülnek fel és miket előfeltételeznek az érvek. Akárcsak Saint-Beuve, könnyedén siklik át az irodalmi vizsgálódásból a morálisba, a minőség kérdéséről a jellemet és álláspontot érintő kérdésekbe. Egyetlen ponton sem emeli ki és hirdeti ki győztesnek valamelyik történészt (noha láthatóan vannak preferenciái). Mindegyiket értékelésnek veti alá, többnyire felmutatja különös érdemeiket és – mindegyikükkel van baja –, felrója a hibáikat, kinek többet, kinek kevesebbet.

Anderson furcsa hatosfogatot állított össze. A legöregebb szerző ma már 153 éves lenne, ő Luigi Albertini, olasz újságíró-szerkesztő és politikus. Utána egy francia és egy német történész következik, Pierre Renouvin a

maga 131 évével, illetve Fritz Fischer 116-tal. Az amerikai Paul W. Schroeder, aki a nemzetközi kapcsolatok történetét kutatta, 97 éves volna, brit kollégája, Keith Wilson pedig 80. Már csak a legfiatalabb él közülük: én a magam 64 évével. A könyv bevezetőjében Anderson leszögezi, hogy a válogatás két fő szempontja az „eredetiség” és a „hatás” – ami csak elsőre tűnhet lelkendező elismerésnek, mert hamar kiderül, hogy itt a hatás nem a kvalitás mércéje, mint ahogy az eredetiség sem a megbízhatóság záloga. A könyv arról szól, hogyan bánnak a történészek a komplex témákkal, milyen mutációk és következtetések mutathatók ki a gondolkodásukban és milyen megalapozásra vezethető vissza, hogy figyelmük bizonyos témákra összpontosul, miközben vakon mennek el más témák mellett és miféle politikai és érzelmi nyomásra válaszolva torzul az érvelésük. Hogy ő maga hogyan látja a könyve középpontjában álló problémát, az csak részlegesen tárul fel egy-egy pillanatra, ám akkor igen-csak árulkodó módon. Az olvasó, míg bejárja a kijelölt utat hat történész munkáin át, érzi, ahogy Anderson hermeneutikája úgy vibrál a talpa alatt, mint a hajó fedélzetén járkálónak a motorok zaja.

Élénken emlékszem arra a konferenciára 2014-ben, ahol Antoine Post francia történész arról mesélt, hogyan él az első világháború emléke a franciáknál: „olyan, mint egy sebhely – mondta s közben megérintette a bal csuklóját –, amely még mindig sajog”. Ez a szó szoros értelmében elmondható volt Pierre Renouvinról. 1914-ben 21 éves volt, a háború kitörésekor, rögtön megkapta a behívóját, a frontra küldték, ahol elvesztette először a jobb kezén a hüvelykujját, majd a bal karját, s ez a csonkulás élete végéig fájdalommal járt. Pályáját a francia forradalom kutatójaként kezdte, de váltott, amikor az oktatásiügyi miniszter rábízta a Vincennes-ben újonnan alapított Háborús Könyvtár és Múzeum dokumentációs részlegének vezetését. 1922-ben már a Sorbonne-on adott elő a háborúról.

Ma Renouvin mindenekelőtt két hatalmas munka – az 1925-ös *Les Origines immédiates de la guerre* és

az 1934-ben kiadott *La Crise européenne et la Grande Guerre* – szerzőjeként ismert. Az első a júliusi válság június 28. és augusztus 4. közti heteivel foglalkozott, a második az 1914 és 1918 közt eltelt évekkel. Monumentális terjedelmű, empirikusan gazdag és nyugodt hangvételű művek, amelyek megírása idején még töretlenül élt a konfliktus kiváltotta keserűség. Az *Origines immédiates de la guerre* bevezetőjében leszögezte, hogy elérkezett az ideje, hogy szakítva a háborús évek politikai indulataival a távolságtartó és igényes tudományosság technikáival éljünk. Ezt követte a gyönyörűen megírt, a számos döntéshozó és cselekvési szintér köré felépített, világos szerkezetű narratíva. Aubrey Leo Kennedy, a háború előtt a *Times* Párizssal és a Balkánnal foglalkozó tudósítója a könyvről megjelent recenziójában megállapította, hogy „mindenki csak a saját nézőpontjából tud írni, ám ezzel a fenntartással kijelenthető, hogy Renouvin úr annyira elfogulatlan, amennyire ez emberileg egyáltalán lehetséges”.

És mégis, Renouvin könyveit a korát és a környezetét uraló érzelmek formálták (nem is lehetett volna másképp). Axiómának számított a franciák büntetlensége, hogy a háború kitöréséért semmiben sem felelősek. Mint Renouvin írta egy 1931-es cikkében, „ez volt a meggyőződése a franciák többségének... Bizonyítanunk sem kell a béke melletti elköteleződésünket, hiszen a béke létünk része. Számos kinevezése és előléptetése folytán Renouvin egyfajta hivatalos történésznek számított, akitől elvárható a francia kormányzat nézetének védelmezése. Mint a *Documents diplomatiques français* megjelentetéséért felelős bizottság titkára, majd elnöke egyik élővása volt annak a munkának, amit Bernhard Schwertfeger német történész 1929-ben „a dokumentumok világháborújának” nevezett.

Renouvin közeli kapcsolatban állt Raymond Poincaréval, aki 1913 és 1920 között Franciaország elnöke volt, az 1920-as években pedig – megszakításokkal – a miniszterelnöke. Az ellenségeskedés megszűntével Poincaré hivatali teljesítménye – elsősorban a baloldali – történészek rosszindulatú történész kritikájának

tárgya lett. Azt állították, hogy harcias-sága hozzájárult a háború kirobbantásához, továbbá meghamisította vagy elleplezte a saját szerepét a háború előtti évek válságaiban. Anderson szerint Renouvin is kivette a részét a korábbi elnökről alkotott kép megszépítésében: az *Origines immédiates de la guerre* mehökkentően hallgatott Poincaré vitatott szentpétervári látogatásáról a háború kitörését megelőző héten, a *Crise européenne et la Grande Guerre* pedig szinte teljesen kiretusálta Poincaré nevét az elbeszélésből. Renouvin tendenciózusan és egyoldalúan számolt be Ausztria politikájáról a Balkán-félszigeten a háború előtt, egy szót sem vesztegetett a francia-orosz szövetség területi kiterjesztéséről 1912-ben, amit Poincaré még külügyminiszterként hozott tető alá; részletesen listázta a német provokációkat, az antant hatalmakét viszont egyáltalán nem. Anderson nem is hagyja szó nélkül a bizonyítékok és levont következtetések közti feszültséget; Renouvin narratívája szerint a különböző helyszíneken hozott, de egymásba kapcsolódó döntések egy bonyolult kezdetű háborúhoz vezetnek, ám konklúziója mégis az, hogy egyedül a Központi hatalmakat terheli „osztatlan felelősség”.

A bizonyítékok és a következtetések közti feszültség még nagyobb Luigi Albertini munkásságában. Egykor titkára, majd igazgatója, ügyvezető kiadója s végül 2/5 részben tulajdonosa a *Corriere della Sera*-nak, amely a háború előtt Olaszország legbefolyásosabb lapja volt. 1911-ben hangadó felbujtója volt az ottomán Líbia elleni indokolatlan olasz támadásnak, amely kalandor akciónak aztán része volt az 1912-13-as balkáni háborúk kirobbantásában. Ha pedig már zajlott a háború, Albertini és lapja egyfolytában arra buzdított, hogy az olasz kormány az antant oldalán lépjen fel ebben a konfliktusban.

A kialakult vérfürdő idején végig fő támogatója volt Olaszország alkalmatlan és brutális főparancsnokának, Luigi Cadorna marsallnak. A háború végét követő kavargásban Mussolinét támogatta és azért kampányolt, hogy a fasisztákat olvassza magába az olasz alkotmányos rend. Csak aztán szakított a fasisztákkal s vonult

vissza – cseppet sem hősiess körülmények között – a közéletből, hogy Mussolini emberei 1924-ben elrabolták és meggyilkolták Giacomo Matteotti szocialista képviselőt. Mussolini utasítására az újság többi rész tulajdonosa gavallérosan fizetett Albertini részesedéséért. Rómához közeli óriási birtokára vonult vissza, ahol fényűzően élt és napjait utazgatással és történetírással töltötte egészen 1941-ben bekövetkezett haláláig.

1942-43-ban Milanóban jelent meg három kötetben *Le Origini della Guerra del 1914* című műve, amely a komoly kutatásoknak máig a kulcsfontosságú kiindulópontja. Renouvinhez képest sokkal inkább sikerült valódi sok szemszöveget bevonó elemzést adnia a Nagy Háború etiológiájáról. Nézőpontja határozottan olasz volt (és nagyon eredeti), amennyiben nagy figyelmet szentelt a Balkán-félszigeti fejleményeknek, hiszen az a terület már régóta az olasz és az osztrák geopolitikai törekvések összeütközéseinek színtere volt. Ebben a vonatkozásban Albertini sokat köszönhetett Luciano Magrini közreműködésének, aki a korszak egyik legtehetségesebb újságírója volt, felkutatta és meginterjúvolta az 1914-es válság sok szerb és osztrák résztvevőjét. Albertini beszámolója többeket kárhoztat: a harcias kormányoknak a háborúba lépést hivatalosan igazoló megnyilatkozásait hazugságok és manipulációk szövedékének minősíti; terjedelmes vizsgálat tárgyává teszi a szarajevói merényletek szerb kapcsolatait, akárcsak a „végzetes” orosz döntést, hogy Németországnak elébe vágva elrendelje a háborús mozgósítást július 30-án. Franciaországnak is felróta, hogy Oroszországot behajszolta a konfliktusba. Mégis egyértelműen a Központi hatalmakat hibáztatta a háború kitöréséért s mindenekelett Németországot, mivel döntőnek bizonyult az Ausztriának nyújtott támogatás. Ugyanis Berlinben „előre eldőlt már a tragédia minden felvonása és szerepe”, hangsúlyozta Albertini anélkül, hogy ezt kifejtette és igazolta volna. Anderson felfigyel a könyv hangvételének hangulati árnyalataira: az antant hatalmak rossz lépéseit „inkább szomorúan, semmint haraggal” beszéli el, ellenben Németorszá-

gét és Ausztriát „inkább haraggal, semmint szomorúan”.

Renouvin *Európai válság* című munkájáról Jules Isaac történész megjegyezte, mennyire csalóka az „objektív” történelmi szöveg békés felszíne. Nem volna-e jobb,

ha egy történelmi munka inkább ne mutatkozna túlságosan objektívnak, hiszen sohasem az ... Aggódok, ha egy történész elbeszélése a maga egyenletes, lecsupaszított, „tudományos” hangvételével a bizonyosság illúzióját kelti az olvasóban. Ilyenkor azt kérdezem magamban, hol rejtőzik a szerző, amire bizonyosan rákényszerül, s ha gondosan szemügyre vesszük a szöveget, mindig rá is bukkanunk – mint azoknál a trükkös képeknél, ahol a ravaszul rajzolt birka gypjában felfedezzük a juhász körvonalait.

Az elrejtőző szerző utáni kutatás sehol sem kényszerül olyan kacsaringós ösvényekre, mint Fritz Fischer esetében. Tanulmányok sorát publikálta 1961 és 1979 között, amelyekben először azt hangsúlyozta, hogy Németország egyedülállóan agresszív háborús célokat tűzött maga elé 1914-ben; majd pedig azt, hogy az ország politikai vezetői tudatosan a háború kirobbantásán dolgoztak, sőt előre eltervezték és elkezdték a visszaszámítást 1912-ben, ami 1914 nyarán ért véget.

Nehezen lehetne eltúlozni Fischer könyveinek hatását. 1945 óta mindinkább rögzült a többek közt Renouvin követő európai történészek egyetértése abban, hogy a háború kirobbantásának vádját egyenlő mértékben kell érje a főbb harcra kész hatalmakat. Fischer paradigmaváltást ért el. Közreműködő kollégákkal és a rendelkezésére álló segéderőkkel minden korábbi kutatónál kiterjedtebben és mélyebbre ástott a német levéltárakban, hogy megalkothassa a paranoia és agresszivitás hajtott elit portréját. Akkoriban – a nyugatnémet egyetemeken az 1960–1970-es években végigsöprő kulturális forradalom idején – különösen nagy visszhangot keltett, hogy egyre élesebb hangon ismételte a Harmadik Birodalmat

a Vilmos császár birodalmával összekötő folytonosságot. Fischer tézise összekapcsolódott a német történet-szek fiatalabb nemzedékének érveivel, akiknek szemében a modern német történelem katasztrófái a XIX. század közepe óta a német társadalom eltorzult politikai és gazdasági fejlődésében gyökereztek. Az új irányokban elinduló tájékozódás kritikai energiáinak kirobbanása párosult a náci múlttal való teljesebb leszámolásra való törekvéssel. Ebben a közegben Fischer tézisének átvétele a megbízhatóság és a helyes erkölcsi álláspont ismérve lett. „Az 1960-as évek Fischer-vitája mindig is több volt némely levéltári iratról folyó tudományos vitánál” – jelentette ki 2015-ben John Röhl angol-német történész. „Kijelölte azt a pontot, ahol a szövetségi köztársaság civil társadalmában bámulatosan hátat fordított súlyos múltjának, elfogadta a nyugati értékeket és a szomszéd népekkel közös sorsát. Ez a mélyreható és tartós átalakulás avatta Németországot modell értékű demokráciává, népét pedig Európa legbékeszeretőbb népévé.”

Fischer erkölcsi ikonná válása furcsa, sőt bizarr, ha összevetjük életrajza fiatalkori szakaszával. Tizenévesen csatlakozott a harciasan antiszemita Bund Overlandhoz, paramilitáris kiképzésben szülőföldjén (Franken) részesült. Részt vett az 1923-ban a náci és más szélsőjobb oldali csoportok által Nürnbergben megszervezett Német Gyűlésen – két hónappal a müncheni puccs előtt. 1926-ban belépett az Uttenruthia Verband nevű militáns diákegyesületbe, amely ellátta az antiszemitizmus, a fegyveres kiképzés, Hitler és a propaganda-munka sajátos elegyével. 1933 novemberében belépett a paramilitáris SA-ba, 1937. május 1-én pedig – amint feloldották az új tagok felvételének tilalmát – a Nemzetiszocialista Pártba.

Fischer először nem is történelmet tanult, hanem teológiát. A Német Keresztények nevű német protestáns vallási csoportok hálózatának tanítása vonzotta, amely a náciizmus elveihez igazodott. Teológusai arra buzdítottak, hogy a faji elvet a vallási életben is érvényesítsék, elszakítva az

Új- és az Ó-Testamentum közötti szálakat, kapcsolódva a keresztény árja faji örökséghez. Ám 1936-ra Fischer érdeklődése elmozdult – Anderson szavaival – „a hittételektől a hatalom kérdéseire”, s kérvényezte, hogy teológia helyett történelmi tanulmányokat folytathasson. Mivel elege lett a nehézkes egyetemi bürokráciából és abból, hogy alig él meg kutatói ösztöndíjából, kutatási tervével 1939-ben az Új Németország Történelmi Intézetéhez (*Reichsinstitut für die Geschichte des neuen Deutschlands*) fordult, amelyet Hitler alapított és az indulatosan antiszemita Walter Frank vezetett. Azt javasolta, hogy a szomszédos országokban a birodalom külső ellenségeinek kutatását kapcsolják össze a „belső ellenségeinek” – a német protestantizmus kvietista és kozmopolita-univerzalista áramlatának – a vizsgálatával. Jutalma a havi ösztöndíj lett, amelyet mindaddig folyósítottak számára, míg be nem hívták katonai szolgálatra a *Luftwaffe* léghárfítóihoz. 1942-ben nevezték ki a történelem tanárának a Hamburgi Egyetemen – kinevezését a Frank intézményét vezető náci politikai kegyének köszönhetette.

Egyik Erich Botzenhartnak, Frank helyettesének írott levelében azt írt, hogy 1941-ben, miközben a léghárfítóütegénél teljesített katonai szolgálatot, olyan kulcsfontosságú témákról adott elő az egységének, mint „A zsidó behatolás a német kultúrába és politikába az elmúlt 200 évben”, „Zsidó vér az angol felső osztályban”, „A zsidóság szerepe az USA gazdaságában és társadalmában”.

Ugy tűnik, hogy Fischer időben eltávolította ezeknek az előadásoknak a szövegét – sok egyébvel együtt – a koblenzi Német Szövetségi Archivumra bízott hagyatékából (*Nachlaß*). A háború után nagyvonalúan hazudozott a múltjáról, kiradírozva a képről minden náci és *völkisch* utalást. A párttagságát nem tagadhatta le, mert az iratokban dokumentálódott, de azt állította, hogy az anyagi szükség kényszerítette belépésre. Andersen nem tagadja, hogy volt több más súlyosan kompromittált történész rajta kívül, mint például Theodor Schieder és Werner Conze, aki elhallgatta, milyen szerepet játszott a háború idején az

elfoglalt keleti területekkel kapcsolatos náci tervek kialakításában. Viszont velük szemben Fischer igazi közéleti szereplő lett, akit világszerte dicsőítettek mint az integritás és a civil bátorság emblematikus megtestesítőjét. Pályafutása elevenpéldája lett annak, amit Anderson „performatív önellentmondásnak” nevez, amit a kitettség és az elrejtés összekapcsolódó reflexeivel lehet jellemezni. Ezek a személyes vonások nem szükségképp vonják kétségbe Fischer történészi művének integritását, viszont Anderson jól látta, hogy szorgalmas és gondos művei „ugyanazt a kihagyásra és túlzásra való hajlamot mutatják, ami az észjárás vagy a jellem kilazultságával jár.” A mindig is önfényező Fischer állításainak igazságában úgy meg volt győződve, mint a Szentírásban: „Nincs a világon egyetlen olyan dokumentum sem – nyilatkozta 1965-ben –, amely bármiképp megingathatná azt a központi igazságot, hogy 1914. júliusában a háború akarása egyedül és kizárólag (*einzig und allein*) a német oldalon élt.”

A hatosfogot történészi munkái közül Fischeré gyakorolta a legmélyebb hatást mind a nyilvános megemlékezésekre, mind a historiográfiai terepre, mert a többieké közel sem volt ennyire összhangban a kulturális változás átfogó folyamataival. Anderson szerint Fischernek köszönhetően váltották fel a komplex, több nemzetet átfogó tanulmányokat, amilyeneket többek közt Renouvin, Albertini, Sidney Bradshaw Fay és Bernadotte Schmitt adott közre, az egy-egy nemzetet foglalkozó munkák (*Franciaország és az első világháború eredete, Oroszország és az első világháború eredete* stb.), amelyek az 1970-es évek óta uralják a terepet. Minek fecsérelni az időt a hatalmak közötti, a háború előtti komplex kölcsönhatásokra, ha egyszer már tisztázódott a felelősség kérdése? Már csak azt kell bemutatni, hogyan sétált be a többi állam egy német háború csapdájába.

Sem Keith Wilson, sem Paul W. Schroeder nem publikált nagymonográfiát az első világháború eredetéről, de mindketten írtak olyan cikkeket és könyvfejezeteket, amelyek igencsak kikezdték a háborúért való bűnösségről Fischer nyomán

kialakult konszenzus egyes részeit. Wilson könyve az antantról (*Policy of the Entente*, 1985) részben egymáshoz kapcsolódó esszékből állt, amelyek fő mondandója szembe fordult azzal az elfogadott elmélettel, hogy a háborút megelőzően a brit külpolitika fő törekvése az volt, hogy megfelelő választ adjon az agresszív német fenyegetésre. Wilson azt állította, hogy az akkori külügyminisztert, Edward Grey-t körülvevő diplomaták fő gondja a Brit Birodalom (és főként Észak-India) biztonsága volt, mert úgy vélték, ki van téve az oroszok támadásának. Az antant-megállapodás Franciaországgal (1904) és az angol-orosz egyezmény (1907) célja nem a német hatalom ellensúlyának megteremtése, hanem Franciaország és Oroszország kapcsolatának meglazítása volt, illetve ha ez nem sikerül, akkor Szentpétervár hozzákötése egy olyan megállapodáshoz, amely minimalizálja a brit birodalom periferiáját fenyegető orosz agresszió kockázatát. Britanniának döntenie kellett: vagy megbékíti a németeket és szembe fordul az oroszokkal, vagy a németek ellen fordul és megbékíti az oroszokat. Mivel leginkább a Birodalom integritásáért aggódtak, Grey és az őt körülvevő liberális imperialisták az utóbbi mellett döntöttek. Ebből következett, hogy 1914-ben Nagy-Britannia nem azért lépett hadba, hogy megvédje Franciaországot a német agressziótól, hanem mert fontos volt, hogy fenntartsa az antantot Oroszországgal. További cikkeiben Wilson kikezdte a Greyről mint a liberális emlékezet drága fiáról fennmaradt képet, és olyan geopolitikailag agresszív és manipulatív figuraként ábrázolta, aki politikája valódi célja tekintetében kész volt megteveszteni mind a kollégáit, mind a brit közvéleményt.

Schroeder legismertebb műve, *The Transformation of European Politics* (1994) mesteri bemutatása a nemzetközi viszonyoknak a Bécsi Kongresszus előtt és után (1814–15), de a világháború eredetéről folyó vitában is nagyszerű, rövid reflexiókat írt a probléma egyes aspektusairól. *Embedded Counterfactuals and World War One as an Unavoidable War* (Beágyazott tényellentétes állí-

tások és az első világháború mint elkerülhetetlen háború) bírálta azt az általánosan elfogadott elképzelést, hogy Németország és Ausztria botrányos nemzetközi viselkedésével maga okozta saját elszigetelődését. Épp ellenkezőleg – állította Schroeder – bármennyire bosszantotta is őket a németek parvenü viselkedése versenytársaikkal szemben – azok valójában ugyanazokhoz a játékszabályokhoz tartották magukat, mint mindenki más. Maga a rendszer volt a hibás, nem a játékosok. Egy másik, csodálatos címmel – *Stealing Horses to Great Applause* (Tapsvihar fogadja a lólopást) megjelent esszéjében a rendszer logikájának kisiklását elemzte s azt állította, hogy a háború előtti utolsó évtizedekben, a hatalmak fokozatosan feladták azt az elvet, hogy Európa mint földrész ökológiájában minden államnak megvan a szerepe. Ennek egyik következménye lett, hogy az antant hatalmak mindinkább meg voltak győződve arról, hogy Ausztria-Magyarország léte olyan anakronizmus, amelynek érdekeit nem kell nemzetközileg tiszteletben tartani s ezért kimúlását is egykedvűen tudomásul lehet venni. Ez egy potenciálisan veszélyes változás volt, mert kiiktatta Bécs készségét, hogy bízson a rendszerben s ezzel növelte a heves egyéni kezdeményezések kockázatát.

Sem Wilson, sem Schroeder nem ússza meg Anderson szigorú kritikáját, de hatosfogatának ezt a két tagját kedveli a leginkább. Ennek több oka is van. Először is csodálja elemző igényű írásait. Fontos a felidézés meg a szintézis, de azért a kemény munka az elemzéssel kezdődik. Másodszor: mindketten kevés szavú, visszahúzódo emberek voltak, akik nem kívánnak a karzatnak játszani. Andersonban ez tiszteletet ébreszt – szemben Fischer dicshagyó mutatóival. Harmadszor: Anderson mindig többre becsüli a „rendszer szintű” magyarázatokat az elemi egységekre vonatkozóknál (bár még sohasem adott meggyőző leírást arról, valójában hogyan is működne egy „rendszer szintű” magyarázat). Wilson és Schroeder itt is jó osztályzatokat kap, bár Wilson esetébe nehezebb megindokolni, miért. Anderson dicséri

például Wilson *Problems and Possibilities* (Problémák és lehetőségek) c. művéből (2003) – amely egyébként egy eléggé szedett-vedett könyv mindenféle tudományos apparátus nélkül – az egyik fejezetet azért, mert pártatlanul és helytállóan „tulajdonít imperialista törekvéseket valamennyi nagyhatalomnak, amelyek elősegítették a mészárlást”.

Szemben a baloldali Wilsonnal, Schroeder amerikai volt és konzervatív. Anderson mégis rokon érzelmű embernek látja, hiszen akárcsak ő, megveti a liberális idealizmust, utálja az amerikai külpolitika kalandorságát és felháborítja, hogy a NATO terjeszkedik „egészen az összezsugorodott, kaotikus és megcsúgyzott Oroszország határaiig”. Anderson 2010-ben találkozott is Schroederrel Los Angelesben az egyetemen (UCLA), így kezdődött váratlan, e-mailben és skype-on folytatott barátságuk egészen Schroeder 2020 decemberében bekövetkezett haláláig. Anderson itt tárgyalt könyve nem takarékoskodik a történészek személyiségének kritikus megítélésével – legyen szó Renouvin nagyurak gőgjéről, akinek egykori tanítványa, Pierre Nora nem emlékezett, hogy valaha is leült volna a mester jelenlétében; Albertini arrogáns hencséréséről vagy Fischer tekervényes manővereiről – viszont a Schroederről szóló utolsó fejezet a dicshimnusz határát súrolja. Schroedert „erős morális érzéke arra készítette – írja Anderson – hogy nyilvánosan beavatozzék kora politikai ügyeibe”, „rendíthetetlen tisztessége arra hajtotta, hogy egyre radikálisabb kérdéseket szögezzen neki saját társadalmának”, sőt Anderson szerint odáig elment, hogy elkezdte olvasni marxista szerzők műveit és nyugodtan elgondolkozzék azon „az elképzelésen, hogy a kapitalizmus talán már a végét járja.” Ugyan konzervatív volt, de szemléletében „humánusabbnak bizonyult sok önjelölt liberálisnál”. Ezekben a pillanatokban, amikor – mint Saint-Beuve-nél – az irodalmi vizsgálódás átcsúszik a moralitás területére, lép ki Anderson igazán merészen saját írásmódjának sima színpalái mögül.

Anderson sok ponton bírálja az *Alvajárókat* (*The Sleepwalkers*) – azt

a könyvet, amelyben én is megpróbáltam értelmezni 1914 problémáját. A könyvnek már a címe se jó, hiszen akik 1914-ben cselekedtek, nem aludtak. Beleköt prezentista analógiáimba. Az 1848-as forradalmakról írott könyvemben pedig zavarónak tartja rokonszenvenet a baloldali liberálisok és modern parlamenti képviselő „liberális metapolitikája” iránt. Zsörtölődése célpontjai közt van, ami igazán fontos kérdéseket vet fel (analógiák, liberálisok), de van egy látványos magasabb szintű kifogása azzal szemben, hogy a könyvem a kontingenciákkal terhelt narratívát preferálja a rendszerszintű oksági hajtóerők elemzése kárára. Anderson több ilyen hajtóerőt is azonosít, közülük a két legfontosabb a Balkánnak a nemzetközi rendszerben betöltött helyét, illetve az imperializmus mint erő jelenlétét az államközi viszonyokban.

Andersonnak abszolút igaza van, amikor azt hangsúlyozza, hogy anomáliának tekinthető a Balkán helye az európai nemzetközi rendszerben. Mivel az Oszmán Birodalom ki volt zárva a Bécsben 1915-ben megkötött béke-megállapodásból, az akkor még jórészt oszmán uralom alatt álló Balkán-félsziget egy geopolitikai ózonlyukban találta magát. Erre vonatkozó sejtését Anderson először az abszolutista állam gyökereiről írott könyvében írta meg – *Lineages of the Absolutist State* (1974), magyarul: *Az abszolút állam*. Gondolat, Bp., 1989 –, amikor arra hívta fel a figyelmet, hogy a Balkánt „egész addigi evolúciója” elválasztotta az európai kontinens többi területétől, s ezt a tényt nevezte a háborút 1914-ben kirobbantó anomáliának. Nem vonom kétségbe e felismerés értékét és a könyvemnek jót tett volna, ha több energiát fordítok arra, hogyan integrálhatnám a koncepciómba. Ám az ilyen típusú távoli okokkal az a probléma, hogy nehéz akkora húzóerőt tulajdonítani nekik, hogy hasznukat vehessük annak magyarázatában, miért éppen 1914-ben, de nem 1911-ben, 1908-ban, 1905-ben, 1878-ban vagy korábban lobbant fel itt ki az egész kontinenst lángba borító tűzvész. Ehhez az okság további rétegeit is számba kell venni: a balkáni államokban végbemenő politikai változást

sokat, Ausztria biztonsági dilemmáit, Itália líbiai háborúját, a Balkánnal és a török szorosokkal kapcsolatos orosz gondolkodás átalakulását, a francia–orosz szövetség jellegének megváltozását stb. Ezek az oksági rétegek egymással párhuzamosan futnak, de más-más időkeretben. Meglétüket tudomásul venni még nem jelent hátrálást a merő kontingenciába, mert mind tartalmaz strukturális vonásokat és különböző fajtájú útfüggőségeket. A szememben minden esetre hiba azt gondolni, hogy a „struktúrák” kemények és megváltoztathatatlanok, míg az események puhák és képlékenyek – hiszen pont az ellenkezője is igaz lehet. Ezt Anderson is tudja. Az *Abszolút államban* arra buzdította a marxista tudósokat, hogy alaposabban tanulmányozzák az „absztrakt” modellek és a „konkrét” esetek közti reciprocitást: „A történeti magyarázatban nincs a szükségszerű és az esetleges közt függőönös zsinór ... Pusztán van az, amit ismerünk... és van az, amit nem.”

Ugyanez az időbeli léptékeket és a sajátosságokat érintő probléma merül fel az „imperializmushoz való viszonyban” is. A probléma tagadhatatlanul fontos mint az eseményekre nehezedő s és mindenütt meglévő és időben kiterjedő követelés, hogy legyen már magyarázat arra a sajátos eseményláncolatra, amely kivezetett a békéből be a háborúba. Anderson tesz egy ügyetlen kísérletet, hogy Lenin imperializmuselméletére hivatkozva oldja meg a problémát: a háború kitörése és „a kapitalizmus egy mélyebb strukturális vonása között” húzódó kapcsolatot annak az a készsége rejlik, hogy a cégek közötti gazdasági versengést államok közötti, katonai összeesküvésbe fordítsa át, mégpedig az „egyenlőtlen fejlődést” kiaknázva, amely szükségképpen felerősíti a köztük húzódó feszültségeket és fokozza a viszony instabilitását. Hogy ezt az érvet összeköthessük azokkal a mechanizmusokkal, amelyek ténylegesen kiváltották a háborút 1914-ben, Anderson azt javasolja, hogy keverjünk Leninhez egy kicsit az „imperializmus szociológiájából”, ahogy azt Schumpeter elgondolta, aki az imperializmusban egyszerűen „arisztokrata atavizmust”

látott, amely katonai agresszióhoz és nyomásgyakorlással érvényesülő terjeszkedéshez szokott vezetni. Sőt még meg is erősíthetjük az összekapcsolódó Lenin-Schumpeter-fogaske-rekek tompa zaját, ha kiegészítjük az „osztrák anomáliának” az amerikai Laurence Lafore által közzétett elgondolásával (lásd *The Long Fuse: An Interpretation of the Origins of World War One*. Wavelength Press, 1965). Így most már rendelkezünk olyan differenciál-átvitellel, amely képes megfogni az imperializmus korszalkalkoló energiáit és azokat Európa délkeleti periferiájára irányítja.

Ezzel több probléma is van. Először is Lafore értelmezése az „osztrák anomáliáról” nem bírja el azt a magyarázó terhet, amekkorát Andersen javasol rátenni. Igaz, hogy Ausztria-Magyarország némely vonatkozásban inkongruens képződmény volt, állapítja meg Lafore és hozzáfűzi, hogy Ausztria mint egy csomó nemzetiség együttese egy ősi dinasztia uralma alatt képtelen modern nemzetállam módjára működni. Ausztriában etnikai többség nem volt, hanem csak etnikai kisebbségek. Míg a többi hatalom „illetlenség okvetetlenkedéssel” avatkozott bele a kis államok ügyeibe, Ausztria-Magyarország „egyedülálló példája volt annak a nagyhatalomnak, amelyiknek ügyeibe a kis államok kontárkodtak bele”. Lehet, hogy ez igaz, de mennyiben ad magyarázatot a háború kitörésére? Lafore maga írta azt, hogy „Ausztria-Magyarország 1914-ben még mindig egy jól kormányzott, virágzó és teljesen rendben lévő ország volt, és anomáliáiról nem gondolta, hogy bármiképp is csökkentenék a kontingencia fontosságát. Ellenkezőleg: „Ha akár Szazonov [az orosz külügyminiszter], akár Berchtold [az osztrák kollégája] másképp viselkedett volna a számos találkozójuk valamelyikén, az események [1914 júliusában] más irányt vettek volna.” S talán az osztrák anomália nem is volt anomália. Lafore „az orosz és a német állam anomáliáit” is szóba hozta, és azt állította, hogy „Ausztria-Magyarország problémája bizonyos vonatkozásokban Nagy-Britanniához volt fogható.”

Az az elgondolás, hogy a „normális”, etnikailag összetartott államok

mellett volt egy anomáliás kivétel, további kérdéseket vet fel, mivel az anomáliára hivatkozó érvelés csak akkor állja meg a helyét, ha Ausztriának hatalomként való viselkedése úgy volt anomáliás, hogy egyben magyarázatot ad a háború kitörésére is. Meghökkenő, mennyire közel kerül Anderson ehhez az álláspont-hoz, megismételve – s kimondatlanul is elfogadva – az antantban háború előtt elterjedt álláspontot, amely szerint Ausztria-Magyarország a kontinentális rendszer elavult és nélkülözhető eleme. Schroeder viszont azt fejtegette egy 1972-es cikkében, hogy éppenséggel az antant hatalmak készsége, hogy leírják Ausztria-Magyarországot, kövezte ki az utat az 1914. évi tragédiához, és azt

hangsúlyozta, hogy a hatalmi egyensúlyon alapuló rendszer megőrzése azon múlik, hogy megőrzik-e valamennyi szereplőjét.” Ez az érvelés itt azért fontos, mert Anderson szerint a világ mai gondjainak egyik fő gyökere az államgyilkos liberális idealizmus győzelme a kölcsönös önkorlátozáson nyugvó hatalmi egyensúly keresése felett.

A *Disputing Disaster* egyedülálló, nem hasonlítható az 1914-ről folyó vitában résztvevő könyvekhez. Anderson mélyre ás a kiválasztott szerzők műveiben és a körülöttük s köztük lévő közegben, hogy felmutathassa, melyik milyen gyökerekből táplálkozott. Az eredmény az egész életében folytatott olvasás és írás és azon meggyőződés, emlékműve,

hogy ennek mind tétje van. A marxista társak csodálattal fognak adózni a szerző nyomozó merészségének magabiztos, elegáns stílusának s közben megőrülnek az utópikus ragyogás fénynyalábainak, amelyek nyílként süvitenek át a szöveg résein. Még azok az olvasók is, akik (Anderson önjellemzéséből kölcsönzött szóval) megmaradtak „rekonstruálatlan jakobinusoknak”, rengeteg találó és meggyőző reflexiót találnak benne arról, hogy a történészek hogyan és miért épp így érvelnek, miért gondolják újra, adják fel vagy éppen kétszeresen is nyomatékosítják állásfoglalásaikat, s végül hogy a politika és az érzelmek hogyan folynak bele a történetírásba, majd onnan újra vissza a világba.

CHRISTOPHER CLARK

Wessely Anna fordítása

MEGJELENT A

replika

LEGÚJABB SZÁMA!

WALTER BENJAMIN GONDOLATISÁGÁNAK MEGKÉSETT AKTUALITÁSA

A lapszám szövegei Walter Benjamin életművének különböző aspektusokból történő vizsgálatára és elemzésére fókuszálnak. A szám célja a magyar Benjamin-recepció élenkítése, a (már magyarul is szép számmal hozzáférhető) szövegek (kritikai) diskurzusának serkentése. A tanulmányok mellett recenziók és fordítások is helyet kaptak, melyek látszólagos (!) eklekticizmusa – úgy gondoljuk – képes felmutatni valamit a benjaminí életmű jellegzetességéből, mégpedig annak szerteágazó, sokszor egyúttal talán szertelennek tűnő voltából. A kötetben olvasható Benjamin utolsó tizenhárom levele is.

Szerkesztette:

Daradics Boglárka

Ilyés Zalán-György

Szerzőink:

Bethlenfalvy Gergely

Daradics Boglárka

Ilyés Zalán-György

Somlyó Bálint

Tóth Fanni

Tóth Károly és Zsellér Anna

Valastyán Tamás

Theodor Wiesengrund Adorno

Weiss János

Axel Honneth

Borbély András

Eröss Réka

Lengyel Zoltán

Tarnai Csillag

Tóth Hanna

Săpătaru Mark-Alek

Kapható az Írók Boltjában és megrendelhető a szerkesztőségtől: www.replika.hu.

FONTOS KÖNYVEK – A BUKSZ VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA, 2023. II. FÉLÉV – 2024.

EMLÉKEZÉS, INTERJÚ, LEVELEZÉS, NAPLÓ		ESSZÉ		
ANCSEL Éva Bekezdések életemről Beszélgetések Ancsel Évával Magvető, Bp., 2024. 352 old., 5999 Ft	Kedves bátyuskám! Várkonyi Nándor és Weöres Sándor barátsága levelezésük tükrében Szerk. Szende Katalin Széphalom, Bp., 2024. 253 old., 5000 Ft	BENJAMIN, Walter Hasis Marseille-ben Városképek, gondolatképek és más írások Vál., ford., jegyz. utószó Zsellér Anna Kijárat, Bp., 2024. 255 old., 4900 Ft	A kilencvenes évek meghatározó filmélményei Prae, Bp., 2024. 216 old., 4990 Ft	Észlelés és nyelv a több mint emberi világban /The Spell of the Sensuous: Perception and Language in a More-Than-Human World/ Ford. Kepes János Polaris, Bp., 2023. 338 old., 4400 Ft
BIRÓ András Kommunista voltam A vakhittól az autonómiáig Kocsis, Bp., 2024. 167. old., 3800 Ft	KERTÉSZ, André A lélegző archívum André Kertész háborús naplója és levelei MNM, Bp., 2024. 141 old., 4900 Ft	BEREND T. Iván Örvények és sziklák között Napvilág, Bp., 2024. 248 old., 4400 Ft	LICHTER Péter Frankenstein eksztázisa A found footage filmek és videoesszék formavilága 16:9 Könyvműhely–Prae, Bp., 2024. 165 old., 5000 Ft	ARISZTOTELÉSZ Metafizika Ford. Steiger Kornél, Bene László, Lautner Péter Atlantisz, Bp., 2024. 432 old., 6495 Ft
DEMSZKY Gábor A visszakapcsolt diktafon Életútinterjú Multiverzum, Bp., 2024. 368 old., 7990 Ft	KRATOCHVIL Károly Erdélyi ezredek és a székely hadosztály Kötetben meg nem jelent írások 1938–1946. Erdélyi Szalon, Szentendre, 2024. 391 old., 6290 Ft	FEITL István Másik huszadik század Napvilág, Bp., 2024. 280 old., 4400 Ft	PÓLIK József Vetített démon Prae, Bp., 2024. 157 old., 3790 Ft	BACSÓ Béla Esztétika és műértés Filozófiai és művészetelméleti írások Kijárat, Bp., 2023. 216 old., 3900 Ft
Geyer Stefi hegedűművész életútja. Levelezése Bartók Bélával Szerk. Váradi Helga, Vikárius László Balassi, Bp., 2024. 560 old., 6200 Ft	NEMES János Hidvégi id. Nemes János naplója az 1651–1686. évekről Tortoma, Barót, 2023. 263 old., 4990 Ft	FÜLÖP József Mérlegre téve Tanulmányok az esszéről L'Harmattan, Bp., 2023. 155 old., 3490 Ft	TURNACKER Katalin Oikos színei Ökológiai dokumentumfilmek L'Harmattan, Bp., 2023. 178 old., 3990 Ft	DESCARTES, René – MORE, Henry A kozmosz, a szellem és az állati lélek René Descartes és Henry More levelezése Ford. Schmal Dániel Gondolat, Bp., 2023. 165 old., 3900 Ft
GÖRÖMBEI András – NAGY Gáspár Barátság és szövetség életre-halálra Görömbei András és Nagy Gáspár levelezése, 1974–1992 Nap, Bp., 2024. 317 old., 4500 Ft	ROMSICS Ignác Hetven év Egótörténelem 1951–2021, 1–2. kötet Helikon, Bp., 2022–2023. 435 + 490 old., 5224 + 6999 Ft	SONTAG, Susan A nőkről /On Women/ Ford. Mesterházi Mónika Helikon, Bp., 2024. 198 old., 2990 Ft	AGAMBEN, Giorgio Homo sacer – A szuverén hatalom és a puszta élet /Homo Sacer – Il potere sovrano e la nuda vita/ Ford. Csordás Gábor Tipotex, Bp., 2023. 272 old., 5500 Ft	ERIBON, Didier Visszatérés Reimsbe /Retour à Reims: Une théorie du sujet/ Ford. Fáber Ágoston Napvilág, Bp., 2024. 232 old., 3220 Ft
GÖRÖMBEI András – NAGY Gáspár Barátság és szövetség életre-halálra Görömbei András és Nagy Gáspár levelezése, 1974–1992 Nap, Bp., 2024. 317 old., 4500 Ft	ROMSICS Ignác Hetven év Egótörténelem 1951–2021, 1–2. kötet Helikon, Bp., 2022–2023. 435 + 490 old., 5224 + 6999 Ft	KRÁNITZ Bence Láthatatlan emberek Magyar filmkritikai párbeszéd a kezdetektől 1944-ig Napvilág, Bp., 2024. 259 old., 4600 Ft	AGAMBEN, Giorgio A nyitott Az állat és az ember /L'aperto. L'uomo e l'animale/ Ford. Darida Veronika Kijárat, Bp., 2024. 107 old., 3900 Ft	ETKIND, Alekszandr Szodoma és psziché Tanulmányok az ezüstkör szellemtörténetéről /Szodom i Psziheja. Ocserki intyellektualnoj isztorii Szerebrjannogo veka / Ford. Pálfalvi Lajos MMA, Bp., 2024. 446 old., 4800 Ft
GYÖRGY Péter Lépcsőházi katarzis Magvető, Bp., 2024. 144 old., 4999 Ft	SÜLI Attila Dercsényi László és Dercsényi Kálmán visszaemlékezései az 1848–1849-es szabadságharcra Line Design, Bp., 2024. 928 old., 5000 Ft	LÉNÁRT András Mozgóképes múlt: közelítések a film és a történelem kapcsolatához Kronosz, Pécs, 2024. 250 old., 4250 Ft	AGAMBEN, Giorgio A nyitott Az állat és az ember /L'aperto. L'uomo e l'animale/ Ford. Darida Veronika Kijárat, Bp., 2024. 107 old., 3900 Ft	ETKIND, Alekszandr Szodoma és psziché Tanulmányok az ezüstkör szellemtörténetéről /Szodom i Psziheja. Ocserki intyellektualnoj isztorii Szerebrjannogo veka / Ford. Pálfalvi Lajos MMA, Bp., 2024. 446 old., 4800 Ft
Jelenvaló múlt Beszélgetések Gyarmati Györggyel Az életútinterjút Valuch Tibor készítette. Kronosz, Pécs, 2024. 218 old., 4500 Ft	SZÉKELY Ferenc Levelek itthonról és a nagyvilágból Úveghegy, Százhalombatta, 2024. 349 old., 3800 Ft	LICHTER Péter A VHS gyermekei	ABRAM, David Az érzékek igézete	

FRENYÓ Zoltán
Francia filozófusok
magyarországi
hatása

Tanulmányok
 Kairosz, Bp., 2024.
 227 old., 2800 Ft

FRENYÓ Zoltán
Szent Ágoston
társadalom- és
történelemelmélete

Kairosz, Bp., 2024.
 116 old., 2600 Ft

FREYER, Hans
A politika szigetei
 Az utópiák története
 Platóntól napjainkig
 /Die politische Insel.
 Eine Geschichte der
 Utopien von Platon bis
 zur Gegenwart/
 Ford. Joób Kristóf
 Osiris, Bp., 2024.
 180 old., 3980 Ft
 (Osiris Társadalom-
 tudományi Könyvtár)

GROS, Frédéric
Engedetlenség
 Az ellenállás filozófiája
 Ford. Csordás Gábor
 /Désobéir/
 Typotex, Bp., 2024.
 245 old., 4500 Ft

GUÉNON, René
Dante ezoterizmusa
 Ford. Mikich András
 Attraktor,
 Máriabesnyő, 2024.
 176 old., 5200 Ft

HAN BYUNG, Chul
A rítus eltűnése –
a jelen topológiája
 /Vom Verschwinden
 der Rituale: Eine
 Topologie der
 Gegenwart/
 Ford. Csordás Gábor
 Typotex, Bp., 2023.
 117 old., 3200 Ft

HAN BYUNG, Chul
Az idő illata: filozófiai
esszé az elidőzés
művészetéről

/Duft der Zeit. Ein
 philosophischer
 Essay zur Kunst des
 Verweilens/
 Ford. Csordás Gábor
 Typotex, Bp., 2024.
 168 old., 3500 Ft

HORSTEN, Toon
A páter és a filozófus
 /De pater en de filosoof/
 Ford. Csordás Gábor
 Európa, Bp., 2024.
 355 old., 5499 Ft

HUORANSZKI Ferenc
Túl a modern
metafizikán
 Typotex, Bp., 2023.
 252 old., 2499 Ft

JOHNSON, Paul
Szókratész – egy
időszerű ember
 /Socrates: A Man for Our
 Times/
 Ford. Csák János Zoltán
 Helikon, Bp., 2024.
 175 old., 2699 Ft

Klasszikus
egzisztencializmus
 Szerk. Olay Csaba
 L'Harmattan, Bp. 2024.
 140 old., 2990 Ft
 (Dasein könyvek)

KRIVÁNIK Dániel
A láthatatlan
labirintus
 Gondolatok mítoszról
 és vallásról a hegeli
 fenomenológia tükrében
 Attraktor, Máriabesnyő,
 2024. 309 old., 4900 Ft

A mindenség
megismerése
 Tanulmányok a
 70 éves Gábor György
 tiszteletére
 Szerk. Fenyves Katalin,
 Vörös Kata
 Országos Rabbiképző
 – Zsidó Egyetem, Bp.,
 2024. 441. old., á. n.

NIETZSCHE, Friedrich
Önéletrajzi írások

/Autobiographische
 Schriften/
 Ford. Óvári Csaba
 Attraktor, Máriabesnyő,
 2024. 122 old., 3800 Ft

Poli-P: poszthumán
perspektívák
 Szerk. Bartha Ádám,
 Horváth Márk
 Kijarat, Bp., 2024.
 264 old., 4900 Ft

SEIFERT, Josef
Realista
fenomenológia
 Módszer és beállítottság
 /Anthologie realistischer
 Phänomenologie/
 Szerk. Hoppál Bulcsú
 Ford. Szalay Mátyás
 L'Harmattan, Bp., 2024.
 216 old., 3290 Ft

SZOLOVJOV, Vlagyimir
Platón életének
dramája
 Tanulmányok
 /Zsiznyennaja drama
 Platona/
 Ford. Farkas Zoltán
 Attraktor, Máriabesnyő,
 2024. 117 old., 3200 Ft

Teológia és
antropológia
 Tanulmányok Vidrányi
 Katalin emlékére
 Szerk. Bene László,
 Molnár Péter
 Gondolat, Bp., 2024.
 314 old., 6500 Ft

A természet
visszhangja
 Tanulmányok a
 természet esztétikai
 megközelítéséről
 Szerk. Cserhalmi Luca,
 Lendeczki Kinga
 Kijarat, Bp., 2024.
 202 old., 4900 Ft

VARSÁNYI József
A természet
matematikája a
filozófia tükrében
 Amtak Bt., Budaörs,
 2024. 72 old., 2000 Ft

IRODALOMTUDOMÁNY

ÁCS Dániel
Nem tudhatod
 Egy tarkólövés
 meghamisítása
 Magyar Jeti Zrt., Bp.,
 2024 183 old., 7490 Ft

ÁCS Pál
Hősök és hősénekek
 A magyar hősköltészet
 Zrínyi előtt
 HUN-REN BTK TTI, Bp.,
 2024. 354 old., 4200 Ft

BALOGH Gergő
A modern irodalmi
tudat megalapozása és
működése
 Irodalmi modernség
 és társadalmi
 modernitás viszonya
 Magyarországon
 Ráció, Bp., 2023.
 294 old., 3999 Ft

BARTÓK István
Emberek-e a nők vagy
sem?
 Irodalom- és művelődés-
 történeti tanulmányok
 Balassi, Bp., 2024.
 272 old., 3800 Ft

BENE Sándor
Egy reneszánsz
magyar író
 Andreas Pannonius
 Károli Gáspár
 Református Egyetem –
 L'Harmattan, 2023. 299
 old., 3990 Ft

BENGI László
Az elbeszélés törése
 Modernség és
 ambivalencia
 századfordulós magyar
 novellákban
 Ráció, Bp., 2024.
 246 old., 3250 Ft

DARVASI Ferenc
Csak hagyjanak békén
 Mátyás Iván élete és
 pályája
 Osiris, Bp., 2024.
 632 old., 5980 Ft

DÁVIDHÁZI Péter
„Mit hisz a tudós”
 Változatok hivatás és
 módszer témájára
 Ráció, Bp., 2023.
 679 old., 5999 Ft

DONCSEZCZ Etelka
Szerep és identitás
 Verseghy Ferenc
 pályaválasztásai
 Ráció, Bp., 2024.
 399 old., 4999 Ft

FABINY Tibor
Áttetszőség Hamvas
Béla és Northrop Frye
írásaiban
 L'Harmattan, Bp., 97
 old., 2390 Ft
 (Hermeneutikai füzetek
 48.)

FRIED István
Jókai Mór életrajzai és
más furcsaságok
 Tiszatáj, Szeged, 2024.
 279 old., 4450 Ft
 (Tiszatáj könyvek)

GYIMESI Tímea
Elmozdulások és
ritornáliák a kortárs
francia és magyar
irodalomban
 Akadémiai, Bp., 220 old.,
 4500 Ft

HAJNAL Géza
Gérecz Attila szökeése
és édesanyja
elküldetlen levelei
 Kortárs – Gérecz A.
 Kutatóintézet, 2024.
 168 old., 3500 Ft

HOUELLEBECQ, Michel
H. P. Lovecraft
 Szemben a világgal,
 szemben az étellel
 /H. P. Lovecraft: Contre
 le monde, contre la vie/
 Ford. Galamb Zoltán
 Magvető, Bp., 2024.
 144 old., 4999 Ft

Körülírások
 Tanulmányok Borbély
 Szilárd életművéről

Szerk. Száz Pál
Alföld Alapítvány –
Debrecen Megyei Jogú
Város Önkormányzata,
Debrecen, 352 old.,
3000 Ft

A körzet poétikái
Tanulmányok Bodor
Ádám életművéről
Szerk. Lőrincz Csongor
Prae, Bp., 2024. 494
old., 4990 Ft

LÉNÁRT Tamás
A képek hallgatása
Szépirodalmi Figyelő,
Bp., 2024. 222 old.,
3200 Ft

MAGYAR Miklós
Én, szegény Villon
Tanulmányok
François Villonról
Napkút, Bp., 2024.
216 old., 3490 Ft

MAJOR Ágnes
**Csáth Géza atipikus
kultusza**
Biofikciók
és adaptációk
Ráció, Bp., 2023.
274 old., 3750 Ft

MÉSZÁROS Tibor
**Egy 20. századi
Odüsszeia**
Márai Sándor élete,
I–II. kötet
MMA, Bp., 2024.
928 old., 8800 Ft

MOHAI V. Lajos
**Utazás a tarkövi
vicinálison**
Kosztolányi-
dolgozatok
Könyvpont, Bp., 2024.
355 old., 4990 Ft

MILBACHER Róbert
**Ködképek az irodalom
láthatárán**
Fejezetek klasszikus
irodalmunk lelki
életéből
Magvető, Bp., 240 old.,
6499 Ft

OSVÁTH Gábor
**A koreai irodalom
vázlatos története**
Szerzői, Bp., 2024.
278 old., 6000 Ft

**„Rendíthetetlen,
mint a kőzet”**
Tanulmányok Pilinszky
Jánosról
Szerk. Balogh Gergő,
Bednaries Gábor
FISZ, Bp., 2024. 228
old., 4000 Ft

SIPKA Sándor
Németh László
A nemzeti helytállás
drámája és győzelme
Magyar Napló, Bp.,
2024. 163 old., 4000 Ft

SZEMES Botond
**Digitális
irodalomtudomány**
Olvasás, számítás és
ábrázolás egysége az
irodalmi elemzésben
Kijarat, Bp., 2024.
251 old., 4900 Ft

SZIRÁK Péter
Az irodalom ígérete
Tanulmányok
1998–2023
Prae, Bp., 2024. 565
old., 4990 Ft

TAMÁS Ferenc
**Nemes Nagy Ágnes
közelében**
Esszék, műelemzések
Gondolat, Bp., 2024.
188 old., 3950 Ft

TAKÁTS József
Másik mitológia
Tanulmányok a 19.
század magyar
irodalmáról
Ráció, Bp., 2024.
269 old., 3500 Ft

TÖRÖK Lajos
**Detektívtörténet és
szocializmus**
Fejezetek a Kádár-
kori bűnügyi irodalom
történetéből

L'Harmattan–KRE, Bp.,
2023. 209 old., 3490 Ft

**TÜSKÉS Gábor –
KNAPP Éva**
**„Testetlen ige egy
szellemi hazában”**
Mikes Kelemen
Balassi, Bp., 2024.
359 old., 4600 Ft

SZABÓ Gábor
**Kilátás az utolsó
hajóról**
Krasznahorkai László
prózavilága
Magvető, Bp., 2024.
365 old., 5999 Ft

JOG

SCHMIDT Richárd
**A nemzetközi
forumválasztás
szabadsága és korlátai**
Aszimmetrikus
joghatósági és
választottbírói
megállapodások
HVG–Orac, 2024. 432
old. 10 000 Ft

TAKÁCS Péter
**Az államok
rendszerana és
tipológiája**
Államelméleti elemzés
Gondolat, Bp., 2023. 534
old., á. n.

TÓTH András
**A digitális átalakulás
szabályozása az
Európai Unióban**
HVG–ORAC, 2024.
280. old. 7000 Ft

TÓTH Gábor Attila
Nemdemokrácia
Az alkotmányjogi
patológia és terápia
alapjai
Oriold és társai, Bp.,
2024. 424 oldal, 5250 Ft

VASTAGH Pál
**Fejezetek a jogalkotás
politikátörténetéből
1957–1987**

Napvilág, Bp. 2024.
292 old. 4400 Ft

KÖNYVÉSZET

**BUGÁR-MÉSZÁROS
Károly**
**Könyvtár –
enterióművészet 1.**
A kezdetektől 1600-ig
Holnap, Bp., 2024.
282 old., 4900 Ft

GÁL Mihály
**A nemzet
lelkiismeretének**
Németh László dedikált
könyvtára
Gondolat, Bp., 2024.
336 old., 4950 Ft

**Giuseppe Garampi és
az egri
Esterházy-könyvtár
gyarapítása,
1776–1790**
Dokumentumok
Szerk. Fejérdy András,
Soós István
HUN-REN BTK, Bp. –
Líceum, Eger, 2023.
408. old.
(Magyar történelmi
emlékek. Okmánytárak.
Egyháztörténeti
források 18.)

KING, Ross
**A firenzei
könyvkereskedő**
Vespasiano da
Bisticci
és az Arno-parti Athén
/Vespasiano da Bisticci
and the Manuscripts
that Illuminated the
Renaissance/
Park, Bp., 2024. 493
old., 7999 Ft

**„de mi lesz
a következő
folytatással?”**
A Nyugat Kiadó
könyvei és
dokumentumai
Szerk. Buda Attila
Ráció, Bp., 2023.
658 old., 4999 Ft

A nemzet levéltára
Fejezetek az Országos
Levéltár történetéből
Szerk. Reisz T. Csaba
MNL, Bp., 2023. 590
old., 13650 Ft

SZABÓ Ágnes
**Bethlen Kata
asszonyköre
könyvtárának
rekonstrukciója**
Martin Opitz, Bp., 2023.
367 old., 5900 F

ZSUPÁN Edina
Laudatio principis
A wolffenbütteli corvinák
HUN-REN BTK ITI, Bp.,
2024. 334 old., 4290 Ft
(Humanizmus és
reformáció 42.)

KÖZGDASÁGTUDOMÁNY

PIKETTY, Thomas
**Az egyenlőség rövid
története**
/A Brief History of
Equality/
Ford. Fáber András
Corvina, Bp., 2024.
400 old., 6490 Ft

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

CONWAY, Ed
Anyagi világ
Múltunk és jövőnk hat
nyersanyag történetén
keresztül elmesélve
/Material World: The
Six Raw Materials
That Shape Modern
Civilization/
Ford. Silberer Vera
Corvina, Bp., 2024.
368 old., 7490 Ft

DUNAI Tamás
A comics szerzői kora
Az észak-amerikai
képregény
újraintézményesülése a
21. században
Szépirodalmi Figyelő,
Bp., 2024. 430 old.,
4250 Ft

**HARARI, Yuval Noah
Nexus**

Az információs hálózatok rövid története a kőkorszaktól a MI-ig /Nexus: A Brief History of Information Networks from the Stone Age to AI/ Ford. Torma Péter Animus, Bp., 2024. 416 old., 7800 Ft

Historia Transdanubiana

Tanulmányok Bilkei Irén születésnapjára Szerk. Kelényi Borbála Szülőföld Kiadó, Szombathely–Sárvár, 2024. 415 old., 4990 Ft

**HORVÁTH Hilda –
SOMLAI Tibor
Lépj be!**

Palotáktól lakásokig Magyarországon 1896–1945 Corvina, Bp., 2024. 304 old., 15 000 Ft

**KESSLER, Kai-Ove
Zsivajgó világ**

A zaj története /Die Welt ist laut: Eine Geschichte des Lärms/ Ford. Molnár Márta, Novák Judit Rubicon, Bp., 2024. 288 old., 5950 Ft

**Legendás csontoktól
egy matrózlázadásig**

Huszonnégy írás a múlt és a történeti források kapcsolatáról a hatvanéves Grüll Tibor köszöntésére Szerk. Benke László Kalligram, Bp., 2024. 247 old., 2990 Ft

**PFISTER, Christian –
WANNER, Heinz
Klíma és társadalom
Európában**

Az utolsó ezer év /Climate and Society in Europe/ Ford. Rácz Lajos

Osiris, Bp., 2024. 528 old., 6980 Ft

Léten innen és túl

Rugási Gyula 70. Barátok és tanítványok írásai L'Harmattan, Bp., 2024. 400 old., 5990 Ft

**Régi tények – új
értelmezések**

Magyar–román–német transzkulturális jelenségek a Kárpát-medencében Szerk. Nagy Levente, Florin-Ionel Oprescu, Vincze Ferenc Szépirodalmi Figyelő, Bp., 2023. 314 old., 4000 Ft

SZÚCS Teri

Visszatért hozzám az emlékezet Demencia és Óperencia Magvető, Bp., 2024. 168 old., 3999 Ft

TARI Gergely

A férfi és a női testek medikalizációja L'Harmattan, Bp., 2024. 138 old., 2990 Ft

MŰVÉSZET –**MŰVÉSZETTÖRTÉNET****ÁRVAI Mária**

Bolyongások Ország Lili Kiscellben Budapesti Történeti Múzeum, Fővárosi Képtár, Bp., 2024. 444 old., 18 000 Ft

BACSÓ Béla

Paul Klee Kijárat, Bp., 2024. 190 old., 3900 Ft

Barokk

freskóművészet Magyarországon 4.

Szerk. Jerney Kiss János MMA, Bp., 2024. 583 old., 15 800 Ft

**BENJAMIN, Walter
A műalkotás ateknikai
reprodukció korában**

Művészetelméleti és kultúrpolitikai írások, új fordításban /Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit/ Ford. Kurucz Andrea, Mélyi József Open Books, Bp., 2024. 344 old., 4200 Ft (Bázis könyvek)

BODNÁR János

Robert Capa Beszélő képek Art & Globe, Bp., 2024. 415 old., 5890 Ft

BRUNNER Attila

Magyarországi városházak Holnap, Bp., 2023. 299 old., 4500 Ft

**BUZÁS Gergely
A középkori építészet története Magyarországon 1.**

Késő antik és kora-középkori építészet 305–1038 Martin Opitz, Bp., 2024. 304 old., 9900 Ft

**BUZÁSI Enikő
Önkép és múltkép**

A reprezentáció színterei Nádasy Ferenc és a 17. századi főúri elit műpártolásában Martin Opitz, Bp., 2024. 576 old., 10 900 Ft

CARROLL, Noël

A tömegművészet filozófiája /A Philosophy of Mass Art/ Ford. Pálfalusi Zsolt MMA, Bp., 2023. 598 old., 5200 Ft

Hangsúlyváltások

Genius loci az 1920 előtti és utáni magyar építészetben és irodalomban

Szerk. Kardeván Lapis Gergely, Tamáska Máté Martin Opitz, Bp., 2024. 288 old., 5600 Ft

**Művészet a középkori
Magyarországon**

Szerk. Xavier Barral i Altet, Lővei Pál, Vinni Lucherini, Takács Imre Martin Opitz, Bp., 2024. 624 old., 12 900 Ft

**OLAY Csaba
Művészet és
tömegkultúra**

A Frankfurti Iskola, Arendt és a következmények L'Harmattan, Bp., 2024. 344 old., 4990 Ft

**PAPP Gábor György
Volt-e magyar
építészeti stílus a 19.
században?**

Változó elképzelések a historikus nemzeti építészet megteremtésére Typotex, Bp., 2024. 199 old., 4200 Ft

**PAPP Júlia
Kép és emlékezet**

A mohácsi csata és II. Lajos a képzőművészetben Libri, Bp., 2024. 214 old., 4299 Ft

POTÓ Júlia

A betegség képei Képkalkotás, test és kultúra a 19–20. század fordulóján Kijárat, Bp., 2024. 234 old., 4900 Ft

SISA József

A csákvári Esterházy-kastély és parkja ELKH–BTK Művészettörténeti Intézet, Bp., 2023. 171 old., 5490 Ft

STURCZ János

Fülep Lajos korai művészettfilozófiájának elméleti alapjai

MMA, Bp., 2024. 176 old., 4200 Ft

**TAKÁCS Imre
The Arrival of French
Gothic in Hungary**

Collegii Professorum Hungarorum – Makovecz Campus Alapítvány, Piliscsaba. 2024. 536 old., 18000 Ft

TURCSÁN-TÓTH

**Zsuzsanna
Alapvetés az
Artemis Ephesia
szobrok ikonográfiai értelmezéséhez** Martin Opitz, Bp., 2023. 367 old., 7900 Ft

NÉPRAJZ,**ANTROPOLÓGIA**

**Anyagi és szellemi
javak migrációja a
Kárpát-medencében**

Szerk. Kincses Katalin Mária Gondolat, Bp., 2024. 327 old., 6500 Ft

**BARING-GOULD,
Sabine**

Értekezés a farkasemberekről, avagy beszámoló egy rémséges babonáról /The Book of Werewolves: Being an Account of a Terrible Superstition/ Ford. Borz Alexandra Attraktor, Máriabesnyő, 2023. 225 old., 3900 Ft

Magyar menyasszony

Kiállítási katalógus Szerk. Simonovics Ildikó MNM, Bp., 2023. 320 old., 9900 Ft

Magyar menyasszony

Tanulmányok Szerk. Kis Erika, Orgona Angelika, Simonovics Ildikó

MMN, Bp., 2023.
648 old., 8500 Ft

Népek rítusai – rítusok népei

Válogatott interdiszciplináris tanulmányok a népi rítusok tárgyköréből
Szerk. Csanádi Viktor
Népi Hiedelmek Múzeuma, Bp., 2024.
232 old., 4900 Ft

PÁSZKA Imre Együththatás – reprezentációk III.

Járványok, népi gyógyászat
Belvedere Meridionale, 2024. 503 old., 5250 Ft

SCHMIDT Éva Tanulmányok az obi-ugor folklór köréből

HUN-REN
Nyelvtudományi Intézet, Bp., 2023. 260 old., 3500 Ft
(Schmidt Éva könyvtár)

SZABÓ Antónia „Délibábos ég alatt”

A világ működésrendjének képelei alföldi pásztorművészeti alkotásokon
Napkút – Kalota Művészeti Alapítvány, Bp., 2024. 377old., 4990 Ft

SZÉCSI Noémi Régen minden lánynak jutott férj

A nők neveltetése és szereplehetőségei a 19–20. század fordulóján
Park, Bp., 2024. 536 old., 6999 Ft

A táltos nyelvi univerzuma

I. köt.: Történeti maradványok. Szöveggyűjtemény (1211–1854)
II. köt.: Peres iratok.

Szöveggyűjtemény (1620–1848)
Szerk. Tóth G. Péter
Balassi, Bp., 2024.
386 + 440 old., 7200 Ft
(A magyar folklór szövegvilága 3/A, 3/B)

NYELVÉSZET

Általános nyelvészeti tanulmányok XXXV.

Tanulmányok a jelentéstan köréből
Szerk. Surányi Balázs
Akadémia, Bp., 2023.
436 old., 4800 Ft

B. NÁDOR Orsolya A kelet-közép európai nyelvi térség

L'Harmattan – Károli könyvek, Bp. 2023.
258. old., 3990 Ft

DOMONKOSI Ágnes A megszólítás gyakorlatai

Tegezés, magázás, szólítás a társas viszonyok alakításában
Szépirodalmi Figyelő Alapítvány, Bp., 2024.
420 old., 3490 Ft

Fél évszázad a magyar nyelv szolgálatában

50 éves az ELTE szombathelyi Magyar Nyelvtudományi Tanszéke
Szerk. Hajba Renáta, Tóth Péter
Savaria, Szombathely, 2023. 195 old., 2480 Ft

GREGOR Ferenc A szlovák nyelv magyar elemei

Kairosz, Bp., 2023.
953 old., 9800 Ft

HONTI László Magyar nyelvtörténeti írások

Tinta, Bp., 2023.
299 old., 4990 Ft
(Segédkönyvek 231.)

KISS Gábor Tudományos szókapszolatok szótára

6500 többemű kifejezés magyarzata
Tinta, Bp., 2024.
298 old., 7990 Ft

KUNA Ágnes
Fejezetek a recept-irodalom történetéből
A 16–17. századi magyar orvosi recept hagyomány nyelvészeti megközelítése
Szépirodalmi Figyelő, Bp., 2024. 332 old., 3490 Ft

M. PINTÉR Tibor
A bibliafordítás tudománya
Bibliafordításról nyelvész szemmel
L'Harmattan – KRE, Bp., 222 old., 2990 Ft
(Hermeneutikai füzetek 47.)

NAGY György – KISS Gábor Magyar–angol kollokációs szótár

17 250 magyar szókapcsolat és összetett szó angol megfelelője
Tinta, Bp., 2024.
593 old., 9990 Ft

NÁDASDY Ádám Milyen nyelv az angol?

Corvina, Bp., 2024.
217 old., 3490 Ft

NÁDASDY Ádám Milyen nyelv a magyar?

Corvina, Bp., 2024.
217 old., 3490 Ft

NÁDASDY Ádám
Szmoking és bermuda
Nyelvészeti írások
Magvető, Bp., 2024.
768 old., 8999 Ft

Nyelv, kultúra és tudomány

Köszöntő kötet a Magyar Nyelvőr alapításának 150. évfordulójára
Szerk. Tolcsvai Nagy Gábor, Laczkó Krisztina, Tátrai Szilárd
ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2023. 306 old., á. n.

OSVÁTH Gábor
Nyelv és kommunikáció Koreában és máshol
Visszaemlékezések és tanulmányok
A szerző kiadása, Bp., 2024. 132 old., 2000 Ft

PÉNTEK János
Nyelvész életidők, életpályák Erdélyben
Elődök, mesterek, pályatársak
Tinta, Bp., 2024.
212 old., 4990 Ft
(Segédkönyvek 236.)

PEDAGÓGIA

A felszabadítás pedagógiája
A kritikai pedagógia elmélete és gyakorlata
Szerk. Udvarhelyi Tessza
Közélet iskolája, Bp., 2024. 473 old.

MÉSZÁROS György „Jók leszünk!” – Hogyan formál társadalmi lénné az iskola?

Összehasonlító kritikai etnográfia mindenkinek
ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2024. 279 old., 5000 Ft

VIRÁG Irén
A filantropizmus pedagógiai gondolatai
Gondolat, Bp., 2024.
184 old., 3500 Ft

POLITIKA,

POLITIKATUDOMÁNY

BERETZKY Ágnes
A nemzeteszme brit szemmel

H. W. Stead, R. W. Seton-Watson, A. J. Toynbee és C. A. Macartney Kelet-Közép Európáról 1903–1978
L'Harmattan – KRE, Bp., 2023. 314 old., 4990 Ft

BODA Mihály A háborús ideológiák története

A háború igazolása Nyugat-Európában és Magyarországon az ókortól a 20. század végéig
Ludovika, Bp., 2024.
436 old. 3990 Ft

DOSHI, Rush A hosszú játszma

Kína átfogó stratégiája az amerikai világrend leváltására
/The long game: China's grand strategy to displace American order/
Ford. Felcsuti Péter
Osiris, Bp., 2024.
643 old., 5980 Ft

FRASER, Nancy Kannibál kapitalizmus

Hogyan falja fel a rendszer a demokráciát, a gondoskodást és a bolygót, és hogyan tudunk tenni ellene
/Cannibal Capitalism: How Our System is Devouring Democracy, Care, and the Planet – and What We Can Do About It/
Ford. Bakó Júlia
Open Books, Bp., 2024.
276 old., 4200 Ft

FUKUYAMA, Francis A liberalizmus vesszőfutása

/Liberalism and Its Discontents/
Ford. Bojtár Péter
Európa, Bp., 2024.
264 old., 4999 Ft

GUÉROT, Ulrike**A hallgatás beleegyezés**

Korunk állapotáról és arról, hogyan is akarunk élni
/Wer schweigt, stimmt zu: Über den Zustand unserer Zeit. Und darüber, wie wir leben wollen/
Ford. Kapcsándi Katalin
Katalizátor, Bp., 2023.
142 old., 3800 Ft

Gyönyörű küzdelem: eszköztár az ellenálláshoz

Szerk. Andrew Boyd, Oswald Mitchell
Közélet iskolája, Bp., 2024. 492 old., ingyenes pdf

K. HORVÁTH Zsolt Szívképzés

Variációk embernevelés és közvetlen demokrácia viszonyára
Budapesti Metropolitan Egyetem, Bp., 2024., 228 old., 2900 Ft (METU Teória)

KODOLÁNYI Gyula Antall Józseffel a világszínpadon

A mozgalmaktól a szuverenitásig
Batthyány Lajos Alapítvány, Bp., 2023.
624 old., 6500 Ft

KRAJCZÁR Gyula Kínai árnyjáték

Identitás, érdek, stratégia
Gondolat, Bp., 2024.
120 old., 3500 Ft

LATOUR, Bruno Földközlemben. Hogyan tájékozódjunk a politikában? / Karanténban. Mit tanultunk a járványból?

Ford. Kun János Róbert
Kijárat, Bp., 2024.
190 old., 4500 Ft

LOVÁSZY László**Japán: Társadalom 5.0**

A történelmi múltból a szuperokos jövőbe – a magyar történelem tükrében
Pallas Athéné, Bp., 2023.
462 old., 8999 Ft

MARSHALL, Tim**A földrajz jövője**

Hogyan változtatja meg világunkat a hatalom és a politika a világűrben?
/Tim Marshall: The Future of Geography/
Ford. Dr. Both Előd Park, Bp., 2024.
315 old., 5499 Ft

MEARSHEIMER, John J. – ROSATO, Sebastian**A külpolitika logikája**

/How States Think: The Rationality of Foreign Policy/
Ford. Kami Miller
Századvég, Bp., 2023.
304 old., 6990 Ft

MIHELICS Vid**A társadalom elmélete**

A hivatásrendi társadalom eszméi – A keresztény politikaelmélet alapjai
Szerk. Frenyó Zoltán
Gondolat, Bp., 2024.
458 old., 3900 Ft

MILWARD, Alan**Európa megmenti a nemzetállamot**

/The European rescue of the nation-state/
Ford. Babarczy Eszter
Osiris – MCC Press, Bp., 2023. 479 old., 5950 Ft (Europica Varietas)

A munkásosztály története

Ellenállás és lázadás a mindennapokban a Working Class History kollektívája
Ford. Piróth Attila
Napvilág, 2024. 388 old., 4990 Ft

NENQUIMO, Nemonte – ANDERSON, Mitch**Minket ne mentsen meg senki**

Remény és ellenállás az Amazonas esőerdeiben
/We Will Not Be Saved: A memoir of hope and resistance in the Amazon rainforest/
Ford. Szabó Zsigmond
Corvina, Bp., 2024.
400 old., 6990 Ft

RUCHIR, Sharma**A sikeres nemzetek tíz szabálya**

/The 10 Rules of Successful Nations/
Ford. Forgács Ildikó
MCC Press, Bp., 2024.
272 old., 5450 Ft

SANDEL, Michael J.**Az érdem zsarnoksága**

Mi történt a közjával?
/The Tyranny of Merit: What's Become of the Common Good?/
Ford. Tóth Bálint
MCC Press, Bp., 2023.
316 old., 4950 Ft

SZALAI Erzsébet**Mi a munka és mi a kapitalizmus?**

És mi jöhet utánuk?
Napvilág, Bp., 2024.
126 old., 3800 Ft

PSZICHOLÓGIA**21 magyar, aki forradalmasította a pszichológiát**

Szerk. Kőváry Zoltán, Papp-Zipernovszky Orsolya
HVG, Bp., 2024. 214 old., 6990 Ft

BÁRTFAI László**Elrendelt hallgatás**

Tinta, Bp., 2024.
234 old., 2990 Ft

BENDELL, Jem Összetörve

Őszinte válasz az összeomlásra

/Breaking Together: A freedom-loving response to collapse/
Ford. Stumpf-Biró Balázs
L'Harmattan, Bp., 2024.
502 old., 5990 Ft

Carl Rogers és a személyközpontú megközelítés Magyarországon

Szerk. Kovács Dóra, Rózsa Ildikó
Oriold, Bp., 2024.
556 old., 5850 Ft

CURRAN, Thomas**A tökéletesség csapdája**

Az „elég jó” hatalma egy olyan világban, amely mindig többet és többet vár el
/The Perfection Trap: Embracing the Power of Good Enough/
Ford. Novák Petra
Partvonal, Bp., 2024.
300 old., 4999 Ft

DAY, Melissa A.**Mindfulness alapú kognitív terápia a krónikus fájdalom kezelésére**

Klinikai kézikönyv és útmutató
/Mindfulness-Based Cognitive Therapy for Chronic Pain – A Clinical Manual and Guide/
Ford. Ruzsa Kata
Oriold, Bp., 2024.
411 old., 10500 Ft

FEKETE Zita**Szkizofrénia és (meta) kogníció**

Oriold, Bp., 2024.
195 old., 3800 Ft

FERENCZI Sándor**A pszichoanalízis fejlődési céljai – 1920–1924**

Szerk. Kiss Tibor Cece, Kőváry Zoltán, Papp Barbara
Oriold, Bp., 2023.
420 old., 5000 Ft

(Ferenczi Sándor Összes Művei 4.)

FERENCZI Sándor**Ősi folyamatok, terápiás technikák – 1924–1927**

Szerk. Bókay Antal, Harmatta János
Oriold, Bp., 2024.
266 old., 4300 Ft
(Ferenczi Sándor Összes Művei 5.)

FEXEUS, Henrik A kapcsolódás művészete

/Art of Reading Minds/
Ford. Harrach Ágnes
Corvina, Bp., 2024.
320 old., 5990 Ft

Dr. GYÖMBÉR Noémi –**Dr. KOVÁCS Krisztina Sportpszichológia**

Útmutató a kiemelkedő teljesítményhez
HVG, Bp., 2024.
384 old., 6500 Ft

HART, Onno van der A kísértetjárta szelf

A strukturális disszociáció és a krónikus traumatizáció kezelése
/Treating Trauma-Related Dissociation/
Ford. Kuritárné Szabó Ildikó
Oriold, Bp., 2024.
498 old., 7875 Ft

A holokauszt nemzedékei

Traumatizált generációk az interperszonális, szociális és kulturális térben
Szerk. Bárdos Katalin, Heller Mária, Vörös Kata, Gerlóczy Sári rajzaival
Animula, Bp., é. n.
[2024] 128 old., á. n.

JUNG, Carl Gustav**A tudattalan dinamikája**

Ford. Sára Balázs
Scolar, Bp., 2024.
390 old., 13 975 Ft
(Jung összegyűjtött
munkái 8.)

MÁNY Dániel
Támogató
kommunikáció
betegtájékoztató
szövegekben és
fordításukban
L'Harmattan, Bp., 2024.
194 old., 2990 Ft

PAYNE, Kim John –
LLOSA, Luis Fernando
Állóképes gyerekek
A konfliktusok, a
csúfolás, a zaklatás és
a kirekesztés hatékony
kezelése kiskamasz- és
kamaszkorban
/Emotionally Resilient
Twens and Teens:
Empowering Your Kids to
Navigate Bullying/
Ford. Bozai Ágota
Kulcslyuk, Bp., 2024.
424 old., 4900 Ft

A pszichodiagnosztika
kézikönyve 1–2.
Szerk. Vizin Gabriella,
Demetrovics Zsolt
Medicina, Bp. 2024.
424 + 312 old., 17 600 Ft

Pszichológia a
gyógyításban
Fenomenológiai,
művészetpszichológiai
és testkép-központú
megközelítések
Szerk. Csabai Márta
Oriold, Bp., 2024.
305 old., 5500 Ft

SLIM, Syrine
Két magyar
pszichoanalitikus
esete Párizsban
Balassi, Bp., 2023.
248 old., 3200 Ft

SZUMMER Csaba
Spontán értelem-
képződés módosult
tudatállapotban

Trauma, álom,
pszichedelikus élmény
L'Harmattan–KRE, Bp.,
2023. 313 old., 3990 Ft

RÉGÉSZET

**„...általad nyert szép
hazát...”**

Tanulmányok Fodor
István emlékére I–II.
Szerk. P. Barna Judit,
Szalontai Csaba
MNM, Bp., 2024.
25 000 Ft

**Asszonyok – férfiak –
kapcsolatok**
Régészeti tanulmányok
a késő bronzkori
(Kr. e. 1650/1600 –
Kr. e. 800/750)
Nyugat-Dunántúl
történelméhez I–II.
Martin Opitz, Bp., 2024.
704 + 440 old.,
22 900 Ft

BUZÁS Gergely
A késő középkori
magyar királyok sírjai
MNM, Bp., 2023.
236 old., 6500 Ft

Elsüllyedt Mohács
Újabb tanulmányok
a mohácsi csatával
kapcsolatos kutatások
eredményeiből
Szerk. Varga Szabolcs
Martin Opitz, Bp., 2023.
288 old., 8490 Ft

FATÁS MONFORTE,
Pilar – GUTIÉRREZ,
Enrique – LENGYEL
György – MONTES
BARQUÍN, Ramón
Altamira barlangrajzai
A művészet kezdetei
MNM, Bp., 2024. 40 old.,
1300 Ft

Folia archaeologica
58.
A Magyar Nemzeti
Múzeum régészeti
évkönyve
Szerk. Szalontai Csaba

MNM, Bp., 2024.
362 old., 9500 Ft

KOVÁCS Olivér
A kard regénye
Martin Opitz, Bp., 2024.
351 old., 7900 Ft

LENGYEL György
Jégkori vadászok
A paleolitikum
öröksége
Magyarországon
MNM, Bp., 2024.
272 old., 5500 Ft

„Napról napra
virágzó
szorgalommal”
Tanulmányok
Gedai István 90.
születésnapjára
Szerk. Tóth Csaba
MNM, Bp., 2024.
180 old., 6900 Ft

SZABÓ Géza –
FEKETE Mária
A regőlyi pannon
tumulus
A vaskori Európa
technológiai
robbanásának
gyökerei I–II.
Martin Opitz, Bp., 2024.
372+656 old.,
21 900 Ft

SZABÓ Zoltán
A székesfehérvári
királyi bazilika
építéstörténete II/4.
Uralkodói, főnemesi
és egyházi sírok
a székesfehérvári
bazilikában
Balassi, Bp., 2024.
312 old., 6800 Ft

SZENTHE Gergely
A nagyszentmiklósi
kincs
MNM, Bp., 2023.
139 old., 3500 Ft

TARBAY János Gábor
A bronzkori kard útja
MNM, Bp., 2023.
139 old., 4200 Ft

TÜRK Attila
A Krim-félsziget
régészete a késő
antikvitástól a késő
középkorig
(Kr. u. 6–11. század)
Martin Opitz, Bp., 2023.
180 old., 6200 Ft

TÜRK Attila
Az Uraltól a Kárpátokig
Régészet és korai
magyar történelem
Martin Opitz,
Bp., 2024. 528 old.,
7900 Ft

SZOCIOLÓGIA

BÁTORFY Attila
Adatvizualizáció
Bevezetés az
adatok grafikus
ábrázolásának
elméletébe és
gyakorlatába
ELTE Eötvös,
Bp., 2024. 216 old.,
8990 Ft

BERGER Viktor
Az életvilág
mediatizálódása
L'Harmattan, Bp., 2023.
177 old., 2990 Ft

BÖGRE Zsuzsanna
Élettörténeti
társadalomkutatás
Elméleti és empirikus
megközelítések
L'Harmattan, Bp., 2024.
304 old., 3990 Ft

Családszerkezetek
és együttélési
formák
Szerk. Monostori Judit,
Harcsa István
Belvedere Meridionale,
Szeged, 2023. 229 old.,
3150 Ft

CSÁNYI Gergely
A szex politikai
gazdaságtana
Szexuális hegemoniák
és ellenhegemoniák
a tőkés vilárendszerben

Napvilág, Bp., 2024.
312 old., 4600 Ft

EPPLER, Martin jr. –
BÜNZLI, Fabienne
Adatelemzés
Hogyan beszéljünk az
adatokról?
/Talk about Data/
Scolar, Bp., 2024.
288 old., 8995 Ft

ERŐSS Ágnes
Hatalomváltó
terek
Szimbolikus terek
és térhasználat
többszemélyes
városokban
Gondolat, Bp., 2024.
200 old., 5500 Ft

FÁBER Ágoston
Pierre Bourdieu:
elmélet és politika
Napvilág, Bp., 2024.
288 old., 4400 Ft

MIRKÓ Erika
A hét főbűn
Az emberi gonoszság
eredete
L'Harmattan,
Bp., 2024. 249 old.,
3490 Ft

Populáris kultúra és
politika
Szerk. Barna Emília,
Patakfalvi-Czirják
Ágnes
Typotex, Bp., 2024.
144 old., 4200 Ft

RUNCIMAN, David
Átadás –
hogyan engedjük át
az irányítást
államoknak,
vállalatoknak
és a mesterséges
intelligenciának
/How We Gave
Control of Our Lives
to Corporations, States
and AI's/
Ford. Papolczy Péter
Corvina, Bp., 2024.
352 old., 5990 Ft

SZÉCSI Gábor**A történetekbe zárt elme**

Tudat-, kommunikáció- és történetfilozófiai adalékok a narratív én elméletéhez

Akadémia, Bp., 2023. 288 old., 5500 Ft

SZÉCSI Gábor – TÓTH János

Kulturális identitás a globalizáció korában
Gondolat, Bp., 2024. 309 old., 4950 Ft

SZŐCS Andor**Fiatalok és a munka világa**

Belvedere Meridionale, Szeged, 2024. 232 old., 3150 Ft

TÓTH-NAGY Georgina – SÜLYOK Judit**Tudomány-kommunikáció**

Akadémia, Bp., 2023. 121 old., 5500 Ft

TÖRTÉNELEM**Egyetemes történet****ÁRVAI Tamás****Az ige ereje**

Redundancia és struktúra az asszír királyfeliratok hadjáratleírásaiban
Pécs, PTE Ókortörténeti Tanszék – LHarmattan, Bp., 2024. 357 old., 4990 Ft

BENCSEK Péter**Reform vagy forradalom?**

A szocializmus útkeresése az ötvenes évek közepén Kelet-Közép-Európában
Kronosz, Pécs, 2023. 285 old., 4250 Ft (Jelenkortörténeti tanulmányok)

F. MOLNÁR Mónika**A birodalom szolgája, Raimondo Montecuccoli**

Kronosz, Pécs, 2024. 239 old., 3500 Ft

GÖKBILGIN, Tayyib**Atatürk és a török nemzet**

Ford. Schmidt Szonja Emese, Szöllőssy Balázs /Atatürk ve Türk Milleti/ Napkút, Bp., 2024. 187 old., 3990 Ft

GRÜLL Tibor**Ézsau három könnyecseppje****A zsidók három háborúja Róma ellen**

Balassi, Bp., 2024. 576 old., 6500 Ft

A hadifinanszírozás gazdasági alapjai az ókortól napjainkig

Szerk. Isaszegi János, Pósnán László, Veszprémi László
Zrínyi, Bp., 2024. 433 old., 7800 Ft

HAHNER Péter**Napóleon**

Osiris, Bp., 2024. 208 old., 2900 Ft

MAISTRE, Joseph de Levelek a spanyol inkvizícióról

Ford. Mikich András Attraktor, Máriabesnyő, 2024. 134 old., 3800 Ft

ROMSICS Ignác**Hérodosztól Harrariig**

A nyugati történeti gondolkodás korszakai, irányzatai és klasszikusai
Helikon, Bp., 2024. 535 old., 6999 Ft

SANDBROOK, Dominic**Az Azték Birodalom bukása**

/Adventures in Time: The Fall of the Aztecs/

Ford. Dési András

György
Open Books, Bp., 2024. 372 old., 4999 Ft

SHAWCROSS, Edward Mexikó utolsó császára

Dramai történet egy Habsburg főhercegről, aki császárságot alapított az Újvilágban /The Last Emperor of Mexico: The Dramatic Story of the Habsburg Archduke Who Created a Kingdom in the New World/
Ford. Rácz Judit
Helikon, Bp., 2024. 349 old., 5499 Ft

SAUSIC Attila**A félhold**

Németországban
Az iszlámról és a muszlimokról
Kocsis, Bp., 2023. 278 old., 3990 Ft

SPENGLER, Oswald**A döntés évei**

Németország és a világtörténelmi fejlődés /Jahre der Entscheidung. Deutschland und die weltgeschichtliche Entwicklung/
Ford. Csejtei Dezső, Juhász Anikó
Hitel, Bp., 2024. 352 old., 5000 Ft

STEGER, Florian**Antik orvoslás**

Bevezetés és forrásgyűjtemény
Ford. Bajnok Dániel, Gradwohl Edina, Németh György
Oriold, Bp., 2023. 539 old., 6300 Ft

SZILÁGYI Zsolt**A kánságtól a köztársaságig**

Mongólia története a mandzsu kortól a 21. századig

L'Harmattan, Bp., 2024. 286 old., 3990 Ft

TOMKA Béla**Mítoszok és válaszok**

Európai integráció és globalizáció a közbeszédben és a tudományban
Kronosz, Pécs, 2023. 224 old., 3950 Ft (Jelenkortörténeti Tanulmányok)

TÖRTÉNELEM**Magyar történelem**

1961, 1962, 1963: a konszolidáció évei
Szerk. Takács Tibor
Kronosz-ÁBTL, Bp. – Pécs, 2023. 269 old., 4500 Ft

XIX–XX. századi magyar történelmi kultuszok

Szerk. Kincses Katalin Mária
Line-Design, Bp., 2024. 358 old., 4800 Ft

ABLONCZY Balázs**Az utolsó nyár**

Magyarország, 1944
Jaffa, Bp., 2024. 247 old., 4999 Ft (Modern magyar történelem)

ÁDÁM István Pál**Házmesterek a vészkorszakban**

Park, Bp., 2024. 304. old., 5999 Ft

Aki kimondja, amit ki kell mondani

Pető Andrea tiszteletére
Szerk. Klacsmann Borbála, Virányi Péter
Balassi, Bp., 2024. 306 old., 5000 Ft

Andreae II Regis Decretum Anni 1222 Bulla Aurea Roboratum

The Golden Bull of King Andrew II of Hungary. Critical Text and Studies
Szerk. Bácsatyai Dániel, Mayer Gyula, Rácz György, Szovák Kornél
ELKH–BTK–MNL–Moravcsik Intézet, Bp., 2024. 292 old., 18 000 Ft

BÁCSATYAI Dániel Bulcsú

Corvina, Bp., 2024. 160 old., 3490 Ft

Bakóc Tamás emlékezete

Tanulmányok halálának 500. évfordulójára
Szerk. C. Tóth Norbert, Neumann Tibor
ELKH–BTK–MNL, Bp., 2024. 271 old., 6000 Ft

BARABÁS Gábor Delegated Papal Jurisdiction in Arpadian Hungary

HUN-REN BTK, Bp., 2023. 400 old., 4900 Ft (Arpadiana 16.)

BÁRÁNY Zsófia „Lelke mélyén szabad röptű szellem”

Lonovics József, egy magyar főpap a reformok világában
HUN-REN BTK TTI – OSZK, Bp., 2024. 296 old., 3200 Ft

BARÁTH Katalin Szórakozik a tömeg

Fejezetek a modern populáris kultúra magyarországi kezdeteiből
Kronosz, Pécs, 2023. 305 old., 4250 Ft (Jelenkortörténeti Tanulmányok)

BEA Csaba 1848–49 emlékezete a dualizmus korában

Line Design, Bp., 2024. 290 old., 5000 Ft

A Báthoryak kora

Szerk. Monok István,
Tamás Edit
L'Harmattan, Bp., 2024.
296 old., 4990 Ft

BERECZ Anita**Földesúri jobbágyságok****– városi polgárok****Polgári öntudat****és önkormányzat****a 19. századi Egerben**

Korall, Bp., 2023.
236 old., 3800 Ft
(Korall
Társadalomtörténeti
monográfiák 14.)

BEREND, Nora**Stephen I, the First
Christian King of
Hungary**

From Medieval Myth to
Modern Legend
Oxford University Press,
Oxford, 2024. 254 old.

**Bevezetés a történet-
tudományba és a
történelemkutatás
módszereibe**

Szerk. Kerepeszki
Róbert, Schrek Katalin
Kronosz, Pécs, 2023.
365 old., 5500 Ft

BOLGÁR Dániel**Miért éppen a zsidók?**

A zsidó siker és
kudarca felkutatása
Magyarországon
Corvina, Bp., 2024. 543
old., 6490 Ft

BOZÓ-SZŰCS Diána**Az aszódai skandalum**

Egy lelkesválasztási
per társadalomtörténeti
szemszögből 1847–1862
Gondolat, Bp., 2023.
290 old., 5000 Ft

BÓDY Zsombor**1945 Magyarországon**

Törés és/vagy
kontinuitás –
narratívák nemzetközi
összehasonlításban,
vállalatok mikroléptékben

Kronosz, Pécs, 2024.
317 old., 4200 Ft

C. TÓTH Norbert**Dózsa György**

Kultusz és történelem
(Rendhagyó életrajz)
Kronosz, Pécs. 2024.
154 old., 2500 Ft

CSÁKÓ Judit**Az Árpád-kori****Magyarország francia
tükörben**

HUN-REN BTK TTI, Bp.
2023., 634 old.,
4200 Ft

CSORBA László**Akit a sors jókedvében
teremtett**

Tüköry Lajos életútja
1830–1860
Zrínyi, Bp., 2023.
248 old., 12 990 Ft

CSUNDERLIK Péter**Egy különleges közép-
európai történelem**

Hanák Péter pályaképe
Napvilág, Bp., 2023.,
318 old., 4400 Ft

DANYI Gábor**Az írógép és az
utazótáska**

Szamizdat irodalom
Magyarországon
1956–1989
Kronosz, Pécs, 2023,
618 old., 5950 Ft

DUNAI Andrea**Lovak sorsa**

Az 1944/45-ben
Magyarországról elvitt
lovak nyomában
Napvilág, Bp., 488 old.,
5400 Ft

EÖRY Gabriella**Kaszinók****Magyarországon
különös tekintettel
a két világháború
közötti budapesti
kaszinókra**

Kronosz, Pécs, 2024.
295 old., 4950 Ft

F. MOLNÁR Mónika**A birodalom szolgálatja**

Raimondo Montecuccoli
(1609–1680)
Kronosz, Pécs, 2024.
239 old. 3500 Ft

F. ROMHÁNYI Beatrix**Kisatlasz a****középkori Magyar****Királyság történeti****topográfiájához**

Martin Opitz, Bp., 2024.
176 old., 8900 Ft

FEHÉR György**Család, vagyon,
játékonyság**

Apponyi Franciska
grófnő és Károlyi László
gróf közös élete
Gondolat, Bp., 2024.
285 old., 5500 Ft

**A felsőbüki Nagyok
évszázada**

A politikai elit útjai
a kései rendiség
időszakában
Szerk. Sziájtó M. István
L'Harmattan,
Bp., 2024. 276 old.,
3990 Ft
(Mikrotörténelem 10.)

**Forradalmi erőszak
Magyarországon
1918-ban**

Szerk. Fóris Ákos,
Gellért Ádám
Erőszakutató Intézet,
Bp., 2024. 316 old.,
5499 Ft

A fridsider polcai

A szocializmus valósága
vidéken az 1960–1980-
as években
Szerk. Csikós Gábor,
Horváth Gergely
Krisztián
HUN-REN NEB, Bp.,
2024. 370 old., 5000 Ft

GYÁNI Gábor**Történelem és
történelempolitika**

Kalligram, Bp., 2024.
400 old., 4500 Ft

GYÁNI Gábor –**SZILÁGYI Adrienn****Az arisztokrácia
tündöklése és bukása****Magyarországon
1700–1957**

HUN-REN BTK TTI,
Bp., 2024. 622 old.,
12 900 Ft

Harc Közép-Európáért

Szigetvár ostroma, Nagy
Szulejmán és Zrínyi
Miklós halála 1566
Szerk. Fodor Pál
HUN-REN BTK, Bp.,
2023. 628 old., 5900 Ft
(Szigetvár könyvek 3.)

Haza, szeretet, hűség

A soproni népszavazás
elő- és utóélete
Szerk. Orosz László
Magyar Napló, Bp.,
2024. 264 old.,
3800 Ft
(Veritas könyvek 35)

**Hogyan lett Budapest a
nemzet fővárosa?**

Tanulmányok
Budapest 150. és
a Társadalom- és
Gazdaságtörténeti
Doktori Program 30.
születésnapjára
Szerk. Kövér György
ELTE Eötvös Kiadó, Bp.,
2023. 684 old., á. n.

K. HORVÁTH Zsolt**Mérei Ferenc I–II**

1. köt.: Peremhelyzet
és a remény
szocializmusa
2. köt.: Szocialista
felvilágosodás és törzsi
avantgárd
Korall, Bp., 2023.
1034 old., 7800 Ft

KAZARECKZI Noémi**Igazmondó****Háry János**

Zubovits Fedor
rendhagyó katonai
pályája
Zrínyi, Bp., 2024.
176 old., 3200 Ft

„Királyi házunk népe”

Királyi és királynéi udvar-
tartás a középkor végén
Szerk. Neumann Tibor
HUN-REN BTK TTI, Bp.,
2024. 713 old., 5900 Ft

KOVÁCS Janka

A lélek tudománya
Diszciplinárizálódás,
medikalizáció és
tudásterjesztés
Magyarországon
(1770–1830)
HUN-REN, BTK TTI,
Budapest, 2024.
352 old. 4900 Ft

MAGOS Gergely**Árjásítás, államosítás,
szovjetizálás**

A polgári gyógyszerészet
felszámolása
Magyarországon
1938–1956
Kronosz, Pécs, 2024.
664 old., 5500 Ft
(COMPASS –
Társadalomtörténeti
Tanulmányok)

**A Magyar Tudományos
Akadémia elnökei és
főtitkárai**

Szerk. Szilágyi Adrienn
MTA – HUN-REN BTK,
Bp., 2023. 465 old., á. n.

**A Magyar Tudományos
Akadémia mecénásai**

Szerk. Klement Judit
MTA – HUN-REN BTK,
Bp., 2024. 454 old., á. n.

MAROSVÁRI Attila**A román****megszállási politika
Magyarországon****1919–1920**

Erőszakutató Intézet,
Bp., 2024. 553 old.,
5999 Ft

MAROSVÁRI Attila**A vidék lázadása 1918
őszén**

Erőszak és
hatalomátrendeződés
Csanád vármegyében

Erőszakkutató Intézet,
Bp., 2023. 370 old.,
5499 Ft

**„Más faj, más vallás,
más sors”**

A magyar
holokauszt története
(Tanulmánykötet)
Szerk. Jakab Attila
Holocaust
Dokumentációs Központ
és Emlékgyűjtemény
Közalapítvány, Bp., 2024.
344 old., á. n.

**MRAVIK Patrik
Elbeszél**

kádárizmusok
Filmkultúra és ideológia
viszonya a korai Kádár-
korszakban
Korall, Bp., 2024.
225 old. 4000 Ft
(Korall
társadalomtörténeti
monográfiák, 15.)

A nemzet levéltára

Fejezetek az Országos
Levéltár történetéből
Szerk. Reisz T. Csaba
MNL, Bp., 2023. 590
old., 13 650 Ft

OLOSZ Levente

Narratívák fogságában
A Kasztner-ügyről szóló
tudományos és közéleti
diskurzusok története
Erőszakkutató Intézet,
Bp., 2023. 221 old.
4490 Ft

PAPP István

**A magyar kommunisták,
1918–1989**
Jaffa–ÁBTL, Bp., 2024.
398 old. 5499 Ft

PAPP Viktor

**Ügyvédtársadalom
Magyarországon a 19.
században**
Kronosz, Pécs, 2024.
522 old., 5500 Ft
(COMPASS –
Társadalomtörténeti
Tanulmányok)

PELLE János
**Zsidókérdés és a
magyar társadalom
1938–1956**

Kocsis, Bp., 2024.
480 old., 6990 Ft

PERCZEL Olivér
**A román–magyar
háború és
a román katonai
megszállás magyar
áldozatai**

1919–1920
Erőszakkutató Intézet,
Bp., 2024. 419 old.,
5999 Ft

POLGÁR Péter
**A „demokratikus
csendőrség”, a kék ávó**
Történeti vázlat a belső
karhatalomról
UGK, Hédervár, 2024.
412 old., 9590 Ft

ROMSICS Gergely
**Összeomlás és
útkeresés 1917–1920:
a magyar külpolitikai
gondolkodás útjai**

HUN-REN BTK TTI, Bp.,
2023. 664 old.,
4200 Ft
(Magyar történelmi
emlékek. Trianon
dokumentumok 13.)

RUDOLF Veronika
**Közép-Európa a hosszú
13. században**
Magyarország,
Csehország és Ausztria
hatalmi és dinasztikus
kapcsolatai 1196 és
1310 között
HUN-REN BTK, Bp.,
2023. 932 old.,
6590 Ft
(Arpadiana 15.)

STARK Tamás
**Hosszú út az első
magyarországi
deportáláshoz**
HUN-REN BTK TTI, Bp.,
2023. 308 old., 4990 Ft
(Magyar Történelmi
Emlékek. Értekezések)

„Szokatlan hódolat ez”

Tudományos konferencia
Deák Ferenc
születésének 220.
évfordulója alkalmából
Szerk. Kiss Gábor
Line Design,
Bp., 2024. 247 old.,
5000 Ft

SZÜTS-NOVÁK Rita
Mikro-(nő)történet

Gyertyánffy István
és Imre Sándor
egodokumentumai
a 19–20. századi
nőképről, feminizmusról
és nőnevelésről
Gondolat, Bp., 2024.
208 old., 3950 Ft

TAKÁCS Tibor
**Ügynökök,
informátorok, jelentések**
Az állambiztonsági
besúgóhálózat t
örténete
Jaffa, Bp., 2024.
207 old., 4990 Ft

THOROCZKAY Gábor
**The Historical
Research on the
Árpád Era**
From the Austro-
Hungarian Compromise
(1868) to the Present
Day
HUN-REN BTK TTI, Bp.,
2024. 260 old.,
4500 Ft
(Arpadiana 17.)

TOMPA László
**Az újszerűségi
Batthyány-birtokok
regenerációja a
18. században**
BFL – HUN-REN BTK
TTI, Bp., 2024. 330 old.,
4200 Ft

**„a Tudós Társaság
dolgában”**
Válogatás Széchenyi
István gróf levelezéséből
S. a. r. Czinege Szilvia
HUN-REN, BTK TTI, Bp.,
2024. á. n.

UNGVÁRY Krisztián
**Beugrás
Magyarország hadba
lépése a Szovjetunió
ellen**

Open Books, Bp., 2024.
238 old., 4999 Ft

VALUCH Tibor
Honnan-hova?

Társadalmi változások
Magyarországon a
késő kádárizmustól
az illiberalizmusig –
közép-kelet-európai
összehasonlításban
Kronosz, Pécs, 2024.
411 old., 6500 Ft

A város anatómusa

Tanulmányok Sipos
András tiszteletére
Szerk. Lukács Anikó,
Simon Katalin,
V. László Zsófia
BFL, Bp., 2024. 446 old.,
á. n.

VALLÁS

A bölcsesség kezdete
Válogatás Salamon
király példabeszédeiből
irodalmi szemelvényekkel
Szerk. Szász Ágnes
Élj inkább Alapítvány,
Veszprém, 2023.
152 old., 3436 Ft

ERŐS Katalin Renáta
**SSND
Búcsúk és búcsúlevelek
a középkori
Magyarországon**
ELKH–BTK–MNL,
Bp., 2024. 481 old.,
4000 Ft

GUÉNON, René
A világ királya
Attraktor, Máriabesnyő,
2024. 196 old., 5200 Ft

HORVÁTH Pál
**Középkori keresztény
gondolkodók lexikona**
Szent István Társulat,
Bp., 2023. 412 old.,
4800 Ft

JANI Anna
**Utak a vallás
fenomenológiájában:
Adolf Reinach, Max
Scheler, Martin
Heidegger, Edith Stein**
Makovecz Campus
Alapítvány, Collegium
Professorum
Hungarorum, Piliscsaba,
2024. 240 old., 4000 Ft

**Lower Clergy and
Local Religion in
16th–20th Century
Europe**

Ed. Dániel Bárh
MTA-ELTE Lendület
Historical Folkloristics
Research Group, Bp.,
549 old. á. n.
(Folkloristica Historica
5.)

**Második századi görög
apologéták**

Szerk. Fenyves Krisztián,
Perendy László, Sajgó
Krisztián
Szent István Társulat,
Bp., 2024. 784 old.,
6200 Ft
(Ókori keresztény írók)

N. KIS Timea
**Egy szenttiszelet
evolúciója**

Nepomuki Szent
János kultuszának
újkori változásai
és magyarországi
sajátosságai
L'Harmattan – Tokaj-
Hegyalja Egyetem,
Sárospatak, 2023.
240 old., 4990 Ft

PLISCH, Uwe-Karsten
**Ami a Bibliából
kimaradt**

A korai kereszténység
apokrif iratai
/Was nicht in der Bibel
steht: Apokryphe
Schriften des frühen
Christentums/
Ford. Szabik Imre
Kálvin, Bp., 2023.
180 old., 3000 Ft

STUHLMACHER, Peter

Az Újszövetség bibliai teológiája II.

A páli iskolától
A jelenések könyvéig
A kánon kérdése
és a Szentírás
magyarázata
/Biblische Theologie
des Neuen Testaments.
Band 2: Von der
Paulusschule bis zur
Johannesoffenbarung.
Der Kanon und
seine Auslegung/
Ford. Koczó Pál
Kálvin, Bp., 2024.
360 old., 6600 Ft

Szent Columbanus élete és művei

Szerk. Takács László
Szent István Társulat,
Bp., 2024. 372 old.,
5200 Ft

Szentek szigete

Középkori ír
szentéletrajzok I–II.
Szerk. Takács László
Szent István Társulat,
Bp., 2024. 1028 old.,
9900 Ft

SZOLOVJOV,

Vlagyimir

**Előadások az
istenemlésekről**

/Cstenyija o
bogocselovecsesztve /
Ford. Farkas Zoltán
Attraktor, Máriabesnyő,
2024. 186 old., 3800 Ft

**SZÖGYAL RINPOCSE
Tibeti könyv életről és
halálról**

Ford. Sárközi Alice
Szenzár, Bp., 2024.
562 old., 4999 Ft

**WILLIAMS, Rowan
Keletre tekintve fagyos
időkben**

A kortárs gondolkodás
és a keleti keresztény
hagyomány

/Looking East in Winter:
Contemporary Thought
and the Eastern Christian
Tradition/
Ford. Görföl Tibor
Bencés, Bp., 2024.
345 old., 5700 Ft

**WISCHMAYER, Oda –
BENYIK György
A bibliai hermeneutikák
kézikönyve
Órigenésztől
napjainkig**

Szegedi Nemzetközi
Biblikus Konferencia
Alapítvány, Szeged,
2023. 1100 old.,
15 300 Ft

ZENE

**HAVASRÉTI, József
Csak a zene**

Erdélyi Múzeum-
Egyesület, Kolozsvár,
2024. 171 old., 2200 Ft

MALINA János

L'isola incantata, avagy
Joseph Haydn és az
eszterházi operajátszás
1768–1790
Rózsavölgyi, Bp.,
352 old., 5590 Ft

Összeállította:

MERÉNYI MIKLÓS

E SZÁMUNK SZERZŐI

Erőss Gábor – szociológus, HUN-REN
Szociológiai Intézet

Hermann Zoltán – történész,
HUN-REN BTK Történettudományi
Intézet

Kazai Viktor Zoltán – jogász,
posztdoktori kutató, Université libre de
Bruxelles

Klanczay Gábor – történész, CEU –
ELTE

Kocsis László – filozófus, Pécsi
Tudományegyetem

Komáromy Zsolt – irodalomtörténész,
ELTE BTK Anglisztika Tanszék

Laki Mihály – közgazdász, a BUKSZ
szerkesztő bizottságának elnöke

Lóvei Pál – művészettörténész, HUN-
REN BTK Művészettörténeti Intézet

Sasvári Edit – művészettörténész,
Kassák Múzeum, Budapest

Szabó Miklós – jogász, Miskolci
Egyetem

Szőnyi György Endre –
esztétikátörténész, Szegedi
Tudományegyetem

Törő László Dávid – történész,
Debreceni Egyetem

Zsupán Edina – irodalomtörténész,
HUN-REN–MNMKK OSZK Fragmenta et
Codices Kutatócsoport